

Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

134. évfolyam

2023

1. szám

Pócs Éva

Égi és földi tündértársaságok a magyar néphitben

Tanulmányomban a magyar tündérhiedelmeket és a tündérekkel kapcsolatos esetleges rituális gyakorlatot vizsgálom. Központi kérdéseim a tündértársaságok problematikájára és ezzel összefüggésben az ember–tündér kommunikáció módjaira vonatkoznak. A kommunikáció vonatkozásában jelentős szerepe van a tündérek „kettős lény” mi-voltának. Kettős lénynek azokat a hiedelemalakokat nevezem, akiknek két, ember és szellem alakváltozatuk van, és átváltozás (metamorfózis) révén a két világ közt tudnak közlekedni: emberként ideiglenesen szellemmé, szellemként ideiglenesen ember-ré válni, illetve mediátorként működni a két világ között.¹

Vizsgálati anyagom: a magyar néphit és elbeszélések adatai a 16. századi forrásoktól² kezdve a 20–21. században szájhagyományból gyűjtött adatokig. Legrészletesebb vizsgálatnak saját, 1996–2016 között zajló terepmunkáim helyszíneiről, a magyar és román nyelvű, illetve az ortodox/görögkatolikus és római katolikus lakosság határvi-dékén elhelyezkedő csíki és gyimesi régióból származó adatokat tudom alávetni.³ A

¹ Ezt a fogalmat 2002-es tanulmányomban vezetem be: (Pócs 2002a), a werwolf vonatkozásában. (E cikk későbbi, fejlettebb, angol nyelvű változata: Pócs 2011.) A fogalom, bizonyos saját-ságaiban, fedti a kutatás szerint alteregóval rendelkező lények (lásd pl. Peuckert 1960.; Lecouteux 1992.), vagy az élő és holt alakváltozatokkal rendelkező hiedelemalakok (pl. román *strigoi*, dél-szláv *mara*, *werwolf*, *vámpír*), vagy a kelet-európai kutatásban „kétlelkű”-nek nevezett lények (pl. orosz boszorkány: Vinogradova 2000: 289–290.) fogalmait.

² A 16–18. századból főként boszorkányperek jegyzőkönyvei.

³ A magam gazdag anyagán kívül más gyűjtőknek is bőséges adategyütteseik származnak innen, valamint néhány szomszédos, moldvai faluból. A felhasznált anyag teljessége a Néphit és Népi Vallás Archivuma (NNVA) *Tündér* fősorozatának több, mint 1000 adatot tartalmazó, *Tündér, Szép-asszony, Kisasszony, Menyecske* alcsoportjaiban található. Ezt kiegészíti további, mintegy 150 sa-ját gyűjtésű adatom, valamint volt tanítványaim velem közös terepmunkájukon gyűjtött adatai (elsősorban Csörge Barnabás, Derjanecz Anita, Graf Orsolya, Györgydeák Anita, Hesz Ágnes és Muzsai Nóra adataiért tartozom köszönettel). Az MNNA *Tündér* csoportjának legfontosabb for-rásai: Salamon 1975.; 1987.; Zentai 1976.; Seres 1981.; Bosnyák 1977l., 1980., 1982.; Grynaeus 1999.; Magyar 2003., 2009.; Takács 2004.; Gagyí–Dyekiss 2015.; Diószegi Vilmos, Vámos Mária és Takács György publikálatlan gyűjtései.

magyar tündérhiedelmekről több tanulmányt írtam,⁴ így mostani, eltérő szempontjaim ellenére is óhatatlanul lesz néhány ismétlés, és a szűkre szabott terjedelem miatt szükséges néha egy-egy, régi cikkeimben részletesebben kifejtett elemzésre utalnom.

Az igen gazdag és változatos tündérhiedelmek részletes és teljes bemutatása messze túllépné dolgozatom kereteit; a fent jelzett kiemelt tematikára sarkítok, a többi vonást csak igen röviden foglalom össze.⁵ Részletesen csakis azokat a folklórszövegeket vizsgálom, amelyek a vizsgált falusi közösségek helyi hiedelemvilágával kapcsolatban lehetnek (tehát a hiedelem-közléseket, -elbeszéléseket illetve -mondákat). Nem foglalkozom olyan műfajokkal, amelyek tündér-motívumai Európa nagy területein közismertek (tündérmese, történeti monda, aitiologikus monda stb.), tehát nem, vagy csak részben a helyi hiedelmek tükröi.⁶ A tündérrnarratívumok ilyen erős műfaji leszűkítése természetesen sok hibalehetőséget rejt magában, e hibákat kivédeni csak egy sokkal terjedelmesebb, minden műfajra kiterjedő vizsgálattal lenne lehetséges.

Nincs terem e cikkben részletesen foglalkozni a hit és szöveg viszonyának problematikájával. Sok, szinte megválaszolhatatlan kérdéssel találja magát szembe a kutató, ha a szövegekből a tündérhit mibenlétére szeretne következtetni. Maguk a szövegek nem sok fogódzót adnak, amint a múlt századi kutatás *dite*, *memorat*, *fabulat*, *monda* kategóriáinak ráerőltetése sem vezet célra egy rendszernek nem nevezhető diffúz hiedelemkomplexum szöveges megnyilvánulásai esetén. A gyűjtés- és a beszédhelyzet, a gyűjtő és az elbeszélő motivációjának, a szövegben tükröződő érzelmi viszonyulásának (az öröm, a félelem, az undor emócióinak) megismerése sokat jelenthet, de a hit és szöveg pontos viszonyának kérdésére az egyedi esetekben soha végérvényes válasz nem adható.⁷ Mindazonáltal megkísérlem a lehetetlent: igyekszem a benyomásaim szerint a helyi hitet tükröző, bizonyító szövegekre sarkítani.

Mint 1986-ban már kimutattam,⁸ a magyar tündérek leggazdagabb hiedelmennyel adatszolgált – leggyakrabban *szépasszony*nak nevezett – változata szoros kapcsolatban van

⁴ 1986-os tanulmányomban a magyar tündérvilág összefoglalását kíséreltem meg (Zentai Tünde 1976-os és Dömötör Tekla 1981-es, vázlatos, de a legfontosabb pontokat tartalmazó összefoglalásai után), és a boszorkányüldözés hatására végbement „elboszorkányosodási” folyamatról írtam. 2005-ben a feltételezett kora újkori magyar tündérvarázslók nyomait, 2017-es cikkemben az ember–tündér kommunikáció kérdéseit, valamint a tündérvilág kereszténnyé válásának kérdéseit taglaltam, 2021-ben a megszállottság népi fogalmait és formáit elemeztem egy keleti magyar régióban, ennek kereteiben kapott helyett a tündéri megszállás kérdésköre is.

⁵ Amikor általában beszélek egy kérdéstről, a terjedelmi korlátok miatt nem hivatkozhatom a felhasznált összes, mintegy 1300 adatomra. Csupán az egyes kiemelt adatok és az idézetek esetében hivatkozom a forrásokra.

⁶ Egyszerűsíti a helyzetet, hogy ha a magyar populáris irodalomban van is, a folklórban lényegében nincs verses tündérepika.

⁷ E kérdést itt nincs terem részletezni, lásd erről részletesebben, terepmunkám tapasztalatai alapján: Pócs 2008.

⁸ Pócs 1986.

a Balkán tündérvilágával.⁹ E dolgozat kereteiben nem szándékozom a balkáni párhuzamokkal foglalkozni, de néhány konkrét esetben, adataim értelmezése céljából, utalnom kell egy-egy „teljesebb” balkáni hiedelemcsoportra. Az eredet kérdéseit nem firtatom ennél mélyebben. Ezek sokkal összetettebbek annál, semhogy két egymás mellett élő nép hiedelmeinek átadására-átvételére egyszerűsíthetnénk a kérdést. Hiszen ezt még felülretegzi az össz-szláv, össz-kelet-közép-európai, vagy akár össz-európai közös, általános hiedelmek és az eredeti magyarként feltételezett hiedelmek kérdése, valamint az a dilemma, hogy mennyiben a románoktól, szerbektől átvett hiedelmekről, mennyiben csak a narratívumok szintjén kölcsönzött adatokról, vagy mennyiben egy nemzetközi tündérmonda motívumáról van szó. Sajnos e kérdésekre a legtöbb esetben nincs biztos felelet, legfeljebb sejtésekről, tendenciákról beszélhetünk.

A magyar *tündér* terminus több tündérszerű lény gyűjtőfogalma, amely feltehetően egy (valamikor) sajátos magyar tündér-alakra vonatkozik. Az újkorban is elkülöníthető egy kizárólag *tündér* ('tünékeny', 'eltűnő'¹⁰) terminológiával kapcsolatos hiedelemcsoport, illetve néhány „tündér” monda-típus, amely főleg Erdélyben és a magyarság északi területein ismert.¹¹ Tündérszerű lények a *szépasszony*ként, vagy *szépekként*, *szépleányok*ként, (egy klézsei adat szerint *éji asszonyok*ként is) megnevezett hiedelemalakok is. A kétféle terminológia csak részben fed (területenként más és más módon) eltérő alakokat. A tündértársaságok képzei elsősorban a *szépasszony* névhez kötődnek, néhány – főleg történeti – adat azonban a *tündér* szóval is kapcsolatba hozza ezeket. A *szépasszony* név és a hozzá kötődő hiedelmek, narratívumok a magyarság középső és délnyugati területein, valamint a legkeletibb, magyarul beszélő csoportoknál: Székelyföldön, Gyimesben és a moldvai csángók magyarul beszélő közösségeiben éltek. A 17–18. századi boszorkányperek dokumentumaiból mind a terminológia, mind a hiedelmek nagyobb elterjedése világlik ki. Az észak-magyar *menyecske* és *kisasszony* nevű lények csak néhány vonásukban (táncoló szép nőkként való megjelenés, csábítás, elragadás/elvezetés)¹² rokonok. E lényeket most nem vonom be vizsgálatomba, mivel fő témámhoz nem nyújtanak adalékokat.¹³

⁹ A Balkán tündéreit jellemző hiedelmekről, a magyar tündérhiedelmekkel való kapcsolataik vonatkozásában részletesebben írtam, akkori, meglehetősen hiányos ismereteim birtokában: Pócs 1989. Itt most csak néhányat említek a magyarsággal szomszédos balkáni népek legfontosabb irodalmából, melyet e dolgozatban is felhasználtam: Saineanu 1899.; Ivanišević 1905: 254–261.; Marinov 1914.; Pamfile 1916: 262–264.; Ardalić 1917: 301–302.; Candrea 1944: 147–154.; Muşlea-Bîrlea 1970: 206–218.; Đorđević 1953.; Frankovics 1972–1973.; Zečević 1981: 31–49.; Čiča 2002a., 2002b.; Vivod 2018., 2021.; Neagota 2014.

¹⁰ Pais 1975: 930.

¹¹ Ilyenek például: a tündérek, mint emberek előtti óriások, várat vagy tempomot építő, várban, barlangban, víz alatti palotákban lakó, kincset őrző tündérek, tavakban játszadozó, vízparton éneklő, fészülködő aranyhajú vízitündérek, embereknek (értéktelen dolgokká változó) kincset adó tündérek. Tündérország (tündérmesékből is ismert) képe (aranyos, mennyei város, vagy földi paradicsom), *Tündér Ilona*, mint a tündérek királynője, *Tündér Ilona* az égisgerő fa tetején. Ezek egy része az európai tündérepikából ismert motívum, lásd például: Wolfzettel 1984.

¹² Lásd ezekről az alakokról bővebben: Pócs 2012: 156–184.

¹³ Az alábbiakban *tündér*ként mindenfajta tündérről, *szépasszony*ként a csakis az e névhez kapcsolódó alakról és jellemzőiről beszélek.

A *szépasszony* eredetileg feltehetően eufemisztikus kifejezés, illetőleg (a közvetlen megnevezést megkerülő) tabunév.¹⁴ A modernkori adatok azonban nem utalnak az elnevezéssel kapcsolatban ilyen képzetekre, illetve ezt felülírhatják másféle, valódi tabunevek: amikor tündérek helyett *azok*-at, *ők*-et, *olyanok*-at, *olyasfélék*-et, *másikak*-at említenek, vagy személytelen igealakokat használnak főnév kimondása nélkül: pl. *vannak, léteznek*.¹⁵

A *szépasszony* (mint a tündérek általában is) a rá vonatkozó hiedelmek több fajtája szerint *kettős lénynek* minősíthető. Alakja meglehetősen diffúz, csak az étikus, kutatói rendszerekben válik el élesen egyéb – főleg az emberek megtámadásában rokon – démonoktól (amelyek – az ördögöt kivéve – szintén kettős lények). Sok alább taglalt szépasszony-tulajdonság: az éjszakai támadások, „elragadás”, meghordozás, álomból kihívás, nyomásérzetekkel együttjáró állapotok részint a *lédérccel*, részint a *halottakkal, kísértetekkel*, részint a keresztény ördöggel rokonítják. A tehenek és emberek megrontása, valamint az emberek lóvá változtatása, felkantározása, meglovaglása és az éjszakai gyűlésekről szóló híradások gyakran szinte egyenlővé teszik a *boszorkánnyal*.¹⁶ A magyar néphitben alig létező „jó” tündérek a keresztény *angyalok* alakjával mosódnak sokszor össze. Mindez lehet részint a hit kihalásának, másodlagos elmosódásának a következménye, de az elmúlt időszakokban is hasonló lehetett a helyzet, mindig is diffúz, egymásba átfolyó étikus kategóriák jellemezheték az émikus rendszereket. Elégtelen ismereteim birtokában is úgy látom, hogy a feltételezett „eredeti” balkáni tündérhiedelmek is ilyen – egyik román kutatójuk, Otilia Hedeşan kifejezésével – „diffúz mitológia” részei,¹⁷ egymásba átfolyó *tündér, moroi, boszorkány, sorsasszony, erdei szellem, kísértet* stb. alakokkal. Mindemellett megkülönböztethetők sajátos, csak az egyes tündérfajtákhoz kötődő vonások is: ilyen elsősorban a megjelenés csábító szép nők képében, akiknek legfontosabb attribútumai a zene és a tánc.

A tündérek sokoldalú és ambivalens mítikus lényekként jelennek meg a 17. század óta ismert narratívumokban. Ami az itt szinte hiányzó „jó” tündéreket, illetve az ambivalens tündérek közösségeket patronáló, az embereknek termékenységét hozó aszketusát illeti, ez (a román és délszláv hiedelmekhez képest) igen töredékes, hiányos.¹⁸ Általában a természeti környezet sajátos helyein: forrásoknál, ligetekben, vizek partján, fák alatt, fák tetején, egyesével, vagy éneklő, zenélő, táncoló, hármás, hetes kilences csapatokban megjelenő vagy szélben repülő, forgószélben száguldó nők. Madár-alakot is ölthetnek. Legfontosabb attribútumaik a zene és a tánc, néhány

¹⁴ Lásd erről Róheim 1925: 115–116. Tabunév vagy sem, a *’szép hölgyek’, ’szépek’, ’jó asszonyok’, ’kegyesek’, ’szentek’* stb. jelentésű balkáni tündérnevek sorába illik.

¹⁵ Ennek is vannak balkáni megfelelői: *’kintiek’, ’ők’* stb.

¹⁶ A rokon vonásokról részletesebben: Pócs 2008. és 2021: 415–419.

¹⁷ Hedeşan 2000.

¹⁸ Moldvai és erdélyi adataink ugyan vannak a tündértánc meglátásával kapcsolatos (román eredetű) mondai motívumra (aki nem mondja el, hogy észrevette a tündérek táncát, vagy ekkor egy bizonyos varázsigét mond, soha ki nem fogy a lisztje; illetve egy eltévesztés miatt minden a visszájára fordul), továbbá: délmagyar és keleti szórványadatok szerint a tündérek tánchelyein zöldebb, dúsbabb fű nő, de mindez nem tekinthető a szépasszony-hiedelmek koherens tartozékának. Hargita, Bákó, Kis-Küküllő, Alsó-Fehér, Kolozs megyék: Csoma 2016: 281., 283.; Magyar 2003: 497., 2005: 202., 2008: 338.; Keszeg 1999: 335.; Csögör 1998: 74–76. stb.

erdélyi adat szerint ők az énekek feltalálói, a szép, vagy új énekek tőlük erednek, ezeket viszont jelenlétükben tilos énekelni – az e tilalmat megszegőnek büntetés jár. Sok elbeszélés szerint ártalmatlanok, csak szép látványt nyújtanak, de elsősorban a keleti magyar *szépasszonyok* egyúttal az embereket büntető, megszálló, halálra táncoltató, halotti karakterű démonok (ezek a vonások a déli adatokban ritkán jelennek meg). A délmagyar hiedelmekben a zenélő-táncoló tündércsapatok képzetei is kevésbé jellemzőek, itt a szépasszony leginkább forgószerű száguldó, illetve inkább csak tevékenységével, káros hatásaival megmutatkozó láthatatlan démon: *Az én feleségöm lány korába ment valahá. A zuton forgószerű érte. A forgószerűbe tündérlányok járnak, oszt akit találnak, megrontik. A zén feleségem is beteg lett.*¹⁹

A szépasszonyokról szóló elbeszélések jelentős hányada (a jelenkorban főleg a székelői, gyimesi, moldvai magyarságnál, de szórva az egész nyelvterületen) a tündérek természetfeletti világával való találkozásokról, a velük folytatott kommunikációról szól. Hasonló elbeszélések boszorkányperjeink dokumentumaiban is megjelennek, töredékes, többnyire a boszorkánybíráóságok légkörében „elboszorkányosodott” változatban. A tündérek látása, a velük való kommunikáció egy (egyébként az emberek és halottak közti kommunikációra jellemző) sajátos kettős tér-idő struktúrában megy végbe: eszerint az univerzum emberek és tündérek világára tagolódik: a tér egy darabja, egy-egy időszak vagy az embereké, vagy a tündéréké. Saját terepüket a „tündéridőben” – például (éjszaka, éjfélkor, délben),²⁰ birtokba veszik, ez ilyenkor az élők számára tilos, tabukkal sújtott. E struktúra szolgáltatja az ember–tündér kommunikáció keretét. A tündérek sajátos időben, helyeken jelennek meg, a velük való találkozások feltételekhez kötöttek, látásuk vagy meghallásuk tilos, csak bizonyos körülmények között megengedett, mind a dél-magyar, mind a kelet-magyar területeken ismert a tündérek tánc helyére, valamint az útjukba lépés, déli magyar adatok szerint a tündérek *tájlába* (‘ebédjére’) lépés tiltása. Illetve veszélyes éjjel, éjfélkor, délben, vagy Szent György-nap előtt a földre feküdni, mert ilyenkor a tündérek megbüntethetik a tabusértőket. Éves ciklusok is szerepet kaphatnak, mégpedig a tündérbetegségek gyógyításának adataiban (egy, hét vagy kilenc év múlva, ugyanazon a naptári napon, ugyanott lehet a gyógyítást hatásosan elvégezni).

EMBER–TÜNDÉR KOMMUNIKÁCIÓ 1. PASSZÍV FORMÁK: TÜNDÉRÁLMOK, LÁTOMÁSOK, A TÜNDÉREK ELRAGADOTTJAI

Álmaik, látomásaik, „elragadtatásuk” révén a közönséges emberek is a tündérek szellemvilágába jutnak, szellemmé válnak ideiglenesen; tehát a két világ közti kommunikáció passzív alanyaiként ők is részesei lehetnek a kettős lényekre jellemző metamorfózisnak. A kommunikáció e formájára főként 20–21. századi terepkutatásból származó adataink vannak.

¹⁹ Berze Nagy 1940: III. 340.

²⁰ Az az ortodox Balkán tündérvilágában általános hit, hogy a tündérek halotti ünnepeken – húsvét és pünkösd között – jelennek meg az emberek között, a magyarság hiedelmeiben kevésbé van jelen.

Gyimes, Székelyföld, Moldva térségében a *szépasszony* szinte mai napig fontos szerepet tölt be a vizsgált közösségek hiedelemvilágában. Terepmunkám idején a gyakran tapasztalt kételkedés, távolságtartás ellenére bizonyos betegségtünetek és természeti jelenségek tündértámadásként való értelmezése is eleven volt még, a szépasszonyokra vonatkozó tudáskészlet, illetve a helyi ismert, hagyományozott szövegekészlet birtokában. A szépasszony-történetek egy része valódi hitet tükröző, élményekből kiinduló, illetve veszélyhelyzetekben aktualizálódó egyéni elbeszélésnek bizonyult. A gyönyörűséget és egyúttal retteget keltő éjszakai jelenségekből (szokatlan zaj, fény, rossz álom, vagy nyomásérzetekkel kapcsolatos rosszulletek), illetve a szélviharok, forgószelek jelenségéből kiinduló elbeszélések alapja az öröm, gyönyörködés, félelem emócióiban gyökerező hit volt. A déli magyarságnál a 20. század első felében gyűjtött szövegek már inkább csak e tudáskészlet ismeretére, továbbhagyományozására vallanak, itt ritkán volt (már) megfogható bármiféle démon-találkozás élménye. Székelyföldi, gyimesi informátoraim azonban személyes élményként is meséltek az éneklő, zenélő, táncoló szép nőkkel való találkozásairól, amelyek belőlük a gyönyörködést és a numinózustól való irtózatot egyaránt kiváltották. Sok hasonló megnyíltakozás található más székelyföldi, valamint moldvai településekről származó gyűjtésekben is:

...s mikor eljöttek Kalangya patakáig, hát muzsika, zene, de osztán olyan *leányok voltak, hogy irtó* gyönyörűek. [...] Olyan tánc vót ahajt a hidon, azok a *szép leányok, hogy le a kalappal*...²¹

... mi is hallottuk. Látni nem láttuk, éjjel volt, [...] Elmentek muzsikaszóval, s *mű* úgy igazán megrettentünk no, met *hát magunkba* vótunk, s megrettentünk, mert úgy mozsikáltak, úgy mozsikáltak, s fenn mozsikáltak, fenn a levegőbe. De látni nem láttuk. Éjszaka történt. Éjszaka²²

Az elbeszélések más része múltba vetített történet, vagy a helyi viszonyokra alkalmazott, nemzetközi tündérmonda, illetve egy-egy boszorkánymonda-típus „tündéri” változata. Ime egy gyimesközéplaki narratívum, ahol az informátor meg sem jelölte, hogy tündérekről vagy boszorkányokról szól-e a történet, illetve elkerülte megnevezésüket:²³

Azt mondták, hogy volt, hogy összegyűltek ezek, *amelyikek ezeket értették*,²⁴ és messze mentek. [...] És akkor valamilyen pincébe ottan rengetegen összegyűltek, s aztán mulattak, ittak, mulattak az asszonyok, [...] Mulattak három óráig is. [...] Hanem azt pontosan kellett tudni, hogy érjenek akkorra vissza, amikor nekik az idejek lejárt. Azt mondták, hogy volt két asszony, s ezek járták ezt az utat. De úgy volt, hogy letették a seprűt, s az ura mellé tette, s az ura a feleségét látta. Az volt ott. De az asszonyok azok el voltak menve az ő dolgukba, s amikor visszajöttek, akkor a seprűt elvették, s mentek vissza a helyükbe. Úgy hogy az ember nem tudott erről. De a seprű, ami le volt téve mellé, addig az helyettesítette a feleségét...

²¹ Korond, Hargita megye, Hoppál-István 1973: 69–70.

²² Kostekek, Bákó megye, Takács 2004: 147.

²³ Hargita megye, Saját gyűjtés, 2006.

²⁴ Kiemelés tőlem – PÉ.

Ami történeti forrásaimat illeti, azok csaknem kizárólag a kora újkori néphit legnagyobb forrásbázisát alkotó magyarországi boszorkányper-jegyzőkönyvek. Ezek tündérekre vonatkozó adalékokat szórványosan az egész magyar nyelvterületről, és a boszorkányüldözés mindhárom évszázadából tartalmaznak. E források azonban természetesen csak ritkán utalnak közvetlenül a tündérhiedelmekre, ezeket általában a boszorkányságra vonatkozó adatokból lehet, több-kevesebb biztonsággal, kikövetkeztetni. Ahogy a Nyugat-Balkánon, nálunk is bevitte a boszorkányüldözés a köztudatba az ördögi boszorkányszombat eszméit, és – amint 1989-es tanulmányomban e feltételezésemnek már hangot adtam –, boszorkányosította a tündérvilágot.²⁵ Most kicsit óvatosabban fogalmaznék: A boszorkányszombat eszméit valóban az üldözés hozta Magyarországra, azonban általában a boszorkányhiedelmek vonatkozásában nem tudhatjuk, mi volt a „boszorkányperek előtti” helyzet. A 16–18. századi perek tanúvallomásaiban különösen erős a tündér- és boszorkányfogalmak egybemosódása. Az adatok nagy többsége az embereket lakásukban megtámadó éjszakai, démonikus boszorkányokról szól, akiket álmukban, vagy elalvás előtti félálomban „látnak” a kárvallottak. A legkülönbözőbb kinzó módszerekkel gyötrik az embereket;²⁶ igen ritkák a tisztán tündéri jelenések. Ezek egy példája: egy Bihar megyei per tanúja elbeszéli, hogy éjszaka az ablaka alatt egyszer csak síp- és dobszót hallott, majd a dobos bebújt az ablakon, és egyszerre csak három táncoló menyecske is termett a házban.²⁷ Igen ritkán „jó”, gyógyító tündérek (illetve boszorkányok) is megjelennek az éjszakai látomásokban. Egy nyugat-magyarországi perben Hegedüs Andrásné 1742-es barbaci (Sopron megye) vizsgálatának jegyzőkönyve szerint egy beteg

...az ágybon fekvűin étszakának édejn álom közben ugy tetszet a fátensnek, hogy musikával, és hegedű szóval a boszorkányok oda mentek a fátens ágyához es jol öszvöl tiporták ezen szót mondván: köszönd a Dudásnak: Erre föll ébredvin egissigesen, es minden fáidalom nélkül találta magát.²⁸

Sokkal gyakoribbak a perekben a „tündéries” jelenések többé-kevésbé boszorkányosított változatai. Sokszor a tündérként megjelenő lények durvulnak el, válnak mintegy boszorkánnyá. Egy 1743-ban zajló Sopron megyei per jegyzőkönyve szerint Csordás Mihály, gyalócai tehénpásztor, vélhetően „tündérvarázsló”-vonásokat viselő vádlott tündéri pártfogóiról beszél, akik gyógyításra tanították. Őket később, a kínvallatás hatására már boszorkányként említi, akikkel közösen egy ördögi boszorkánymulatságon vett részt: miután össze *akadott az gonoszokkal [...] három éjjel járt azon ördögös compagniavol*, részt vett mulatságaikon, ahol volt zene, tánc, evés-ivás és *Oláh János Geczi [...] volt Hegedüsök az boszorkányoknak...*²⁹

²⁵ Mint ez köztudott, ez általános, több-kevesebb intenzitással Európa számos területén végbement folyamat volt.

²⁶ Lásd az erre vonatkozó példákat: Pócs 1997: 69–80.

²⁷ Margita, Bihar megye, 1714; Schram 1970: I. 61.

²⁸ Schram 1970: II. 169.

²⁹ Schram 1970: II. 201. A perszöveg publikációjában *Csordás* Mihályként szerepel, ez feltehetően a *Csordás* név elírása.

Kérdés, hogy a döntően boszorkányos változatok nagy aránya a bírósági narráció kontextusának köszönhető-e, vagy sajátsága volt már a korabeli falvak elbeszéléskultúrájának (és hiedelmeinek) is (vö. a „diffúz mitológiáról” mondottakat). Megfontolandó tény, hogy a tanúk általában nem nevezik sem a megjelenő táncoló, zenélő lényeket, sem kínzóikat tündérnek, avagy boszorkánynak: elbeszélésük a vádlott bűnössége melletti vagy elleni tanúsítvány, nem az étikus tündér vagy boszorkány-kageróriák körülírása.

A lakóházakban zajló álombeli tündérjelenések efajta, boszorkányos változatai a jelenkori gyűjtésekben is megjelennek, amelyek szintén csak ritka esetben említik e lényeket *boszorkányként*, vagy esetleg *tündérként*. Például egy Bács megyei adat szerint valakihez éjjelente *piros kázmír fejkendő, csipkés pendelyű asszonyok jártak, akik az illetőnek félrehúzták a száját a füléhez [...] csúffá tették [...] Muzsikáltak, s egész éjjel járnia kellett a táncot, [...] nem bírt fönn lenni, annyira agyontáncoltatták...*³⁰ Feltűnő, hogy a magyarság keleti csoportjainak elbeszélései a házaknál zajló multságokról kevésbé „boszorkányosak”: Szórványosan gyűjtött elbeszélések szerint éjjel megjelennek, *lakodalmaznak*, de nem ártnak a bent lakóknak. Nappal nyoma sincs az éjszakai multságnak. Egy homoródalmási szépasszony-multság elbeszélése szerint például: *...Zúgattak, kacagtak, énekeltek, s amikor az ablakot kinyitották, sehol semmi. S amikor bétették s lefeküdtek, akkor megint lakodalmaztak.*³¹ Néhány adat üres házakban tartott multságokról szól: a vigadozóknak a házba bejutók már csak hült helyüket találják.

A modernkori adatok legnagyobb csoportja szerint az embereket támadó tündérek a táncköreikbe, „helyeikre”, útjukra lépő embert betegítik meg, mégpedig jellegzetes „tündérbetegségekkel”, úgy, mint fejfájás, némaság, vakság, bénaság, a (különösen alsó) végtagok bántalmi (főleg délmagyar adatok szerint; keleten a betegségek mi-benléte kevésbé markánsan fogalmazódik meg). A keleti magyar adatok „elragadásra”, „meghordozásra”, vagyis eszméletvesztésre, rossz álmokra utalnak: az elbeszélések számtalan változata szól arról, hogy aki észreveszi a szépasszonyok táncát, meghallja éneküket, tánchelyeikre, vagy meghatározott, tabu alá eső időpontokban útjukba lép vagy fekszik, azt elragadják (levegőbe emelve meghordozzák), más esetekben éjjel álmukból hívják ki az embereket, majd betegen hozzák vissza, dobják le a földre. E történetekben az elragadott emberek, mint kettős lények jelennek meg: egy időre, maguk is mintegy tündérré válva, a tündérek létformájába, egy földi másvilágra jutnak. Személyes élmények elbeszélése esetén alvásból ébredve összetörtnek, bénának, némának, illetve eltévedve, idegen helyen találják magukat:

...olyan órába lépett ki, hogy elkapták...³²

... [a tánchelyük] az mind szépasszonyi járás [...] hogyha maga vagy én, vagy valaki odata-lálna, akkor fel is kapják, el is viszik. Isten őrizz! ...³³

³⁰ Grynaeus 1999: 195–196.

³¹ Hargita megye, Gagy–Dyekiss, 2015: 355–356.

³² Magyarcsőgés, Bákó megye, Takács 2004: 161.

³³ Kostelet, Bákó megye, Takács 2004: 168.

...úgy meghordozott engemet, hogy minden hegy tetején, s mindenütt megjárták velem. A fahegyeket letördeltem, de mikor leeresztettek, szinte beléhaltam, ...³⁴

Egy jellegzetes narratívumcsoport a zenélő–táncoló tündércsapatokba elragadott férfiakról szól, akiket többnyire furulya- vagy duda-játékosnak visznek el. E történetekben erősen jelen van a tündérek ambivalenciája: az elragadott férfiakat gyönyörökben részesítik, akik egyes elbeszélések szerint büszkén vallják, hogy zenekíséretet szolgáltattak a táncoló tündéreknél, máskor beveszik őket körtáncukba. Mulatságuk végén azonban összetörve, betegen dobják le a „felhasznált” férfiakat. Egy somoskai történet szerint például:

...azok a szépasszonyok elvittek egy bacsót. Már is Ferenc vót. Most es él, s feltették egy körtére [körtefára]. Addig kellett fűjja a furulyát [...] kellett furulyájjon, s úgy táncoltak azok! Szépen táncoltak, kerülték. [Másnap mondja egy asszonynak]: Engem úgy elvittek, s otthattak, egy igen nagy gödörbe.³⁵

Egy elbeszélés-csoport a tündérek énekét meghallók (vagy éneklők, hangszerükön játszó) büntetéséről szól, ennek keretében jelenik meg az elragadott, és ezáltal tönkretett férfi motívuma. Egy (már sokszor idézett) szemléletes, hosszú elbeszélés részletei a tündérek által eszméletlenségig táncoltatott legényről, akit azért büntetnek, mert a szépasszonyok énekét meghallva, gyönyörködött benne, és énekelni merészelt:

...eljött egy suhogó szél, s három asszony – olyan szépek vótak, mint a nap sugára – te bódog világ! – s kezdtek táncoltatni, s táncoltatni, s táncoltatni, s táncoltatni – végtelenségig. [...] esszeesett a legény. Akkor esszeesett. No dehát szólni nem tudott [...]. Beteg, beteg, csak szuszogott, egyebet nem tudott csinálni [...] Ő mán túl vót azon az értelmén es, hogyha arról van szó. Az értelme is el vót menve [eszméletét veszítette] ...³⁶

A tündérek táncában való részvétel sokszor egy férfi-vágyvilág kifejezője; a szépasszonyok által táncukba elragadott férfiakról szóló élménybeszámolókból gyakoriak egy örömmel, szépségekkel, szexuális gyönyörökkel teli alternatív lét motívumai. A keresztény mennyhez (vagy sokszor egy földi paradicsomhoz) hasonló, aranyos „tündérmennyország” (inkább csak délszláv elbeszélésekből ismert) motívuma³⁷ jelenkori magyar adatainkban kevésbé jelenik meg; boszorkánypereink „tündérgyanús” adatai között azonban fellelhetők ezek is, (bár a szexuális motiváció nincs mindig jelen). Például egy 1739-es hódmezővásárhelyi per tanúvallomása szerint Szent Gellért hegyén *öszve gyűlvén magokat sokféle musikakkal, s rendkívül való pompás Lakodalmakkal vigasztalták*,³⁸

³⁴ Gyimesközeplok, Hargita megye, Saját gyűjtés, 2006.

³⁵ Bákó megye, Csoma 1916: 287.

³⁶ Gyimesközeplok, Hargita megye, Salamon 1975: 109–110.

³⁷ Általában a leendő tündérvarázslók „beavató” lélekutazásának kontextusában; illetve magyar *tündér*-mondákban is megjelenik (de a *szépasszony*-mondákban nem).

³⁸ Schram 1970: I. 253.

és folytathatnánk a sort a tündéri, vagy másodlagosnak feltételezett, boszorkánymulatsággá vált változatokkal.³⁹

A tündérek általi elragadás motívumai történeti adatainkban kevéssé, illetve (a boszorkánybíróság narratív közegének torzító hatásai miatt?) elsősorban boszorkányszombat-képzetekkel kapcsolatban jelennek meg. Ezek az elbeszélések sokszor az oda elragadott, elhurcolt résztvevők szájából hangzanak el, és e szövegmotívum gyakran sejtet személyes álomélményt.⁴⁰ Hasonló boszorkánymulatság-mondák a 20. századi gyűjtésekben is felbukkannak az egész magyar nyelvterületről. Gyimesben és Moldvában ezeket általában szépasszony-mondaként mesélik.⁴¹ De mind a 17. századi, mind a jelenkori, bármennyire tündéries narratívumok is sokszor tartalmaznak nemzetközi boszorkánymonda-motívumokat is, amelyek azonban a szubjektív hiedelemelbeszélésekbe is belesímulnak, akár az élő hit tanúsítványai is lehetnek. Ilyen például a „kilesés és büntetése” motívuma. Vagy például a „hamis mulatság” nemzetközi, Európa számos pontján ismert mondai toposza (a „mennyei” tündérmulatságok, ételek-italok, tánc és hangszerek stb. hirtelen eldurvulása, pokolivá vagy semmivé válása),⁴² mind a boszorkányperek narratívumainak, mind a személyes gyimesi, moldvai elragadás-történeteknek gyakori része. Például egy 1990-es években gyűjtött, siklodi⁴³ elbeszélés, éjjel eljáró vénlányokról, ahogyan egy őket kileső férfi elmondja, mint személyes tapasztalatát:

...egyszer sétáltam az úton, s a két leány, hát nézem [benéz az ablakon a házba], s hát olyan terített asztal, ott ekkora *pánkók*, ital az asztalon, s én egy kicsit idő múlva mondom egy fiúnak: „gyere, segílj! Nézzük meg, micsinálnak ezek” [...] *A fiú* [...] béményen [már nincsenek ott a lányok a házban], s az asztalon ott vót egy pohár, ezt evette, hogy milyen szép pohár, s két *pánkót*. Evette, zsebibe tette, evittük a táncházba, s mutatta, hogy a leányok, né milyent sütnék! Hát lógané volt! A pohár egy ilyen lábszárcsont. Visszavittük. Ezt én szemmemmel láttam.

A gyűjtők közléseikben hol a „boszorkány”, hol a „tündér” csoportjaiban helyezik el e sokszor meghatározatlan, megnevezetlen lények narratívumait, mint az előbbi történetet is, egy-egy sztereotip boszorkány- illetve tündér-motívum ismeretének függvényében, illetve egyéni megítélés alapján. Például boszorkánymondaként közli a gyűjtő Lövétéről egy furulyásnak elragadott férfi történetét, melyben a szépasszonyok nincsenek megnevezve, és amely a fekete macskák húzta kocsi motívumában valóban különbözik a szokásos „tündérelragadás”-történetektől:

³⁹ Lásd ezeket az adatokat részletesebben: Pócs 1986: 222–225.

⁴⁰ Lásd erről részletesebben Pócs 1997: 85–94.

⁴¹ Például: patkolás, lóvá tevés; forgószélbe vágott kés; repülés seprűn, varázsigével, boszorkányszírral vagy hordón a mulatságba; a félreértett, rosszul használt varázsige; szent szóra leesés; lóvá tevés; állatalakban, állatok hátán elhurcolás; az ágyba tett seprű a férj megtévesztésére. Lásd ezeket, mint boszorkánymondák nemzetközi motívumait: Gerlach 1990.

⁴² I.m. és Uther 1986.

⁴³ Gagyí–Dyekiss 2015: 232.

...Az öreg [...] lefeküdt [...] gondolja, előveszi a furulyáját s furulyágot. S hát két szép fehérnép bément! [...] Avval aszmondják: – Maga olyan szépen furulyálgat, nem jönne velünk? [...] [Kocsiba ültetik, amit két fekete macska húz] Avval olyan vendéglőbe vitték ezek a fehérnépek, hogy ott aztán furulyát nekik, s ezek táncotak, mulattak. Avval elég a, mikort visszajött, mondta: – Hát, édes jó Istenem, legyen hála, hogy visszajöttem.⁴⁴

Adatainkból néha értesülünk a „másvilágra” jutás körülményeiről, testi-lelki kondícióiról is. A narratívumok olykor határozottan álomélményekre, vagy az elalvás előtti hipnagogikus állapotra utalnak:

[kaszálás közben] [...] én olyan álmos vagyok, hogy le kell feküdjek. [...] Egyszer arra szökök fel, hogy annyi piros rokolyás valaki vót mellettem, hogy mind fel akartak engem emelni. De én ezt csak álmodtam ejsze, me le vótam fekvő...⁴⁵

Néha eszméletvesztés (transz?), illetve „lélekutazás” is említést nyer, mint a fenti „táncoltatás” elbeszélésben is. Egy gyimesközploki beszélgetés során például tisztázódott, hogy Szent György nap előtt nem szabad kint aludni, a *szépasszonyok útjába* lefeküdni, mert akkor a *gonosz kiveszi az eszméletjét* (’elragadja a lelkét’).⁴⁶ Egy moldvai, klézsei adat szerint a furulya „beavatása” közben nem szabad visszanézni, mert ha visszanéz, akkor a szépasszonyok, (akik énekeiket féltik a furulyástól) *elviszik az elmét* (ugyancsak: ’elragadják a lelkét’).⁴⁷

Máskor a narratívumok világosan testi elragadásról szólnak:

... Érte jöttek egy éjszakán [...] úgy vitték el, ahogy az ágyba aludt, gatyába, hosszúingbe, felvették szépen a furulyájával, vitték oda egy nagy csipkebokor mellé [...] letették oda, s ő furulyált reggelig, azok a boszorkányok, asszonyok, táncot vertek a csipkebokor körül, [...] Reggel, mikor megébredt, [...] nem látott senkit a világon, s ő haza kellett menjen meztláb meg egy ingbe...⁴⁸

Az „elragadottak” saját élményeiről és a külső tanúk egyidejű észleléséről szóló beszámolókra is van több adatunk. Ők vagy valós repülés-élményként, vagy álomként beszélnek kalandjukról, a külső tanúk ugyanakkor ágyban fekvé, vagy reggel fáradtan hazatérve látják őket. A fent idézett, három szépasszony által elragadott legény eszméletét veszté a táncotól, miközben egy külső tanú ezt így észleli: *Káruj [Károly] te! [...] hát te megbolondultál-e, aszongya, mi van veled, hogy úgy forogsz, mint a forgósze! Ő maga pedig így számol be másnap, mikor megkérdezték, hogy hogyan történt mindez:*

⁴⁴ Hargita megye; i.m. 231.

⁴⁵ I.m. 75.

⁴⁶ Gyimesközplok, Hargita megye, saját gyűjtés.

⁴⁷ Klézsei (Bákó megye) telepés Egyházaskozáron (Baranya megye). NNVA *Szépasszony* csoport. VM 1961.

⁴⁸ Gajcsánai (Bákó megye) telepés Egyházaskozáron (Baranya megye). NNVA *Szépasszony* csoport. VM 1961.

...ő kiment délelőtt, aszongya kilenc óra körül, [...] ő elkezdte a szépasszonyok énekét énekelni, met szép. [...] kezdte próbálni a bocskorait, hogy új lévén, lám, hogy forognak, [...] S akkor eljött egy szél, s a szélbe eljött a három asszony, s őt addig táncoltatták, amíg Bucsi István odaért délután négy óra körül. Az új bocskoroknak a talpa már ki is volt szakadva teljesen, hogy a talpából is ment a vér...⁴⁹

Egy klézsei elbeszélésből az derül ki, hogy egy tündérmulatság észlelését rontás következményének, a „megcsináltatott” személy képzelgésének tartják.⁵⁰ Ez esetben a rontás eshetőségétől való félelem szülte a látomást, amint hogy sok más esetben is a félelem lehet az alapélmény: az éjszakai magánytól, váratlan zajoktól, fényektől, vagy akár a tabusértés büntetésétől, tehát maguktól a tündérektől, akikkel a helyi hagyományos tudás értelmében bizonyos helyeken és időszakokban – különösen az éjfél körül órákban – nem jó találkozni (a „szellemlátás” Lauri Honko meghatározta *kasuale Begegnung* fogalma⁵¹ értelmében). Egy péda erre:

...az mind szépasszonyi járás. Hogy ők ott mulatnak, mozsikálnak, táncolnak, akkor mulatnak. S akkor, ha maga vagy én, vagy valaki odatalálna, akkor fel es kapják, s el es viszik. Isten öröjz! S Mária, édesanyám!...⁵²

EMBER–TÜNDÉR KOMMUNIKÁCIÓ 2. AKTÍV FORMÁK: A „TÜNDÉREKKEL JÁRÓK”

Ideiglenesen tündérré váló kettős lények a beavatott tündérvárázslók is, akik, mint a feladatra a tündérek által kiválasztottak, beavatást nyertek a tündéri tudásba, ami általában a démon-csapások, „tündérbetegségek” gyógyszereinek, a gyógyfüvek hasznának ismeretét jelenti. Ezek gyér és homályos magyar adatai szinte kizárólag boszorkányperek jegyzőkönyveiből származnak. Értelmezésüket a délszláv, román (és görög, albán) képzetek és rítusok segítségével kíséreltem meg. A balkáni adatok szerint a tündérvárázslókat többnyire egy gyönyörökkel teljes „tündérmennyországban” avatják be. A továbbiakban álomban, transzban vagy képzeletben kommunikálnak a tündérekkel; az általuk okozott betegségeket gyógyítják, és megidézve őket, a halotti áldozatokkal sok vonásukban egyező áldozatokat mutatnak be nekik.⁵³ Kelet-szerbiai vlachoknál és dél-nyugat Romániában még e század 10-es éveiben is élő gyakorlatként tudósítottak a román és szerb kutatók e rítusok egy sajátos változatáról: a tündérek által beavatott, patronált gyógyítók bizonyos ünnepnapokon (amelyek tündéri és – egyúttal – halotti dátumok): pünkösdkor, húsvétkor, nagycsütörtökön és *Sinziene* (a magyar Szent Iván)

⁴⁹ Salamon 1975: 109–110.

⁵⁰ Bákó megye, Csoma 2016: 295–297.

⁵¹ Honko 1962: 88–110.

⁵² Takács 2004: 158–159.

⁵³ A Balkán tündérvárázslóinak általam akkor ismert adatait és irodalmát összefoglaltam több cikkemben; a magyar tündér–boszorkány kapcsolatokat elemezve: Pócs 1986: 225–232.; majd Pócs 2005; 2014.

napján, mint médiumok, a halottakkal kommunikálnak, illetve az őket felkeresőket halottjaik helyzetéről, szükségleteiről tudósítják és jósolnak számukra.⁵⁴

Ennek a gazdag hagyományanyagnak a magyar tündérhiedelmekben és esetleges rítusokban kevés nyoma van, de feltehető, hogy nálunk is léteztek beavatott tündérvarázslók, amelyeket egy régi tanulmányomban megkísértem a boszorkányperrek idevágó töredékes adatai alapján ilyen szempontból elemezni.⁵⁵ A legbeszédesebb adat: Antal Mihályné Zsófiát 1720-ban Egerben állítottak bíróság elé. A tanúvallomások szerint:

...eő 9 napigh halva feküdvén elragadtatott az más világra az Istenhez, ottan nagy gyönyörűségben volt és vendégségben, s jól volt ott dolga; de azért jött vissza, hogy az Isten küldte cőtet, hogy gyógyítson és orvosoljon, az mint levelet is adott neki tudományárul, mely a nyaka alatt a vállá között találtatott, mikor feltámadt kilencendnapra...⁵⁶

Ez jószerevel az egyetlen magyar adat, ahol egy gyógyító mennyei beavatásáról esik szó, egy tündéri gyönyörökkel teljes, de félig-meddig keresztény másvilágon. De még mintegy 15–20, boszorkányként megvádolt személy visel több-kevesebb bizonyossággal tündérvarázsló vonásokat. További peradataink bizonytalanságban hagynak afelől, hogy laikus „tündérekkel járókról” vagy esetleg esetükben is beavatott varázslókról van-e szó. Pl. Egy 1646-os, nyáradszeredai magyar boszorkányperben szereplő aszszonyt a per felzetében *Anna Tündér alias Orbán*-ként neveznek meg.⁵⁷ Más adatok a mindennapi élet egyes állapotait nevezik tündérségnek (például azt a helyzetet és időszakot, amikor a tündérekkel táncol az illető).⁵⁸

A félig tündér, félig ember kettős lények alakjainak sajátos változatai a földi tündértársaságokat alkotó emberek csoportjai, amelyeknek legalább két, egymástól eltérő változatára derül fény magyar történeti illetve jelenkori adatainkból.⁵⁹

a. Boszorkányellenes társaságok

Ezek nyugat-magyarországi létére csak a 18. századi boszorkányper-aktákból derül fény. Egy 1745-ös csornai (Sopron megye) boszorkányper során Rác Erzsébet tanú megemlíti a vádlott állítólagos boszorkánytársaságát, és idézi a vádlottat, aki

⁵⁴ Tomić 1950.; Neagota 2014.; Vivod 2018., 2021.

⁵⁵ Pócs 2005.

⁵⁶ Diószegi 1958: 77.

⁵⁷ Komáromy Andor 1910: 107.

⁵⁸ Lásd a részleteket: Pócs 2005.

⁵⁹ Mint ez köztudott, a társaságok létére a legnyomatékosabban Gustav Henningsennek a szicíliai *Donne di Fuora* ‘kinti hölgyek’ 1588–1600-as évek-beli törvényszéki dokumentumai alapján végzett kutatásai hívták fel a figyelmet. Henningsen 1990. Ez kiegészül szintén Sziciliából származó jelenkori leírásokkal (Gower Chapman 1971.), valamint egyéb, a forrásokban változatos neveken (*Diana társasága*, a *Jó hölgyek*, *Signore Oriente társasága*) előforduló itáliai adatokkal, amelyekre többek között a milánói inkvizíció 1384–1390 közti vallatásain derült fény. Bonomo 1959: 74–84.

*midőn az Boszorkányok felől valamj olyvast beszéllettek [...] aszt mindenkor bánta, és nemis eörömöst hallotta, seőt aszt mondotta, hogy nem boszorkányok azok kiket annak tartanak, hanem Szent Ilona Szerzetibül valónak tartják magokat.*⁶⁰

Szent Ilonáról elnevezett szerzetesi közösség nem létezett, viszont a Szent Ilona név aszociálható a balkáni tündérhiedelmekben fontos szerepet játszó Tündér Ilona alakjával. Hasonló „tündértársaság”-képzetekről és tündér–boszorkány ellentétről tanúskodnak a Čiča által közölt dubrovnikai boszorkányper-adatok az 1680-as évekből: itt kilenctagú tündértársaságról esik szó, amelynek tagjai fel tudják ismerni a boszorkányokat, akiktől egyébként élesen elhatárolódnak: ők gyógyítással és nem rontással foglalkoznak.⁶¹

Még ha az adatok hézagosak is, az egyezések elég erősek a szintén hézagos dubrovnikai adatokkal ahhoz, hogy feltehető legyen ezzel kapcsolatban a Sopron megyébe a 16–17. században betelepült horvátok „magukkal hozott” hiedelmeinek hatása magyar környezetükre.

Magyarországi „tündércéhek” feltételezését erősíti egy Szent Ilona nevét viselő testületre vonatkozó másik, Sopron megyei dokumentumunk egy – horvát nevén – *Szent Elenáról* elnevezett tündértársaság tevékenységéről. Forintos Mátyás 1554-es kőszegi német–magyar boszorkánypere.⁶² Ez a per egyedülállóan részletes leírását tartalmazza a társaság boszorkány-ellenes küzdelmének, a boszorkányokkal folytatott éjszakai „lélekcsatáknak.” A vád szerint *Michael Wacker* német vádlott 1552-ben deret, fagyot küldött a kőszegi szőlőkre, amiben a magyar Forintos is segédkezett neki. A kínvallatás során egyebek mellett arra derül fény, hogy a vádlott és társai egy ördögi boszorkánytársaság tagjaiként a Szent Vid-hegyen álló puszta templomnál tartották összejöveteleiket, és pünkösdi körtáncukkal termésrontó havazást és fagyot idéztek elő (táncuk nyomaként látható a kitaposott fű a dombtetőn). A társaság egyik tagjának, *Katherine Herter*nek *Janusként* említett fia is vallomást tett. Vallomásából az derül ki, hogy ő nem a boszorkánytársaságnak, hanem egy velük harcban álló „Sanct Elena Zech”-nek a tagja, amelynek a feje Michael Schwarz volt. Ők éjszaka a legkisebb lyukon is be tudtak hatolni a pincékbe, hogy ételhez és italhoz jussanak. Egyszer a Szent Vid-hegyen álló templomnál egymásra akadt a két csapat, Michael Schwarz éppen azon kapta Forintost, hogy a gyümölcsöt és a termést elrontó időjárást akar a környékre zúdítani. A Szent Elena-céh tagjai megzavarták ebben, a két szekta tagjai összecsaptak, és a verekezés közben Michael Schwarz olyan sérülést okozott Forintos lábán, hogy az sokáig sántított. A boszorkánycsapat tánc után gyertyát gyújtott, majd valami keselyűféle madár hozott villámlást és jégesőt; egyik tanúvallomás szerint Wacker a keselyűvel harcolva kísérelte meg megakadályozni a jégverést, majd napokig betegen feküdt a csata után. Az összetűzés végén Schwarz és a céh tagjai Forintost egészen a Kőszegnél lévő hegy lábáig szorították. Egy másik alkalommal Pronnendorf alatt csaptak össze.

⁶⁰ Schram 1970: II. 236, 240.

⁶¹ Čiča 2002a: 81–93; 2002b.

⁶² Itt a teljesség kedvéért meg kell ismételnem röviden a már 2005-ben megjelent cikkemben írottakat e perről, amelynek teljes, német nyelvű szövegét ugyanott közöltem (Pócs 2005a.). A per jegyzőkönyvét Bariska István tárta fel és publikálta először: Bariska I. 1988. (Vas Megyei Levéltár Kőszegi Fiókleveletára, Kőszeg Város Polgárságának iratai, Acta Miscellanea, 1561. júl. 4.)

Horvát hiedelmek szerint esetlegesen az idővarázslók is – elsősorban a *zduhač*, a *kresnik*, a *vetrovnjak*, és *planetarj* néven szereplő varázslók – rendelkezhetek tündér-pártfogókkal.⁶³ A kőszegi per csatája közel áll a *zduhač* varázslók csoportos termékenységvarázsló lélekcsatáihoz. Ebben az esetben is gondolhatunk a magyar- és németajkú lakosok közé betelepült horvátok kulturális hatására. Az Alpok vidékének boszorkánypereiben igen gyakori volt a jégeső-csináló boszorkánytársaságnak az üldözés kézikönyveiből merített vádja, amely Nyugat-Magyarországra is eljutott.⁶⁴ Az itt megjelenő csataképzetekben a (feltehetően horvát és részben talán szlovén eredetű) tündérhiedelmek, valamint a boszorkányüldöző demonológia jégesővádjai találkoztak össze; a háttérben a tündértársaságok valóságos létezésének törvényszéki dokumentumaival. Adatok híján nem tudhatjuk, hogy a jégesőt hozó ellenféllel folytatott csaták csak alkalmasszerűen lettek e területen az embertündérek attribútumaivá, vagy ennek a jelenségnek mélyebb gyökerei és szélesebb körű térbeli–időbeli elterjedése volt. Továbbá: ez vajjon csak az elbeszéléskultúrában létezett, vagy a hiedelmekben, netalán személyes álmélményekben is megnyilvánult?

b. A „szépekkal járók”

A földi tündértársaságokról szóló elbeszélések másik típusa nem boszorkányellenes tevékenységről, hanem a tündérek táncában való rendszeres részvételről, valamint bizonyos közösséget védő szerepről is szól. Erre vonatkozó, szórványos adataink az ezredforduló környékéről, a magyar nyelvterület nagyobb keleti térségéből, Székelyföldről, Gyimesből és Moldvából származnak.

Csíki, valamint bukovinai székely telepeseiktől gyűjtött adatok szerint vannak, akik „szépekkal járnak”, „szépasszonyokkal járnak”. Az adatok egy része a fent ismertetett tündérjelenések narratívumaival rokon, (zenés-táncos mulatságon való részvételről, vagy akár csoportos, rosszindulatú, boszorkányos tevékenységről szólnak), de mindig hangsúlyozódik a szövegekben, hogy élő, földi asszonyokról van szó, akik szellem-lénnyé tudnak változni; másrészt: ők nem „elragadottak”, hanem önkéntes résztvevői e kalandoknak:

A szépasszony éjjélkor elváltotta magát és ment. Azok es olyan élő asszonyok voltak, mint mű. Kivitte a lovat, s vitte, olyan tudománya volt. A boszorkányok nem tudták átváltoztatni magukat, azok csak seprű, tilón, kocsorbán utaztak.⁶⁵

Némelyik elbeszélés a földi nőként való leleplezés, valamint a „kilesés–kilesés büntetése” mondai motívumát is tartalmazza:

⁶³ A horvát *zduhač* és *planetarj* tündér-pártfogójáról. Čiča 2002a: 123–124. Magyarországi horvátok idővarázslóira is vannak ilyen – jelenkori – adataink, a Dráva mentéről: Frankovics 1972–1973: 247–248.; Dömötör 1968.

⁶⁴ Lásd erről részletesebben: Pócs 2003: 159–162.

⁶⁵ Bosnyák 1977: 149. Bukovinai telepés, Pest megye.

...hall egy szép zenét a kert végiben, a rét felé, hall egy szép zenét, de olyan szépen folyt az a zene, és a lányok táncoltak a karók hegyiken. Odanéz, hát épp az ő szomszédja asszonyát megüsmerte, [...] reggel bejön a a menyecske hezzá, azt mondja: – Te Gyuri, ezt el találod mondani valakinek – azt mondja – akkor te széjjel leszel tépve. Ezt nem szabad senkinek elmondani – azt mondja – mert a szépasszonyoknak a táncik ...⁶⁶

Más adatok csak arról szólnak, hogy vannak ilyen, éjszakára átváltozó asszonyok, sőt férfiak is: éjjel *szépleányok*, *szépleányok járnak*, fehérbe öltözve;⁶⁷ *Szépasszonyok, éji asszonyok, azok járnak. Azok éjen járnak.*⁶⁸ *Járnak éjjel. Járkálnak. Eppen úgy, mint nappal a nép*⁶⁹ és hasonló.

Mindezt értékelhetjük pusztán – boszorkánymondák motívumaival egybefonódott – elbeszélés-hagyományként. Azonban a szépekről járókról szóló szövegek között megjelennek szörványos (főleg a moldvai csángóknak a gyűjtés idején még magyarul beszélő idősebb generációjától gyűjtött) történetek, amelyek rendszeresen összejáró tündértársaságok hiedelmeire utalnak. Ezekből halványan kirajzolódnak e társulatok egy – bizonyos mértékig a szicíliai *Dona di fuorá*hoz hasonló, – „keleti magyar” típusának körvonalai. Ez időlegesen tündérré válni tudó földi emberek testülete, akik, hiedelmeik szerint, rendszeresen, illetve minden szerdán, vagy kedden és pénteken, álmukban – önkéntesen, saját iniciatívájukra – a „szépekről/szépasszonyokkal járnak”, maguk is félig tündérré válva részt vesznek a tündérek összejövetelein, velük mulatnak, táncolnak. 9-en vagy 12-en vannak egy-egy faluban. Férfiak is lehetnek közöttük, akik dudásnak, furulyásnak mennek a asszonyokkal együtt. A férfiak *szépemberek* nevet is viselhetnek.

Most es járnak szépasszonyok. Én úgy hallottam, most es vannak. Szépek igazán. Azok ullanok, hogy az illen földi asszonyokból vannak. Az élő emberekből. Akik élnek. Met az velik mennek ullanok, akik furulyás. Vagyon sípval [dudával] es, mennek énekelni vélük, hogy mikor ők táncolnak éjvel.⁷⁰

...Sípót [dudát] az emberek nem nagyon akartak csinálni sokan met aszt manták, hogy aki sípót csinál, aszt elviszik éjjen a szépasszonyok, hogy nekik sípoljon e mezőn [...] Vannak szépasszonyok, [...] ekik járnak éjjen, asszonyok, felkészülnek, uty hogy például asszonyszemélj így, nappal, beszélgecc vele, mi, de éjjen felkészül valami más ruházatba, s emennek, sípolnak vaj sűtülnek [furulyáznak], s táncolnak a mezőn ott a faluszéljekbe valahol.⁷¹

Vót az én testvérem. Mikor tizenkilencben kint voltunk magyar földre – ezek a románok, akkor ű is ott vót Budapesten. [...] S ott vót egy Bogdánfalvából, innet, vót egy legyény velük. Ulyan hitvány vót, ulyan elesett, s kérdé az én bácsim, az én testvérem, hogy minek, hogy ulyan hitvány? – Hát én hazajárok minden éjen – azt mondja. – Hogy jársz te Budapestről haza? – Én minden éjen hazajárok. És ű megmondta, hogy ű olyan szépekkel jár. Ű

⁶⁶ Bosnyák 1980: 111. Magyarfalusi (Bákó megye) telepese, Kismányok, Tolna megye.

⁶⁷ Lészped, Bákó megye, Csoma 2016: 289.

⁶⁸ Klézse, Bákó megye, Csoma 1916: 295.

⁶⁹ U.ott, i.m 298.

⁷⁰ Klézse, Bákó megye, Pozsony 1994: 223.

⁷¹ Klézse, Bákó megye, Pávai 2005: 118–119.

jes ulyasféle vót. Azt mondja: Tületek Klézseből van ez s ez, s ű mind megmondta, vannak tületek a faluból heten. Töllünk es vannak, minden faluból vannak. Ezek jönnek, mennek, éjen táncolunk ott a hegyen, pincékben iszunk bort...⁷²

Az adatok többsége öncélú mulatozásról szól. Néhány adat azonban boszorkánytársaság-szerű, közös rontásokat végrehajtó testületként láttatja a rendszeresen összejáró tündércsapatot. Például:

Csak ugye vannak olyanyok, fehérnépek es vótak olyanyok, amelyikek azokval jártak. Így [...] elrontották a tehenyeket, elvették a tehennek a zsírját. Aztá jártak, azoknak vót lakodal-mik. Vót, hogy ujjogtattak ott, s mozsikáltak ott a híd alatt [...]. Levetkeztek csóréra, s ugy táncoltak.⁷³

Kérdés, hogy a tündérek eredendő ambivalenciájáról, vagy a boszorkánymondák hatásáról, avagy egyszerűen a két hiedelemalak diffúz összefonódásáról van-e szó. Mindemellett azonban halvány nyoma van az elbeszélésekben annak is, hogy ezek a tündérré váló asszonyok, hitük szerint közösséget patronáló feladatokat is elláttak. Ezek szerint minden falunak kilenc vagy tizenkét *szépasszonya* van, *azok őrzik a falut a betegségtől*, illetve *ők a falu őrzői*.⁷⁴ Egy klézsei visszaemlékezés szerint:

Mikor jön be a faluba egy betegség, nekik úgy adta az Isten, akkor ők gyűlnek össze, s hajtják el. S ha nem hajtják el, akkor bejön. Vaj ha jön egy nagy veszedelem.⁷⁵

Ezek a narratívumok érzékletesen dokumentálják a szépasszony kettős lény mivoltát és az emberi és tündéri világ közti sajátos kommunikációs technikát: a kettős lények létszintváltással járó átváltozásait. Gyakori bennük a létszintváltás egy igen jellemző metaforája: az ünneplő (díszes, fényes, fehér) ruhába öltözés.⁷⁶ Például az előbb idézett klézsei beszámoló egy másik részletében:

[látta, hogy]... mentek azok a másíkok felkészülve [...] fota, vagy szép katrinca,⁷⁷ nagy szépen felkészülve, nagy gyöngyösen [...] lekszebb dolgaikba, s mentek a mezőre táncolni...⁷⁸

⁷² Klézse, Bákó megye, Bosnyák 1980: 112.

⁷³ Kostelek, Bákó megye, Takács 2004: 146.

⁷⁴ Klézse, Külsőrekecsin, Somoska, Bákó megye, Csoma 2016: 287., 288.

⁷⁵ Bosnyák 1980: 110.

⁷⁶ Ez a kettős lények időben és térben a tündér-hiedelmeken messze túlterjedő kategóriájára jellemző. Közismert például a ruhába öltözéssel emberré visszaváltozó *werwolf* motívuma, vagy gondoljunk Jézus (az emberisten: kettős lény!) transzfigurációjára: az arca fénylik, ruhája féhéren ragyog (Máté 17: 2). A korai keresztény és zsidó pszeudoepigraphikus irdalomban és apokrifekben a fényes ruha kimondottan a mennybe emelkedő szellemtest metaforájaként jelenik meg: Conway-Jones 2012.

⁷⁷ Selyemszoknya, gyapjú lepelszoknya.

⁷⁸ Pávai 2005: 119.

Mint említettem, nemzetközi (boszorkány)monda motívumok, toposzok a legszemélyesebb élménytörténetekben is megjelenhetnek. Nem képeznek kivételt ez alól a szépekkel járók elbeszélései sem: ezeknek állandó visszatérő motívuma a falubeli tündérnők leleplezése oly módon, hogy titokban követik őket, hordóban, varázsige mondásával:

...Sokat mesélnek ezekről a szépasszonyokról. [...] vót két ljéán, mejikek jártak táncolni, el. S azoknak vót szereteik, s ők vesztek ki [tüntek el] e guzsaljasból, mentek ki s [a többiek] nem tutták, hogy hova mennek. S eccer csak aszt monták e szereteik: „na, eszket mi meglessük – aszmongya – s merre mennek, mi es ěmentünk. Ěmentek, s bébúttak e putyinába [fabödönbe] e legények, ljányok felültek a putyina tetejire [...] akkor aszmonták: hipp, hopp, hol gondolk, ott legyek. Akkor a putyina ment, vitte őköt. S úgy elvitte [...] tél vót ott, ahonnan mentek, s mikor odaértek, ott borsó virágzott. S akkor e legények kinyúltak ott e likon a putyínából, borsóvirágot szettek, s mikar e ljányok mentek vissza, ők es [a legények is] visszamentek, s mikar a guzsaljasba bémentek, ők mutatták ugye, hogy borsóvirágot vittek valahonnat. S akkor tutták meg e ljányok, hogy ějártak a szereteik velik valahova [...] s akkor kérdezték: mit tuttok tük, hova jártatok? S aszt monta [a legény], hogy [a]hova ti jártatok. [A leányok kérdezték]: s kibeszélitek-e valakinek? Aszmonták [a legények]: Nem. [A leányok mondták]: Tuggyad, ha kibeszélitek, akkor végeztetek az élő napotokkal. S nem monták senkinek ki [...] pedig ha nem monták lenne, akkor nem tutta lenne e világ, hogy mesélje.⁷⁹

Moldvában és Székelyföldön, úgy látszik, ismert elbeszelés volt a helybeli szépekkel járók felismerése húsvétkor a templomban (ez a boszorkányfelismerés közép-kelet-európai mondáinak egyik típusa,⁸⁰ a szépekkel járókra alkalmazva), amihez a kibeszélés tilalmának, a felismerők megfenyegetésének a motívuma társul:

Nálunk még szokták aszt es beszélni, hogy aszongya aszket a szépasszonyokat, hogy megtudd [...] hogy kik azak, husiét napján, mikor elmész e templomba, natyszombaton mikor megveresítik ugye [...], csánnak verestojást, aszt kanálval, meljikvel festik e verestojást, aszt e piros kálánt tedd bé az öve... ide a bernyce alá beszúrja, s kalán hátával idefelé [a test felé], s görbéivel eléfelé, s akkor meglátod [...] aszket az asszonyokat, hogy kik azak. S ők látnak tégedet, annak *van két szénnye [színe]*, úgyhogy hátul látod e szemeit meg akkor mikar az a [...] veresített kanál veled van, hogy az, aki az ótár felé e templomba hátval vannak, *avval a személjikvel [...] meljikkel járnak ějjen* az vannak visszafelé, s ez ótár felé hátikval. S ő meglássa aszt, aki meglátta őt, mongyák, hogy valamikar történt, hogy egyget megláttak, s a kiment mikar e mise kitelt ugye, s kimentek a templomból, akkor odament ahhoz, akinél volt a kanál. S aszt mongya: mit láttál te most e templomba? S aszongya [a másik]: nem láttam semit. [A szépasszony mondja]: Úgy járj, hogy ha valamit tucc, s valamit kibeszéssz, nem élsz többet, ětépunk. S nem beszélték soha aszt, amíg az meg nem hót...⁸¹

⁷⁹ Pávai 2005: 120–121. (Kihagyások az eredetiben.)

⁸⁰ Lásd a mondatípusokat: Kovács 1977.

⁸¹ Pávai 2005: 119. (Kihagyások az eredetiben.) Kiemelések tőlem, PÉ

Az utolsó szöveg külön érdekessége az embertündér két *színének*, *személyének* említése: *avval a szeméjlikvel [...] meljikkel* járnak éjjen (vagyis van egy emberi és egy tündéri személyük). Ezzel kapcsolatban még egy gyimesközéploki adatot említek, amely szintén valamiféle alteregó-hiedelmet sejtet (lehet, hogy az informátor a *szellem* szót a gyűjtő kérdésének hatására használja, amikor olyasmiről próbál beszélni, amihez hiányzik a szókincse):

(Most ezek a szépasszonyok, ez valami szellem volt, vagy...) Volt nekik valami szellemjük, volt nekik ejsze. Mert ők különben így, mint más asszony, ilyen volt, csak, csak megvolt nekik az, hogy az ... mikor akarták használni, azt ők tudták, hogy valahogy ilyen volt. (Aha, értem.) ...⁸²

Ezek a kitételek a létszintváltást az *alteregó*-hiedelmekkel hozza kapcsolatba,⁸³ amelyek természetes velejárója az ágyban maradó „igazi” test és az álomban „utazó” szellemtest együttes, párhuzamos jelenléte.

A szépekkel járók társaságai abban a tekintetben igen hasonlóak a szicíliai *Donne di Fuora* társulatához, hogy a hét meghatározott napjain álomban éjszakai gyűlésekre utaznak, ahol férfitársaik zenekíséretével, szép ruhákba öltözötten táncolnak. Itt is a szegény asszonyok kemény munkával teli hétköznapijain való felülemelkedés vágyvilágának álombeli kifejeződéséről van szó. A (*Donne di Fuora*-ra jellemző) gyógyító szerep, a „földi” betegek ápolásának motívuma azonban itt ismeretlen. A faluőrző tündérek képzete viszont sajátos, „boszorkánymentes” párhuzamául szolgál a nyugati magyarságnál dokumentált, boszorkányellenes csatát folytató embertündérekhez.

Ami a tündértársaságok magukra vállalt feladatait illeti, talán nem véletlen, hogy a történeti adatok az egész közösség jégveréstől illetve boszorkányok káros tevékenységétől való védelmére utalnak (igaz, részben talán a boszorkányüldözés Nyugat-Magyarországon fokozottabban érvényesülő hatására), míg a jelenkorban közösségi feladatok alig jelennek meg. Ha valaha léteztek is esetleg boszorkánycsata-képzetek, a közelmúlt adatai azt bizonyítják, hogy a papság és a falusi *tudósok* boszorkányfelismerő és rontáselhárító gyakorlata feleslegessé tette (talán mindig is), a szépekkel járók ilyesféle tevékenységét.⁸⁴ Nem tudjuk persze, hogy a közösséget védő szerep mennyire volt aktív része a kettős ember-tündér lények képzeteinek. De általában is nyitva marad az a kérdés, hogy voltak-e a moldvai, csiki tündérekkel járóknak valamiféle, „valóságos” tündérség-élményei, vagy pusztán narratív hagyományról van-e szó. Véleményem szerint az adatok olykor élményeket is sejtetnek, talán rendszeresen visszatérő közös álmokat egy férfiak és nők számára egyaránt kíváncsú tündéri vágyvilágról.

⁸² Saját gyűjtés, 2004. A „szelleme van” fogalom más kettős lények kapcsán is előfordul: Takács György gyimesbükki adata szerint a boszorkány szimbolikus bántalmazását így magyarázták: *nem őt vered meg, de szellemje van...* (Pócs 2021: 588). Másrészt a megszállottság állapotát (mint pszichiátriai „többes személyiséget”) fejezték ki e kifejezéssel egy csikarcafalvi, ördögtől megszállott asszony esetében: *ő szellemmel járt* (saját gyűjtés 1996-ban).

⁸³ Amelyek Európa egyes területein különböző kettős lények – például az alsó-szász *Mahr, Alp* – sajtáságai lehetnek (vö. 1. jegyzet).

⁸⁴ Lásd erről: Pócs 2002b.

Amennyiben a tündértársaságok tevékenysége földi vágyvilágot fejez ki, annak sok részlegét kielégítette – korunkban is kielégíti –, az egyház (például áldásaival, szentelményeivel). Egy szükséglet azonban, úgy látszik, kívül esett az egyház hatókörén, a szegény emberek földi, nehéz munkával telő hétköznapijain való felemelkedés ünnepléssel, táncos–zenés lakomákkal, és a szexuális szabadosság vágya, nem csak az „idegen”, szép tündérnőknek muzsikáló, velük táncoló férfiak, hanem a férjektől éjjel álmukban megszökő, őket becsapó asszonyok részéről is (az ő történeteikhez jól illettek az ágyba tett seprű, illetve az őket kilesők készen kapott monda-motívumai). Sajátos egyéni vágyakat is kifejezhettek a tündéries álmok; pl. az otthon utáni vágyakozás kapott teret a minden éjjel „hazajáró” bogdánfalvi férfi fent közölt történetében: az 1919-ben, román katonaként Budapestre került ember éjszakénként Moldvába járt haza, hogy ott a falujabeli „tündérférfiakkal” találkozzon.

A magyar tündérhiedelmek egyéb román kapcsolatainak fényében feltételeztem, hogy román párhuzamokat is hívhatok segítségül a moldvai adatok esetleges mélyebb értelmezéséhez, azonban a „tündér” gyűjtőnév alá sorolható román démonikus lények (*iele, dinsele, zâna, doamnele, milostivele* stb.) általam ismert szakirodalmában nem találkoztam az embertündérek fogalmával. De érdekes párhuzamul szolgálnak bizonyos *strigoi*-multság vagy csata-elbeszélések,⁸⁵ amelyek néhány kivételes esetben nem mutatják rosszindulatú lénynek a *strigoit* (például a *strigoi*-csapatok harcában győztes fél falujában nem lesz járványos betegség), és több motívumukban közösek a kelet-magyar tündér-elbeszélésekkel. Így pl. a *boroscoi, boroscai, borsocani*⁸⁶ stb. nevű Avas-vidéki *strigoio*k⁸⁷ sokszor maguk is állítják, hogy ők átváltozni tudó emberek; éjszaka állattá, vagy fényjelenséggé változva gyülekeznek. A lélekben utazás és az ágyban fekvő test egyidejű kettőssége is gyakori motívuma történeteiknek. Ezek az adatok megerősítik a tündérek és boszorkányok hiedelmeinek diffúz egymásba játszásáról – mint a magyarság hiedelmein túl is ismert, régi és általános sajátságáról – mondottakat.

ÖSSZEFOGLALÁS: A KOMMUNIKÁCIÓS FORMÁK

Összes, társaságokra vonatkozó, adatunkat tekintve, azokból nem világlik ki a „földi” tündértársaságok közös „magyar” rendszere. Azonban fény derül belőlük az e képzetek alapját képező *kettős-lény hiedelmek* nagy kiterjedésére, sok helyen dokumentálható változataira, amelyek csak esetlegesen vannak egymással történeti kapcsolatban.

Adataim alapján a tündérekkel folytatott kommunikáció legáltalánosabb formájának a jelenések, látomások, álmok látása, átélése bizonyult. Ez az átváltozás hiedelmeivel és a kettős lények képzetével, illetve egy (égi vagy földi) másvilág, egy alter-

⁸⁵ A *strigoi* boszorkány-, vámpír-, werwolf- és mora-vonásokat egyaránt viselő kettős lény, akinek élő és holt alakjai vannak; általában a boszorkány kategóriájába sorolja a kutatás (legfontosabb irodalmából: Candrea 1944: 147–152.; Muşlea-Bîrlea 1970: 244–270.; Hedeşan 2005.).

⁸⁶ A magyar boszorkány szóból.

⁸⁷ Amelyeket Eleonora Sava publikált: Sava 2010.

natív lét megtapasztalásával jár együtt. Mindez egyénekre és csoportokra, mindennapi emberekre és mágikus/vallásos specialistákra egyaránt vonatkozhat. Ami a társaságok éjszakai találkozóinak motívumait illeti, ezek hátterében a közös álmok valamilyen (pszichológiailag megmagyarázható) formája sejthető. Ez körülbelül fedi a Gustav Henningsennek a *Donne di Fuora* kapcsán alkotott „álomkultusz” fogalmát, véleményem szerint azonban az „álom” kategóriáját a különböző módosult tudatállapotokra, illetve a transzra, extázisra is kell terjeszteni, továbbá: a nappali álmodozásnak, képzelgéseknek ugyanilyen szerepe lehet, mint ezt már említettem a tündérjelenések „látása” kapcsán.

Többféle kommunikációs csatorna párhuzamos jelenléte, egymásra rétegzettség és együttélése jellemző, az émikus létszintváltás kategóriákon belül azonban ezek különbségei nem relevánsak. A lényeg: a test hasonul a szellemvilághoz, átalakul szellemmé, szellemtestté, ami – a tündérek esetében legalábbis – felemelkedéssel jár együtt, egy „fent lévő” szellemvilág képzetével összefüggésben (amit a létszintváltás émikus terminusai – *elragadás, felragadás, felemelkedés, eltűnés, meghordozás* – is kifejezhetnek). A testben „utazásnak”, illetve a testet elhagyó szellem utazásának a narratívumokban gyakran előforduló egyidejű párhuzamossága két dolgot jelenthet. Egyik az alteregó-hiedelmekkel való összefonódás (mint láttuk a „két színű” szépaszszonyok példáján), a másik: a numinózus élmény elmondhatatlansága és ezzel összefüggésben egy ismert szövegmotívum felhasználása az elbeszéléshez. (A testet elhagyó lélek mennybe utazása a középkori, kora újkori, – Gyimesben, Moldvában vallásos olvasmányokból is megismerhető – vízióirodalom étikus kategóriája, illetve szövegmotívuma.)

A kettős lények különböző fajtái és a rájuk jellemző létszintváltások képzeleteinek igen nagy a térbeli–időbeli kiterjedése a fent említett, közép-kelet-európai, támadó démonikus lényeken (*mora/mare/lidérc, werwolf, vámpír, boszorkány*) és a Balkán „szeles” varázslóin kívül is.⁸⁸ A svájci–osztrák–délnémet *Seligen, Selige Frauen, Gute Leute* stb. alakjaira,⁸⁹ a *Donne di Fuorá*-val sok fontos vonásában azonos skóciai *Seely wights* nevű lények 18. századi adataira gondolva sejthető,⁹⁰ hogy ez a sajátos forma is messze túlterjed Itálián. De a kör tovább tágítható: a kettős lények egyéb változatai kiterjednek (jelen ismereteim szerint és csak a legismertebb kategóriákat tekintve is) az Ószövetségtől a modern korig az egész zsidó–keresztény kultúrára. Ide tartoznak a Qumránból ismert esszéus közösségek angyalokkal való kapcsolatait,⁹¹

⁸⁸ A *zduhačr*ról mint kettős lényről: Pócs: 2018.

⁸⁹ Lásd például: Brandstetter 1909: 41.

⁹⁰ Lásd például: Wilby 2010: 239–375.; Goodare 2012.

⁹¹ A kérdés nagy kiterjedésű irodalmát, az ember–angyal kapcsolatokat értelmezésének vitáit itt nincs terem részletezni. A lényeg: bizonyos meghatározott alkalmakkor az angyalok leszállnak az emberek közé, az emberek pedig mintegy „angyallá” válnak. Néhány fontos mű erről: Fletcher-Louis 2002.; Sullivan 2004: 175–196.; Giulea 2020. Iancu Laura szíves közlése szerint a moldvai, magyarfalusi római katolikusok hiszik, hogy a mise alkalmával az angyalok leszállnak és velük együtt dicsőítik Istent. Ezt a hitet ébren tartják számos ünnep előírt miseszövegei. Például böjt harmadik vasárnapján: *Így mi is hálát adunk néked, / hatalmas tetteidet hirdetjük, / s az angyalokhoz társulva mondjuk (zengjük): / Szent vagy, szent vagy, szent vagy mindenség ura.* (Római Miskönyv 2011: 177.)

az „Istennel járó” szent emberek mennyei hasonmásainak és „mennybe ragadásának”, „megdicsőülésének” eszméi,⁹² a halotti csatapatokhoz csatlakozó, ideiglenesen halottá váló élők, illetve a női vezetővel éjszakai vonuló nők csapatainak középkor óta ismert képzetei,⁹³ a középkori–újkor *halotti társulatok*, *valdens közösségek*, illetve *angyaltárságok* purgatóriumból híreket hozó, és a purgatóriumi lelkeknek „alamizsnát” hordó tagjai,⁹⁴ valamint a purgatórumba járó *halottlátók*.⁹⁵ E fogalmak mindegyike valamilyen módon szellemlénné válni tudó embereket takar, némelykor alteregó-hiedelmekkel is összefonódva.

A tündérek kommunikációjának egy sajátja van, amely a kettős lények változatos transzfigurációs módozatai között (legalábbis a 20–21. században) csakis rá jellemző, mégpedig a zene és tánc által elért *rituális transz* illetve *extázis* (különböző étikus besorolások szerint *isteni megszállottság* vagy *entuziazmus*⁹⁶) vagyis „elragadottság” állapota. Ez alapvetően a balkáni kollektív megszállottság-kultuszok⁹⁷ tartozéka, egyben a tündérek istennői mivoltára utaló hiedelmek hozadéka. A magyarság gyakorlatában ilyen rítusok nem léteznek, zenével-táncsal indukált módosult tudatállapotok csak a narratív hagyományban vannak jelen. Ezek az elbeszélések sokszor az extatikus elragadottság egyetemes formáira általában jellemző erotikus aspektust is tükrözik.⁹⁸

Végül néhány szót a kettős lények kommunikációjának étikus kategóriáról. Különösen a tündér–ember kommunikáció kapcsán vetődött fel több kutató részéről ezek *samanizmus*-ként való meghatározása (a „klasszikus” eurázsiai samanizmus kategóriájának kiterjesztése révén), más vélemények szerint nem látszik célravezetőnek egy ilyen túl általános kategória használata. Az ellentábor legfontosabb érve az európai formációkkal kapcsolatban (az ó-nordikus illetve lapp samanizmus kivételével)

⁹² Például Énoch *Istennel jár*, majd *eltűnik*, mert *Isten magához vevé*. (I Mózes 5: 21–24); a zsidó-korai keresztény *Jubileumok könyve* szerint Énochnak és Mózesnek két létezési módja volt: egy földi emberé és annak mennyei hasonmásáé, az utóbbi közvetlenül a mennyben fogadta Istentől a tanítást (Orlov 2007.).

⁹³ Csak néhány mű, illetve rövid áttekintés a gazdag irodalomból: Beitzl 1964.; Ginzburg 1983: 33–68. (II. rész: *The processions of the dead*); Behringer 1994: 32–40.; Wilby 2010: 302–304.

⁹⁴ Lásd pl. Byloff 1934: 137–138.; Behringer 2005: 51–53.; Rushton 1984.

⁹⁵ Ilyen halottlátók még 20. század végi magyar közösségekben is működtek. Lásd például Pócs 2006.

⁹⁶ Erről kicsit részletesebben lásd Pócs 2021: 594–596.

⁹⁷ E kultuszokkal e cikkben nem volt terem foglalkozni: a szerb, bolgár, román és macedón *rusalia*, *rusalje*, *čalušarii* tagjai megszállottságkultuszok gyakorlása révén tartottak a tündérvilággal rituális kapcsolatot. Röviden ismertettem e kultuszokat az ember–tündér kommunikáció kereteiben: Pócs 2014., 2017. Legteljesebb, mindegyik kultuszra kiterjedő összefoglalás: Antonijević 1990.

⁹⁸ Lásd pl. a dionüoszoi elragadottság, „megistenülés” Thrákiában a késő ókorig nyomon követhető formáit: Nilsson 1957.

a samanizmus nyilvános performance jellegének hiánya.⁹⁹ Én magam átfogó étikus kategóriául a samanizmussal szemben a megszállottság-kategóriát javasoltam, amely azonban a kettős lények kommunikációjának nem minden sajátására alkalmazható, és szintén túl tág, nagyon heterogén jelenségeket összefogó kategória.¹⁰⁰ Jelen áttekintésem kapcsán úgy vélem, hogy ezt a nagykiterjedésű jelenségcsoportot önálló kategóriában is kezelni kellene, ez pedig: kommunikáció a szellemvilággal a kettős lények transzfigurációja révén.¹⁰¹ Ezt akár a természetfölötti kommunikáció nagy kategóriái (samanizmus, megszállottság, médiumizmus, misztikus egyesülés stb.) melletti átfogó kategóriaként is számon lehetne tartani. A kettős lények leglényegesebb vonásai ilyen módon egy közös csoportban is kutathatók lennének, és egy ilyen vizsgálat sok új kutatási kérdést vetethet fel.

Rövidítések

EM=1977–2015 *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. 15 Bände. Ranke, Kurt and Rolf Wilhelm Brednich Hrsg. Berlin–New York: De Gruyter.

Római Misekönyv=A II. Vatikáni Egyetemes Zsinat határozata szerint megújított és VI. Pál pápa tekintélyével kihirdetett Római Misekönyv (2. kiadás). Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója: Budapest, 1991.

⁹⁹ E kérdés gazdag irodalmára – és a sokféle érvelésre – itt nincs módomban kitérni. Csak röviden annyit, hogy az „európai samanizmus” fogalmát Ginzburgnak a *benandante* nevű friuli varázslókról, és azok termékenységeért vívott csatáiról írt nagyszabású és nagyhatású műve (Ginzburg 1983. [1966.]) hozta be a kutatói köztudatba. Ő a benandantéket a szibériai sámánokhoz sok vonásukban hasonló „samanisztikus” varázslóknak tartotta, majd feltételezett szkíta, valamint kelta és szláv hiedelmeket is e körbe vonva egy archaikus európai samanisztikus szubsztrátumot tételezett fel (Ginzburg 2003.[1989.]: 285–422.) Ebben sok követője akadt, akik más típusú tudósok, látók, varázslók és a dél-európai megszállottságkultuszok vonatkozásában is feltételezték ezt. Néhány példa (a magam ma már tévesnek tartott, szintén Ginzburgot követő „európai samanisztikus szubsztrátum” elméletén kívül): Closs 1968.; Zečević 1978.; Behringer 1994. (vö. az 1998-as angol kiadás címét: *Shaman of Oberstdorf: Chonrad Stoecklin and the Phantoms of the Night*); Wilby 2010: 290. Ginzburg első könyvének megjelenése után igen hamar megjelentek az ellenvélemények is. Klaniczay Gábor például a magyar táltos példáját is vizsgálva úgy nyilatkozott, hogy csak megszorításokkal lehet a benandantékkal kapcsolatban samanizmusról beszélni, illetve nem volna helyes a szibériai népekre kidolgozott samanizmus-fogalmat az európai formációkkal fellazítani (Klaniczay 1983: 128–129.). A tündérkultusszal kapcsolatos ellenvélemények néhány példája: Hutton 2001: 145–146.; Davies 2003: 182–183.; Antonijević 1990: 7–57.

¹⁰⁰ Ginzburg–Hennigsen–Klaniczay–Pizza–Pócs 2008.; és legújabban: Pócs 2021: 415–419. A laza és heterogén megszállottság-kategória buktatóiról lásd legújabban: Zempléni 2022.

¹⁰¹ Némileg más megfogalmazásban már javasoltam ezt a kategóriát, éppen a megszállottságtól és a samanizmustól való megkülönböztetésül: Pócs 2005.

Irodalom

ANTONIJEVIĆ, Dragoslav

1990 *Ritualni trans*. Beograd: Srpska Akademija Nauka u Umetnosti Balkanološki Institut.

ARDALIĆ, Vladimir

1917 Vile i vještice. *Zbornik za narodni život i običaje južnih slavena* 22. 301–311.

BARISKA István

1988 Egy 16. századi községi boszorkányper és tanulságai. *Vasi Szemle* XLII. 247–258.

BEHRINGER, Wolfgang

1994 *Chonrad Stoecklin und die Nachtschar. Eine Geschichte aus der frühen Neuzeit*. München: Piper.

2005 How Waldensians Became Witches: Heretics and Their Journey to the Other World. In Gábor Klaniczay, and Éva Pócs (ed.): *Communicating with the Spirits*. (Demons, Spirits, Witches 1.) 155–192. Budapest–New York: CEU Press.

BEITL, Klaus

1965 Die Sagen vom Nachtvolk. Untersuchung eines alpinen Sagentypus. (Mit 1 Verbreitungskarte). *Laografia* (IV. International Congress for Folk-Narrative Research in Athens [1. 9–6. 9. 1964]. Lectures and Reports, ed. by Georgios A. Megas) XXII. 14–21.

BENEDEK Katalin:

2003 Az égig érő fa (összehasonlító elemzés). In Bálint Péter (szerk.): *A meseszövések változatai. Mesemondók, mesegyűjtők és meséik*. 76–100. Debrecen: DIDAKT.

BERZE NAGY János

1940 *Baranyai magyar néphagyományok I–III*. Pécs: Baranya vármegye közönsége.

BONOMO, Giuseppe

1959 *Caccia alle streghe. La credenza nelle streghe dal secolo XIII al XIX con particolare riferimento all'Italia*. Palermo: Palumbo.

BOSNYÁK Sándor

1977 *A bukovinai magyarok hitvilága I. (Világkép, mitikus alakok, jeles napok, álomfejtés)*. (Folklór Archivum 6.) Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

1980 *A moldvai magyarok hitvilága*. (Folklór Archivum 12.) Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport,

1982 A gyimesvölgyi magyarok hitvilága. *Folklór Archivum* 14. 68–154. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport

BRANDSTETTER, Renward

1909 *Renward Cysat 1545–1614. Der Begründer der Schweizerischen Volkskunde*. Luzern: Haag.

BYLOFF, Fritz

1934 *Hexenglaube und Hexenverfolgung in ddpennländern*. Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter.

CANDREA, Ion-Aurel

1944 *Folklorul medical român comparat. Privire generală. Medicina magică*. București: Casa Școaleror.

ČIČA, Zoran

2002a *Vilenica i vilenjak. Sudbina jednog pretkršćanskog kulta u doba progona vještica.* Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku.

2002b Vilenica and vilenjak: Bearers of an extinct fairy cult. *Narodna Umjetnost* 39. 31–65.

CLOSS, Alois

1968 Der Schamanismus bei den Indoeuropäern. *Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft* XIV. 289–302.

CONWAY-JONES, Ann

2012 „Whether in the body or out of the body I do not know”: Corporeality and Heavenly Ascent. *PaRDeS. Zeitschrift der Vereinigung für jüdische Studien* 18. 79–90.

CSOMA Gergely

2016 *A megkötött idő. Varázslások, ráolvasások, rontások, archaikus imák és népmesék Moldvából.* Budapest: Fekete Sas Kiadó.

CSÖGÖR Enikő

1998 *Tordatúr hiedelemvilága.* Kolozsvár: Kriterion.

DAVIES, Owen

2003 *Cunning Folk: Popular Magic in English History.* London–New York: Humbledon.

DIÓSZEGI Vilmos

1958 *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

DORĐEVIĆ, Tihomir R.

1953 Veštica i vila u našem narodnom verovaniju i predanju. Vampir i druga bita u našem narodnom verovaniju i predanju. *Srpski Etnografski Zbornik* LXVI. 5–255.

DÖMÖTÖR Tekla

1981 *A magyar nép hiedelemvilága.* Budapest: Corvina.

1968 A vilák ajándéka. *Filológiai Közöny.* 339–346.

FLETCHER-LOUIS, Crispin

2002 *All the Glory of Adam: Liturgical Anthropology in the Dead Sea Scrolls.* Leiden: Brill.

FRANKOVICS György

1972–1973 Vile-történetek a Dráva-menti horvátoktól. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* XVII–XVIII. 239–252.

GAGYI József – DYEKISS Virág (szerk.)

2015 *Hiedelemszövegek Székelyföldről.* (Fontes Ethnologiae Hungaricae 11.) Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajz–Kulturális Antropológia Tanszék.

GERLACH, Hildegard

1990 Hexe. In *EM* 6. 959–991.

GINZBURG, Carlo

1983 [1966] *The Night Battles. Witchcraft and Agrarian Cults in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press.

2003 [1989] *Éjszakai történet. A boszorkányszombat megfejtése.* Budapest: Európa Könyvkiadó.

GINZBURG, Carlo – HENNINGSSEN, Gustav – KLANICZAY, Gábor – PIZZA, Giovanni – PÓCS, Éva

2008 Round-table discussion. In Gábor Klaniczay, and Éva Pócs (ed.): *Witchcraft Mythologies and Persecutions.* (Demons, Spirits, Witches 2). 35–49. Budapest – New York: CEU Press.

- GIULEA, Dragoş Andrei
 2020 The Meeting of the Three Temples: Co-celebrating with the Angels in Early Christian Liturgies. *Studia Liturgica* 50(2). 226–243.
- GOODARE, Julian
 2012 The Cult of the Seely Wights in Scotland. *Folklore* 123. 198–219.
- GOWER CHAPMAN, Charlotte
 1971 *Milocca: A Sicilian Village*. London: Allen et Unwin.
- GRYNAEUS Tamás
 1999 Szépasszonyok és tudósok Dávodon. In Benedek Katalin–Csonka-Takács Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*. 189–204. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete.
- HEDEŞAN, Otilia
 2000 *Pentru o mitologie difuză*. Timişoara: Editura Marineasa.
 2011 *Strigoii* (ediția a II-a revăzută). Cluj-Napoca: Editura DACIA XXI.
- HENNINGSSEN, Gustav
 1985 A kívülről jött hölgyek. Tündérek, boszorkányok és szegénység a korai modern Szicíliában. *Világosság* XXVI. 778–785.
- HONKO, Lauri
 1962 *Geisterglaube in Ingermanland*. (Folklore Fellows' Communications 178.) Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- HOPPÁL Mihály – ISTVÁN Lajos
 1973 Korondi székel hiedelmek, mondák és anekdoták. *Folklór Archivum* 1. 64–77.
- HUTTON, Ronald
 2001 *Shamans. Siberian Spirituality and the Western Imagination*. London–New York: Hambledon and London.
- IVANIŠEVIĆ, F.
 1905 Poljica. *Zbornik za narodni život i običaje južnih slavena* 10. 254–261.
- KESZEG Vilmos
 1999 *Mezőségi hiedelmek*. Kolozsvár: Kriterion.
- KLANICZAY Gábor
 1983 Benandante – kresnik – zduhač – táltos. Samanizmus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Európában. *Ethnographia* XCIV. 116–134.
- KOMÁROMY Andor
 1910 *A magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KOVÁCS Zoltán
 1977 Das Erkennen der Hexen in der westeuropäischen und der russischen Tradition. *Acta Ethnographica Hungarica* 26. 241–284.
- LECOUTEUX, Claude
 1992 *Fées, Sorcières et Loup-Garous au Moyen Age. Histoire du Double*. Paris: Éditions Imago.
- MAGYAR Zoltán
 2003 *A csángók mondavilága. Gyimesi csángó népmondák*. Budapest: Balassi Kiadó.

- 2008 *Népmondák Erdély szívében. Alsó-Fehér megye mondahagyománya.* Budapest: Balassi Kiadó.
- 2009 *Csinódi népköltészet: az Úz-völgyi csángók folklórhagyománya.* Budapest: Balassi Kiadó
- MARINOV, Dimitar
1914 *Narodna vjara i religiozni narodni običaji. Sbornik za narodni umotvorenija i narodopis XVIII.*
- MUŞLEA, Ion – BÎRLEA, Ovidiu
1970 *Tipologia folclorului din raspunsurile la chestionarele lui B. P. Hasdeu.* Bucureşti: Minerva.
- NEAGOTA, Bogdan
2014 *Communication with the Dead and Feminine Ecstatic Experience.* In: Marius Rotar, Adriana Teodorescu, and Corina Rotar (ed.): *Dying and Death in 18th Century Europe.* Vol. 2. 6–38. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars.
- NILSSON, M. P.
1957 *The Dionysiac Mysteries of the Hellenistic and Roman Age.* Lund: C. W. K. Gleerup.
- ORLOV, Andrei A.
2007 *Moses' Heavenly Counterpart in the Book of Jubilees and the Exagoge of Ezekiel the Tragedian. Biblica 88.* 153–173.
- PAIS Dezső
1975 *Tündér.* In: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.* 213–249. Budapest: Akadémiai Kiadó
- PAMFILE, Tudor
1916 *Mitologie românească I. Duşmani şi prieteni ai omului.* Bucureşti: Librăria Socec & comp.
- PÁVAI István
2005 *Zenés-táncos hiedelmek Moldvában.* In *Uő: Zene, vallás, identitás a moldvai magyar népéletben.* (Tanulmányok, interjúk.) 98–121. Budapest: Hagyományok Háza.
- PEUCKERT, Will-Erich
1960 „Das Zweite Leib.” In *Uő: Verborgenes Niedersachsen. Untersuchungen zur niedersächsischen Volkssage und zum Volksbrauch.* 11–35. Göttingen: O. Schwartz.
- POZSONY Ferenc
1994 *Szeret vize martján. Moldvai csángómagyar népköltészet.* A klézsei Lőrinc Györgyné Hodorog Lucától gyűjtötte, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Pozsony Ferenc (Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára 2.) Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.
- PÓCS Éva
1986 *Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európa határán. Ethnographia XCVII.* 177–256.
1997 *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Mediátori rendszerek a kora újkor forrásaiban.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
2002a *Natura és kultúra – halál vagy élet? Kettős lények és “emberré avatás”.* In *Uő* (szerk.): *Mikrokozmosz, makrokozmosz. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben.* (Tanulmányok a transzcendensről 3.) 165–220. Budapest: Balassi Kiadó.
2002b *Boszorkányság a vallás és mágia határán.* In *Uő: Magyar néphit Közép- és Kelet-Európa határán.* (Válogatott tanulmányok I.) 239–264. Budapest: L'Harmattan.

- 2003 Esővarázslás és idővarázslók a magyar boszorkányperekben (XVI–XVIII. század). In Uő (szerk.): *Folyamatok és fordulópontok. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére.* Studia Ethnologica Hungarica IV. 159–207. Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék.
- 2005 „Tündéres” és „Szent Ilona szerzete”, avagy voltak-e magyar tündérvárázslók? In Csörsz Rumen István (szerk.): *Mindenes Gyűjtemény I. Tanulmányok Küllős Imola 60. születésnapján.* (Artes Populares 21.) 289–308. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék.
- 2006 Jánó Ilona és az újkori magyar látomások. In Kóka Rozália: *Bételem Isten akarátját... A lézpedi szent leány vallomásai* (Fontes Ethnologiae Hungaricae III.) 230–251. Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék.
- 2008 „Rajtunk is történt nagy csoda”. Beszélgetések és elbeszélések a természetfeletről. In Uő (szerk.): *„Vannak csodák, csak észre kell venni.” Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I.* (Studia Ethnologica Hungarica VIII.) 279–351. Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék.
- 2011 Nature and Culture – „the Raw and the Cooked”. Shape-shifting and Double Beings in Central and Eastern European Folklore. In Willem de Blécourt und Christa Agnes Tuczay (Hrsg.): *Tierverwandlungen. Codierungen und Diskurse.* 99–134. Wien: Francke Verlag.
- 2012 *Hiedelemszövegek.* (A magyar folklór szövegvilága 1.) Budapest: Balassi Kiadó.
- 2014 Kommunikáció a tündérekkel Délkelet-Európában. In Vassányi Miklós – Sepsik Enikő – Voigt Vilmos (szerk.): *A spirituális közvetítő.* 143–163. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan.
- 2017 Fairies: Small Gods, Small Demons. Remnants of an Archaic Fairy Cult in Central and South-Eastern Europe. In Michael Ostling (ed.): *Fairies, Demons, and Nature Spirits: Small Gods at the Margins of Christendom.* (Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic). 255–276. Houndmills: Palgrave Macmillans.
- 2018 Sztoikheion, sztuha, zduhač: őrzőszellemek, idővarázslók és talizmánmágia a Balkánon. *Ethnographia* 129. 1–25.
- 2021 Megszállottság-eszmék és ördögellenes gyakorlatok néhány keleti magyar közösség vallási életében 1–2. *Ethnographia* 132. 397–419., 575–616.
- RÓHEIM Géza
- 1925 *Magyar néphit és népszokások.* Budapest: Athenaeum.
- RUSHTON, L.
- 1984 The Angels. A Women's Religious Organisation in Northern Greece. In Anton Blok and Henk Driessen (ed.): *Cultural Dominance in the Mediterranean Area.* 55–81. Nijmegen: Catholic University of Nijmegen.
- SAINEANU, Lazar
- 1899 Die Jele oder böse Geister im rumänischen Volksglauben. *Donauländer* I. 4–34, 97–104, 199–207, 274–286.
- SALAMON Anikó
- 1975 Gyimesi mondák. In Kákosi László (szerk.): *Mai népi hiedelmek.* (Az ELTE Ókori Történeti Tanszékeinek Kiadványai 10.) 65–154. Budapest: ELTE.
- 1987 *Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák.* Budapest: Helikon.

SAVA, Eleonora

- 2010 *Fiinte ale nopții în imaginarul folcloric. Personaje mitologice din Țara Oașului*. Cluj-Napoca: Napoca Star.

SCHRAM Ferenc

- 1970 *Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SERES András

- 1981 Erdők, vizek csodás lényei Háromszéken és a környező vidékeken In Kós Károly – Faragó József (szerk.): *Népismereti Dolgozatok*. 185–196. Bukarest: Kriterion.

SULLIVAN Kevin P.

- 2004 *Wrestling with Angels. A Study of the Relationship between Angels and Humans in Ancient Jewish Literature and the New Testament*. Leiden – Boston: Brill.

TAKÁCS György

- 2004 *Kantéros, lüderc, rekegő. Hárompataki csángó hiedelemmondák*. Budapest: Magyar Napló.

TOMIĆ, Persida

- 1950 Vilarke i vilari kod vlaških Cigana u Temniću i Belici. *Zbornik Radova SANU* IV. 237–264.

UTHER, Hans-Jörg

- 1986 Gaben des kleinen Volkes. *EM* 5. 637–642.

VINOGRADOVA, L. N.

- 2000 *Narodnaja demonologija i mifo-ritualnaja tradicija slavjan*. Moskva: Indrik.

VIVOD, Maria

- 2018 Šojmanka, Women of Eastern Serbia Who Communicate With the Fairies. *Curare* 41. 191–200.

- 2021 Az utolsó látomás. Egy tündérlátó Kelet-Szerbiában. *Ethnographia* 132. 67–80.

WILBY, Emma

- 2010 *The Visions of Isobel Gowdie: Magic, Witchcraft and Dark Shamanism in Seventeenth Century Scotland*. Brighton: Sussex Academic Press.

WOLFZETTEL, Friedrich

- 1984 Fee, Feenland. *EM* 4, 945–964.

ZEČEVIĆ, Slobodan:

- 1978 Neki primeri šamanske prakse u istočnoj Srbiji. *Etnološki pregled* 15. 37–43.

- 1981 *Mitska biča srpskih predanja* Beograd: “Vuk Karadžić” Etnografski Muzei.

ZEMPLÉNI, András

- 2022 Discerning Spirit Possessions: An Introduction. In Éva Pócs, and András Zempléni (ed.): *Spirit Possession: Multidisciplinary Approaches to a Worldwide Phenomenon*. 1–50. Budapest–Vienna–New York: CEU Press.

ZENTAI Tünde

- 1976 The Figure of the “Szépasszony” in the Hungarian Folk Belief. *Acta Ethnographica Hungarica* 25. 251–274.

Pócs Éva

Folklorkutató, professor emerita, Budapest – Pécs

E-mail: pocseva7@gmail.com

Éva Pócs

Terrestrial and Celestial Fairy Societies

The author in her article examines the data of human-fairy ‘dual beings’ in Hungarian folk beliefs. She designates as dual beings those creatures who have two forms, namely, human and spirit-like, and who can move between the two worlds through metamorphosis. This image of fairy-like creatures in folk beliefs is primarily associated with the ‘fair ladies’ and ‘fair ones’. The author’s research material consists of data from folk beliefs and folk narratives from 16th century sources to the present day. Her aim is to determine what kinds and forms of communication between the human and the supernatural worlds of dual beings were part of Hungarian folk culture. The categories identified are as follows:

1. Ordinary people temporarily enter the spirit world of the fairies through visions, dreams, unconsciousness, “rapture”, “possession”, and become spirits. The data for this category come mainly from fieldwork conducted in the 20th and 21st centuries, from the southern and eastern parts of the Hungarian-speaking areas (fairies attacking people at times when it is taboo to do so “snatch” and “horde” people who enter their dance circles, places or paths, thus temporarily entering the fairies’ form of existence, an earthly otherworld). 16th-18th century data from the records of witch trials seem to be intertwined with images of witches’ Sabbaths.

2. Some people who, according to their beliefs (dreams, visions, narratives), regularly “walk with fairies”, “walk with beauties”: they themselves become semi-fairy creatures who dance and have party with the fairies in their otherworld. (These data primarily come from the eastern part of the Hungarian language area.) They include real healers, prophets, weather magicians, as initiates of the fairies, in the course of their activities they are in constant communication with their fairy helpers, they “walk with the fairies”. (Scattered data from the records of witch trials of the 17th and 18th centuries.)

3. Groups of people who form earthly fairy societies, of which two distinct varieties have been identified: a. Anti-witch societies, whose members, transformed into ghosts, fight the spirits of witches: in a 1554 witch trial in Kőszeg, members of a ‘fairy guild’ named after St. Elena engage in night battles with witches who bring ice water. In the files of a witch trial in 1745 in Sopron County, there are traces of an anti-witch fairy society called the “Saint Helena’s Society”. b. A body of earthly women, less frequently men, who become fairies temporarily, who regularly or every Wednesday or Tuesday and Friday, in their sleep –voluntarily, on their own initiative – “go out with the fairies”; they attend the gatherings of the fairies, have fun with them, dance with them, play music for them. Some of the data point to the role of this society in protecting the community and warding off disease from the village. A typical metaphor for their transformation is the dressing up in festive (ornate, bright, white) clothes.

The author concludes that the images of dual beings and their characteristic shifts between levels of existence are typical of the whole Judeo-Christian culture (cf. “angel societies” known from Qumran and mediaeval and early modern sources, Donna fi Fuora in Sicily, Seely Wights in Scotland, the concept of werwolf present in whole Europe, seers, cult societies mediating between the living and the dead, wind magicians in the Balkans etc.). The motifs of shared nocturnal encounters may be based on some form of (psychologically explicable) shared dreaming. The author proposes that this wide-ranging group of phenomena should be treated as a separate category alongside the major categories of supernatural communication (shamanism, possession, unio mystica, enthusiasm, mediumism, etc.), namely, communication with the spirit world by virtue of the transfiguration of dual beings.

Sárkányok nyomában — szövegek, képek, értelmezések

BEVEZETÉS: A KÍGYÓ ÉS A SÁRKÁNY

Az emberi lélek mélyén élő szorongás, félelem, az ismeretlentől való rettegés számos fantázia lényt alkotott: a baziliszkuszt, a griffet, a szfinkszet, a tengerben élő sellőket, „*hableányokat*”, a sziréneket és a kentaúrt, stb.,¹ amelyek az antik mítoszoktól kezdve a keresztény legendákon át jelentős szerepet játszottak és játszanak manapság is a szájhagyományban, a szépirodalomban, valamint az ábrázoló művészetekben. „...közöttük kétségkívül a leginkább ismert és legélesebben kialakult fogalmi képe a sárkánynak van”, – állapította meg Róheim Géza, aki „*Nemcsak az Európában, Keleten és Ázsiában sárkányoknak nevezett mitikus szörnyetegeket*” foglalta e név alá, „*hanem mindazokat a mitológiai alakokat, amelyek a világ valamennyi népénél a hős ellenségei gyanánt szerepelnek és lényegileg három létező állatfajra, illetve ezek kombinációira vezethetők vissza. Éspedig nagyobb halakra, gyíkfélékre, mint a krokodilus és alligátor, legfőképpen pedig a kígyóra.*”²

A kígyó, a sárkánykígyó³ és a sárkány, mint összetett őskép (archetípus)⁴ gyakori szereplője az európai folklórnak,⁵ így a magyar hiedelmeknek, mondáknak és meséknek. Moldvában beleszótték az archaikus népi imádságokba és a vihar elleni ráolvasásokba.⁶ Jelképes értelemben, metaforaként emlegetjük mindhármát a proverbiumokban és a közbeszédben.⁷

¹ Farkas 1982.; Borges 1988.

² Róheim 1984: 9.

³ Rácz 2012: 406.

⁴ Vö. Tanczos 2006: 24.

⁵ Lásd: Ipolyi Arnold gazdag összehasonlító folklórtörténeti adattárát a „*sárkányról*” és „*sárkányirtó hős*”-ről (Ipolyi 1987: 222–228); az „*ördög*” című fejezetben e hiedelemként negatív konnotációjú fogalmáról és a vele kapcsolatos szólások, hely-, személy- és növénynevek magyarázatoként (uo.: 36–56). Valamint említésre kerül a kozmogóniai mítoszoknál a „*sárkány-tojás*” = „*világotjás*” képzet ismertetésekor (uo.: 314–315.).

⁶ Az *Elindula Szent Margit*... típusú ráolvasásokban a sárkány mindig központi motívum. Saját gyűjtéséből több helyütt idézi Tanczos pl. 2006: 67., 207.

⁷ „*kígyókövet fújtak ellene*”, „*kígyót melenget a keblén*”; „*A kígyó, ha kígyót nem eszik, sárkány nem lehet*” kígyótojásból kelt ki (gonosz ember); „*házi sárkány*” (a házsártos asszony/feleség, lásd: a „*Három sárkány*” című magyar filmet (1936); „*sárkányeresztés volt*” (elutazott a házból a harcias feleség/anyós); „*sárkánytejen hízott*” (kegyetlen ember) „*Sárkányt ölt az apja*” (nemesi családból származik); „*Úgy nekimegy mint egy hétfejű sárkány*” (dühösen, vadul támad) lásd: Szemerkenyi 2009: 784–785., 787., 1212. A *Magyar Tájszótár* szerint a „*sárkányszájú*”: nagyszájú, ordító (Kiskunhalas); a széltölcsér (Typho) alakja miatt kaphatta „*sárkányfark*” elnevezést. Szinnyei 2: rkán-5; rtos asszony/feleség, 1.351. <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/1-609.html> (Letöltés: 2022.12.12.)

A magyar nyelvterületen országszerte ismert helynévként (Bősárkány, Szilsárkány, stb.), Sárkán/Sárcány/Sárcányi alakban pedig családnévként a 15. századtól, Erdélyben épp úgy, mint a Dunántúlon és Esztergom vármegyében.⁸

Ugyanakkor a sárkány zoológiailag ismeretlen, – hacsak nem a sok millió éve kipusztult, hatalmas testű, kígyónyakú őshüllőkkel azonosítjuk őket,⁹ mint tették ezt többben az ókortól előkerült óriás csontok, fogak és a fossziliák alapján.¹⁰ Azokat a feltételezéseket – miszerint ezek a hibrid állatok valamiféle ősi tudat emlékei –, megcáfolta a paleontológia, valamint az a tény, hogy a legkorábbi emberi „műalkotásokon”, a kőkorszaki barlangrajzok vadászjeleneteiben kizárólag „realista” állatábrázolásokat láthatunk, fantasztikus szörnyeket nem.¹¹

A sárkány görög neve a *drakón* eredetileg kígyót, általában mindenféle hüllőt, így pl. *krokodilt* is jelentett, amely „már a középkorban az apokaliptikus sárkány, a *draco rufus* (Jel 20:1-3) jelképe volt.”¹² Az ördög/sátán, a gonosz megtestesítőjeként mindegyik megjelenési formája előkelő helyet foglalt el a képzeletbeli szörnyek között a mezopotámiai kultúrában, a görög-római mitológiában, a zsidó-keresztény szimbólumrendszerben és művészeti ikonográfiában.¹³

Erdész Sándor¹⁴ nagy anyagismerettel és elfogadható pontossággal választotta külön, majd jellemezte a magyar néphagyomány és a recens folklórműfajok kígyószerű mitikus állatait, a *repülő* és a *többfejű* sárkányt. Az olykor emberi tulajdonságokkal is rendelkező többfejű sárkány csak a mítoszokban és mesékben létezik. A Pócs Éva által gazdag hiedelemmonda példatárral bemutatott,¹⁵ Európa-szerte ismert, vihart, jégesőt „varázsló” garabonciások/táltosok/tudós emberek lovaként, vihardémonként elképzelt repülő sárkányokkal, illetve az öreg kígyókból sárkánygyíkká változó, mágikus erejű hiedelemlényekkel itt most nem foglalkozom.

SÁRKÁNYOK ÉS SÁRKÁNYÖLŐ HŐSÖK, SZENTEK

A világ minden táján több ezer éve ismerik és számtalan formában ábrázolták a mágikus erejű, pikkelyes testű, karmos, négylábú, bőrszárnyú, egy vagy több kígyófejjel bíró, tüzet okádó sárkányokat, túlnyomórészt olyan negatív konnotációjú állatként, amit csak isteni eredetű lény (angyal, szent, természetfölötti erővel bíró hős)

⁸ Ipolyi 1987.; Rác 2012.

⁹ Ragadozó és a legnagyobb növényevő dinoszauruszok. Sauropodák és theropodák. A hüllőmedencéjű dinoszauruszok (lásd: youtube); Hogarth 2010.

¹⁰ Vö. Solymossy 1931.; Farkas 1982: 190-191.

¹¹ Vö. Solymossy 1931: 115-116., valamint Tasnádi-Kubacska István paleontológus, geológus tudomány népszerűsítő és tudományos írásait: 1939., 1965., 1968., 1974.; Hogarth 2010.

¹² Ács 2012: 275.

¹³ *Állatszimbólumtár* 2019.

¹⁴ Erdész 1984: 1988.

¹⁵ Pócs Éva (2014) részletesen mutatta be különböző megjelenési formájukat és funkciójukat.

győzhet le. Gondoljunk csak Ézsaiás/Izajás próféta eszkatalogikus látomására,¹⁶ vagy a Jelenések könyvének hétfejű szörnyére.¹⁷

A leggyakoribb cselekmény a legendákban, mesékben és mondákban, hogy a sárkány egy kisebb nagyobb közösséget képviselő leányt tart fogságában, akit a sárkányölő hős szabadít meg, legyőzve a szörnyeteget. Hősies tetteivel könnyebbé teszi egy egész régió/közösség életét, mert például emberáldozatok nélkül vízhez juttatja őket, megszünteti a mindennapi életüket fenyegető, gyászba borító veszélyt. A sárkányölő hős típusa ismeretes volt az ókor valamennyi népénél, a Távol-Keleten Japánban és Kínában. Mihály arkangyal személyében megjelenik a *Jelenések könyvében*,¹⁸ az európai népek epikájában (Héraklész/Herkules, Perszeusz, Beowulf, Sigurd/Siegfried alakjában), továbbá a középkori szentek csodás tettei köré szőtt legendákban és az azokat feldolgozó képzőművészeti alkotásokon. Sárkányölő hős(ök)ről az orosz vallásos népének, a sárkányszerű táltoson lovagló vitézről a román fantasztikus balladák is megemlékeztek.¹⁹ „A hősmítoszok azért univerzálisak, mert mindenütt szükség van egy hősré, aki legyőzze a sárkányt, a kígyót, a szörnyet, a démont, és megszabadítsa az embereket a haláltól. A hős imádása [...] numinózus, azaz szent érzelmeket kelt.”²⁰

Tömören foglalta össze e képzeletbeli szörny megjelenési formáit és árnyalatokban gazdag jelképességét a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* szócikke,²¹ valamint a 2019-ben kiadott *Állatszimbólumtár*.²²

A mezopotámiai (akkád) teremtés-mítoszban az *Enúma elis*ben Marduk isten villámokkal győzte le reá támadó anyját, a teremtés előtti ősvilágot szimbolizáló négylábú, tűzokádó és a fején szarvat is hordozó szárnyas lényt, Tiámatot.²³ Párharcuk egyúttal a jó és a gonosz, a fény és a sötétség viadalát szimbolizálta a Krisztus előtti 2. évezred babilóniai kultúrájában, amely hatással volt az antik görög és római mitológiára. Az indo-európai sárkányharc-mítoszok szerint – a küzdelem eredményeként a kaoszól élhető világ és emberi kultúra teremtődött. E mitikus lény különböző formájú alakja és képzele többnyire összekapcsolódott a halállal, a vízzel és a tűzzel. Míg a zsidó-keresztény alapokon nyugvó európai hagyományban a sárkány mindig a Gonosz(ság) megtestesítője, a Távol-keleti, dél-ázsiai kultúrákban egészen más, igen gyakran pozitív e démonikus szörny(ek) jelentése és funkciója.²⁴ „A sárkány egyszersmind napot s holdat ragadó, felfalással fenyegető szörnyként is előjő számos népek regéiben, és egészen hasonlóan nálunk is egy nevezetes mesében.” illetve egy olyan táltos lóról szóló

¹⁶ Ézs/Iz 27:1, 51:9

¹⁷ 12:1–9. „A napba öltözött asszony és a sárkány. Mihály harca a sárkánnyal.”; Jel 13:1–8. „A tengerből jövő hétfejű vadállat.” Alább még írok az Apokalipszis sárkányáról Dürer fametszeti kapcsán.

¹⁸ Jel 12–13.

¹⁹ Lásd: a Kiss Jenő fordította kötetben „A kígyó meg a legény”, „Három testvér; kilenc sárkány”, „A sebesült vitéz” 1976: 76–82., 83–86., 101–110.

²⁰ Tanczos 2006:19.

²¹ A továbbiakban: MAMÜL, Pócs-Wehli MAMÜL X: 224.

²² *Állatszimbólumtár* 290–296.

²³ Hogarth-Clery 1980:10–11. ninivei márványvéset; hasonló ábrázolás asszír pecsétnyomó hengeren, uo.: 15. *Szimbólumtár* 1997., 2001²: 414.

²⁴ Vö. Borges 1988: 77–78. „A kínai sárkány”

mondában is, melynek a homlokán éjjel holdként, nappal napként világító folt van az igazi égítetek helyett, amiket egy sárkány falt fel.²⁵ A középkortól kezdve a művészek és költők leggyakrabban sárkány(kígyó)ként jelenítették meg a mindenkori ellenséget: az eretnekeket vagy a kereszténységgel szemben álló, azt elpusztítani akaró pogányságot, a hódító török birodalmat.

Az etnológiai és folklór irodalom sokat foglalkozott a sárkányharc szimbolikájával, pszichológiai alapjával, de tanulmányom nem térhet ki e toposz eredetének vitatott kérdéskörére.²⁶

Dolgozatom középpontjában e képzelt lény egyik lehetséges értelmezése, az antik mítoszokban, keresztény legendákban és bestiáriumokban megjelenő, szimbolikus üzeneteket közvetítő/hordozó kígyó/sárkány áll.

Nem akarok az egymásra utaló ó- és újtestamentumi jelképek hermeneutikai magyarázatába belekontárkodni, mivel ezek irodalmi és ikonográfiai megfelelőivel könyvtárnyi szakirodalom foglalkozik, inkább csak a sárkánnyal kapcsolatos képes beszéd korfüggő, két-háromszáz éve még közismert, mára viszont elfelejtett, vagy egészen beszűkült értelmezéseire hivatkozom.

Közhely, hogy a mindenkori magyar költészetre a szimbolikus és képi látásmód volt jellemző, amely „a 18-19. századig még az európai népi kultúrában is általános volt, sőt azt mondhatjuk, hogy csak ilyenfajta szimbolikus világlátás létezett.”²⁷ Vörösmarty Mihály kétségbeesett sorait, mely szerint „Az emberfaj sárkányfog vetemény/ Nincsen remény! nincsen remény!”²⁸ a maga korában még értették, ám az antik és biblikus műveltség közvetítette évezredes jelképek és azok jelentésrendszerének, „megértése fokozatosan szűkül, és e megállás nélkül vesztésre kárhoztatott anyag megmentésére minden ember, de túlzás nélkül mondhatjuk, hogy az egész teremtett világ rá van szorulva.”²⁹ – állította Dávid Katalin szimbólumkutató művészettörténész gondolatgazdag bibliai kézikönyve bevezetésében. Majd azzal folytatta, hogy az egyre nagyobb hullámban terjedő „új analfabétizmus” „a képi beszédet, a látható, olvasható és hallható vizuális kultúrát zárta el az emberek elől.”³⁰ Pedig azok az archaikus jelképek, amelyeket a Szentírás, az apokrif irodalom, majd a középkor legendái, prédikáció- és hitvita irodalma, egyházi művészete, ikonográfiája közvetített,

²⁵ Ipolyi 2006: 251. 1. lábjegyzet.

²⁶ Ipolyi 1987: 224–225.; Róheim 2002.

²⁷ Tanczos 2001: 31.

²⁸ Lásd: Vörösmarty Mihály: Emberek. 1846. A „sárkányfog-vetemény” monda eredetileg a görög mitológiában szerepelt és olvashatjuk Ovidiusnál is (*Átváltozások* III.). A sárkánnyal őriztetett aranygyapjúért a Kis-ázsiai Kolkhiszra induló Iaszon/Jászónnak és 50 görög vitézének, az ún. argonautáknak két érc lábú, tüzet okádó bikával kellett az ugart felszántania s a barázdákba a Kadmos király által megölt sárkány fogait vetnie, amelyekből estére talpig acélba öltözött férfiak keltek ki, akik megtámadták Jászont és csapatát. A király leánya a varázserejű Médeia tanácsára egy nagy követ dobott közéjük, mire a sárkányfögből kikelt harcosok részben egymás ellen fordultak, részben Jászón és az argonauták kezétől pusztultak el. Jászón végül is úgy szerezte meg az aranygyapjút, hogy Médeia elaltatta a sárkányt.

²⁹ Dávid 2002: 8.

³⁰ Dávid 2002: 12.

nemcsak esztétikai élményt, hanem lelki élményt is adnak, „érzékenyítenek” és átformál(hat)ják mindennapi gondolkodásunkat, világlátásunkat.

A Jacopo de Voragine domonkosrendi szerzetes által 1261-1266 között összeállított legendárium a *Legenda Aurea*³¹ hét olyan szentet mutat be (Szent Szilveszter, Szent György, Szent Fülöp, Antiochiai Szent Margit, Szent Márta, Szent Donát, Szent Máté), akik egy-egy közösség védelmében szembeszálltak egy sárkánnyal. Az ortodox görög keleti és a katolikus ikonográfiában a középkortól kezdve Györgyöt, a hitéért 303-ban vértanú-halált szenvedett római katonát, ábrázolták a leggyakrabban sárkányölő hősként,³² annak ellenére, hogy létezését már a niceai zsinat (325) is kétségbe vonta, a trullai zsinat (692) pedig egyenesen tilalmazta tiszteletét és legendáját. A sárkányölés toposza mégis szorosan összekapcsolódott személyével és egészen a felvilágosodás koráig páratlan népszerűségnek örvendett.

Az orosz vallásos népének két változatban énekelték meg Szent/Bátor György/Jurij életét és csodás tetteit. Az egyik, a „*Jegorij, a királylány és a kígyó*”,³³ a másik a „*György a cárleány és a sárkány*” című epikus „*kis ének*”.³⁴ Ez utóbbiban nemcsak Olekszafija „*cárleány*” megmentőjeként, hanem a kereszténység orosz-földi elterjesztőjeként emlegetik a hőst.

*Odament György a kékszínű tengerhez,
Oda a barlanghoz, a gonosz sárkányéhoz.
Üti a kopjáját a sárkány falánk szájába.*

.....
*Leoldotta György a selyemből való övét,
Átkötötte vele a sárkány falánk száját.
Odaadta Olekszafijának fehér kezébe.
Odaadta György, és maga így rendelte:
Vigyed csak, Olekszafija, a gonosz sárkánykígyót...³⁵*

A lányszabadítást és a sárkánnyal/kígyóval való küzdelmet megörökítő, több archaikus epikai motívumot (pl. a hős könnyekkel való felébresztését) szintetizáló vallásos népének először a 19. században Pjotr Besszonov (1861-1867) gyűjteményében szerepelt, de későbbi gyűjtésekben is előfordult.³⁶ Szent György kultuszának és a kereszténység kis-ázsiai elterjedésének útjaihoz a komparativista Alekszandr Veszeloovszkij gazdag, részben már elfeledett folklór anyagot idézve két 1880-ban kiadott tanulmá-

³¹ A terjedelmes műből Madas Edit és Déri Balázs készített reprezentatív válogatást „*Szentek csodái és szenvedései*” alcímmel.

³² *Legenda Aurea* 1990: 102–105.; lásd továbbá miniatúrán, ikonokon, templomi freskókon, festményeken.

³³ Kámán 2001: 65–74.

³⁴ Kámán (szerk.) 2007: 140–144. 57. sz.

³⁵ Kámán (szerk.) 2007: 143.

³⁶ Ezt az orosz népéneket lásd S. Sárdi Margit két különböző fordításában Kámán 2001: 65–68. és Kámán (szerk.) 2007: 140–144. Egy másik orosz vallásos népéneket „*Legenda Bátor Györgyről, a hitetlenek legyőzőjéről és fényes Oroszföld védelmezőjéről*” idézi ugyancsak Besszonov gyűjteményéből, Balogh István fordításában Kámán (szerk.) 2007: 158–162. 60. sz.

nyában is foglalkozott.³⁷ Györgyön kívül más sárkány/kígyóölő bizánci szent (Feodor Tiron és Feodor Sztratilat) is szerepel az orosz vallásos hagyományban.

Az egy vagy több fejű sárkányt legyőző Szent György a 13. század óta, állandó „szereplője” az ortodox keleti és az európai vallásos művészetnek. A mártír szentek lovagias viselkedésmódjára, illetve a lovagi témák krisztianizálására hívta fel a figyelmet Vízkelety András tanulmánya mind a lovagi, mind az egyházi funkciójú költészet és festészet rejtettebb, szimbolikus ábrázolásai kapcsán.³⁸ A sárkányölő szent képe megjelenik például a szmrecsányi katolikus templom valószínűleg 15. századi festett famennyezetén és 17-18. századi festett erdélyi famennyezeteken is.³⁹ Magyar Zoltán gazdagon illusztrált monográfiája pedig részletesen bemutatta Európa és a Kárpát-medence népeinek Szent Györgyre vonatkozó történeti és recens narratív folklorisztikus hagyományait.⁴⁰

Szent György költészeti és művészeti ábrázolásainak gyakorisága okán itt két ismeretlenebb sárkányölő szent legendáját idézném, mert mindkettőben a hit ereje és nem fegyver győzte le a szörnyeteget.

Szent Szilveszter egy barlangban lakó sárkányt, aki „*Nap mint nap háromszáznál is több embert megöl a leheletével*” „*Krisztus erejével*” tett ártalmatlanná. A látomásában megjelenő Szent Péter tanácsára ráimádkozott és egy veres fonállal bekötötte a szörnyeteg száját, majd a fonalat kereszt jelével ellátott gyűrűvel lepecsételte.⁴¹ Szent Márta egy Arles és Avignon között, a Rhone folyó partján élő, Tarascus nevű ember-evő sárkányt szelídített meg a kereszt felmutatásával és szenteltvíz segítségével.⁴² A meghunyászkodó állatot „*Szent Márta saját övével megkötözte, s a nép ott helyben lándzsákkal és kövekkel elpusztította.*”⁴³

A dögletes leheletű, ember-evő, olykor tüzet, vagy mindent felégető ürüléket kibocsátó sárkány legyőzésének „*az a szokásos koreográfiája, hogy vagy keresztet vet, vagy Jézus nevében megparancsolja, hogy tűnjék el, és a szörnyeteg engedelmeskedik. A szent ereje vitathatatlan, égi segítséggel legyőzi a Gonoszt.*”⁴⁴ Több festményen a megmenekült szűz (Antiochiai Szent Margit) pórázon vezeti/tartja a sárkányt.⁴⁵ Antiochiai Szent Margit egyik sárkány-pusztító történetét, – hogy ti. a vadállat elnyelte

³⁷ „*Szent György a legendákban, énekekben és rítusokban*”, „*Nagy ének Jegorijról.*” vö. Kámán 2001: 290.

³⁸ Vízkelety 1981: 271. Például Vittore Pisanellónak „*Szent György és a királylány*” című freskóján Szent Györgynek a megszabadított szűz nyújt segítséget a sárkány megölésében. A freskó 1433–38 között készült, s a veronai szent Anasztázia templom Pellegrini kápolnájában található.

³⁹ További példákat sorol a MAMÜL X:225. Az ürömi sváb telepések által épített, 1764–66 között kibővített katolikus templomot Szent György vértanújának szentelték. A nemrégiben felújított templomban a sárkányölő szent oltárképén kívül egy ikonszerű ábrázolás is látható a patrónusról.

⁴⁰ Magyar 2006.

⁴¹ *Legenda Aurea* 1990: 40–41.

⁴² Lásd: Hartman Schedel világtörténeti krónikájából (*Liber chronicarum/Die Schedelsche Weltchronik* 1493, Nürnberg) származó fametszetet, amint Szt. Márta szenteltvízzel hinti meg a sárkányt in: Hogarth-Clery 1980: 101. A krónika eredeti példányaiból számos fennmaradt a világ nagy múzeumaiban, legújabb, kommentált kiadása Stephan Füssel, Köln, Taschen, 2001.

⁴³ *Legenda Aurea* 1990: 165.

⁴⁴ *Legenda Aurea* 1990: 319.

⁴⁵ Lásd például Paolo Uccello: Szent György és a sárkány (1470) című festményét a londoni National Galeryben, idézi Hogarth-Clery 1980: 86–87.

a szüzet, s az belülről pukkasztotta szét – már maga Jacopus de Voragine is hiteltelen „szófia beszédnek” tartotta.⁴⁶

A mitikus, epikus hősök leggyakrabban oroszlánokkal és sárkányokkal küzdöttek meg, miként tette azt az antik héroszok legnagyobbika, Héraklész/Herkules (Zeusz egyik fia), aki második feladataként a 10+2-ből legyőzte a lernai *hidrát* (vízikígyó), amit olyan mérges aura vett körül, hogy nemcsak a lehelete, de még a lábnyma is halálosan mérgező volt, és kilenc feje közül az egyiket elpusztíthatatlannak tartották. A hidra a Lerna tó környékén tanyázott, de leginkább a víz alatt töltötte az idejét. A legenda szerint ugyanis a tó mélye egy kaput rejtett, amely az alvilágba vezetett át, és ezt az átjárót őrizte a rettenetes bestia.⁴⁷ Héraklész megölte továbbá Ladónt, a kígyótestű, százfejű sárkányt is, aki a Heszperiszek kertjében azt a fát őrizte, amelyen az örök ifjúság és halhatatlanság aranyalmái termettek, és ő őrizte a földanya (Gaia) gyermekeit is.⁴⁸

A *Physiologus*⁴⁹ állatszimbolikájában a krokodil ellensége a *hidra* az egyik Krisztus szimbólum, mert elvegyülve az iszapban, hagyja, hogy a krokodil lenyelje és belső részeit szétmancsogolva pusztítja el. „Így öltötte magára Krisztus a földi testet, és szállt alá a poklokra legyőzni a halált és az ördögöt.”⁵⁰ Hasonló magyarázattal szolgált *Physiologus* egy vaddisznóhoz hasonlatos állatról az *ichneumon*ról, azt állítván, hogy „ha vad sárkányra bukkan, fogja magát, bekeni testét agyaggal, orrlyukát pedig farkával védi, míg a sárkányt meg nem öli. A mi Üdvözítőnk is így öltötte magára a földből való nem anyagát, amíg meg nem ölte Phamóst, a sárkányt, aki Egyiptom folyóján fekszik, azaz a sátánt. Mert ha Krisztus testetlen lett volna, hogyan pusztíthat-

⁴⁶ *Legenda Aurea* 1990:147.

⁴⁷ Hidra: a görög mitológiában és költészetben egy sárkányra emlékeztető, sokfejű, vízi szörny. A fennmaradt vázák, festményeken, mozaikokon általában kilenc fejjel ábrázolták. Petőfi nyilván az antik mítoszok ismeretében állította János vitézt három erőpróba elé Tündérország (a földi lét és az öröklét) kapujában. Először „három szilaj medve”, majd három „vad oroszlán”, végül pedig egy sárkány állt az útjában. Ez utóbbi legyőzéséhez nemcsak erőre, bátorságra, hanem furfangra is szüksége volt. Kardostul beugrott a szájába, kivágta a szívét, majd önmagát is, így jutott el az élet vizéhez, amelybe beledobta a halott Iluska porából kinőtt virágot, ami újra leánnyá változott.

⁴⁸ Az aranyalmát Héra kapta Gaiától nászajándékba, amikor férjhez ment Zeuszhoz. A sárkányt Héraklész akkor ölte meg, amikor el kellett hoznia az aranyalmát a Heszperiszektől. A sárkány csillagképet Héra ennek jutalmául tette fel az égre.

⁴⁹ A *Physiologus* című természetmagyarázó mű a 2. század elején készült egy görög nyelvű, zsidó származású, magát Krisztus hívének valló névtelen alexandriai moralista tollából. Második, ún. bizánci redakciója (5-11. század), az elsőnél kevesebb, huszonhét fejezetben szól a Természetről, de olyan „új” *fantáziálények*ről is említést tesz, mint a *griff* vagy a félelmetes, mitikus *gorgó*. A harmadik, ún. Baszileosz-féle redakció (10-11. század) már harminc fejezetből áll. Ebben is akadnak „új” állatok (nyúl, *krokodil*, farkas, vaddisznó, strucc, papagáj, stb.) és „*abban is eltér a korábbiaktól, hogy egyes állatfajokat eddig nem említett tulajdonságokkal ruház fel, (...) a misztikus, morális értelmezés még inkább előtérbe lép.*” A *Physiologus*nak négy kézirat alapváltozata és ennek számos redakciója ismert, több nyelvre (etióp, kopt, szír, latin, örmény, bolgár, orosz, román, cseh) lefordították. A szírek ismertették meg a *Physiologust* az arab világgal és a középkor folyamán kedvelt természetmagyarázó olvasmánnyá vált, az európai, latin és germán műveltségű kultúrákban. (vö. *Physiologus*, Utószó 1986: 95–97.)

⁵⁰ <http://lexikon.katolikus.hu/H/hidra.html> (Letöltés: 2022.09.15.)

*ta volna el a sárkányt?*⁵¹ E krisztianizált természetmagyarázó mű „tanításai” rendre bekerültek az európai bestiáriumokba,⁵² majd a protestáns prédikációk példázataiba és a templomi díszítőművészetbe is.⁵³ Miskolczi Gáspár református lelkész (1628-1696) *„Egy jeles Vad-Kert”* (Lőcse, 1702) című igen népszerű munkája nem hivatkozott ugyan a *Physiologusra*, ám több olyan nézetet közölt különböző legendás és a valóságban is létező állatokról például az unikornisról, a „mese-forma” fönix madárról, vagy a pelikánról, amely ebben az ókeresztény természetrajzban gyökerezik. Nála olvashatjuk, hogy *„mert ama régi Kígyó a pokolbéli ördög⁵⁴ rettenetesen gyűlöli a lelki Pellikán Krisztus Jézust és mivelhogy hatalmával ő magának nem árthat, az ő híveire rohan, [...] úgyhogy az emberek mind egyig örök halállal holtak volna meg, ha Krisztus őket maga tulajdon vérével meg nem gyógyította volna.”*⁵⁵ A régi magyar költői nyelv állatszimbolikája,⁵⁶ metaforái, hasonlatai is ebből a műből táplálkoztak.⁵⁷

A török elleni küzdelmet nemzeti és családi elhivatottságnak tekintő Esterházy Pál (1635-1713) a kor magyar hírességeit (a törökverő Zrínyi Miklóst, Zrínyi Pétert és Esterházy Lászlót) eposzi hősként láttató katalógusverse az ún. Herkules-toposzt használja fel,⁵⁸ amelyet már a 15. századtól fogva gyakran rászabtak az oszmánok ellen harcoló magyarokra.⁵⁹ Fraknoi kastélyának óratornya alá kifüggesztett, kitömött krokodilus (1707) s a nádor vele szemben felállított lovasszobra (1691) egyfajta képi metafora, nyilvánvaló erejű bizonyítéka annak, hogy a 17-18. században még jól értették e „műtárgy-együttes” jelképiségét. *„A szoboralak és a krokodilsárkány – a legyőzött apokaliptikus szörnyeteg, az Antikrisztus, vagyis a török jele – fenyegetően fordulnak kifelé, szembe a feltételezett oszmán támadókkal.”* – vélekedett Ács Pál.⁶⁰

A sárkány(kígyó) valamelyik alakja, esetleg testrésze, az évszázadok során Európa-szerte fontos heraldikus jelképpé vált. Számos nemesi/királyi család címerében

⁵¹ *Physiologus* 1986: 48.

⁵² *„A magyar teológiai irodalomban először Temesvári Pelbárt ferences szerzetes 1504-ben megjelent Aureum Rosarium című hittudományi enciklopédiája mutatta be a középkor teljes bestiáriumanyagát.”* uo. 1986: 100.

⁵³ Szacsavay 1999/2021.

⁵⁴ Szó szerinti utalás a Jel 12:9-re.

⁵⁵ Idézet Miskolczitól uo. 1986: 102.

⁵⁶ Például Balassi Bálint vagy Zrínyi Miklós versei és a 17-18. századi világi közköltészet.

⁵⁷ Például Balassi Bálint vagy Zrínyi Miklós versei és a 17-18. századi világi közköltészet.

⁵⁸ A klagenfurti Neuer Platzon épített sárkányos szökőkút (*Lindwurmbrunnen*) a város leghíresebb látnivalója, régóta heraldikus embléma. A történeti hagyomány szerint város egy sárkány által lakott mocsárra épült, erre emlékeztet ez a hatalmas szobor, amit 1590-ben Ulrich Vogelsang faragott ki egyetlen zöld kötömbből. A sárkánnyal szemben álló Herkules szobrot és a vas korlátot csak később, 1636-ban adták hozzá a kúthoz. Számos városban, így Budapesten is voltak sárkányszerű lényeket ábrázoló szobrok, például a Lánchíd pesti hídfőjénél épült ki 1853–58 között a főváros első rakodópartja, amelynek északi bejáratát egykor három vassárkány őrizte, melyeket – a korabeli források szerint – jégtörőnek szántak télvégi áradások esetére. A II. világháború után ezek a sárkány szobrok különböző helyekre kerültek, egy a Kiscelli Múzeum bejáratához, kettő a Városligetbe.

⁵⁹ Esterházy Pál *„Egy csudálatos ének”* című katalógusversének elemzését. Lásd: Ács 2012: 265–280.

⁶⁰ Ács 2012: 274.

1. kép. Báthori címer Nyírbátorban

2. kép. El Greco: Szent János evangalista, 1595-1604

ábrázolják,⁶¹ hiszen a metaforikus képzetek mellett olyan tulajdonságokat is kifejezett: mint az erő, a legyőzhetetlenség és a vadság, mint például a vörös sárkány Wales nemzeti lobogóján. Ebben a felfogásban alapította meg Zsigmond király a Sárkány-rendet a 15. században.⁶² Magyar földön elsősorban az ecsedi Báthori családhoz kötődik ilyen címer,⁶³ [1. kép] de például a gelencei gótikus Szent Imre templom 18. századi táblaképén Szent Györgyöt együtt ábrázolták a Bethlen család kígyós címerével.⁶⁴ Ipolyi Arnold említi azt címerleírást, amiben a vadállat dühére és mérgező voltára helyezték a hangsúlyt: „*az mérgös sárkány, közel látván prédát/ készíti mérgös körmét, s vérszopó torkát,/ dühösséggel élesíti horgas fogát,/ méregben úsz, méreggel felfújja magát.*”⁶⁵

A kígyó/sárkány, méreg/halál metaforikus jelentésének tág fogalomköréhez még egy Európa-szerte ismert ikonográfiai példát említenék. El Greco: Szent János evangélista képén (1595-1604) az apostol jobbában egy serleget tart, amelyből egy kis sárkány bújik elő. [2. kép] Más Szent János poharát ábrázoló képeken viszont kígyó

⁶¹ Az ákosfalvi Sárkány család nemesi címerében is megtalálható a névadó szörny.

⁶² A magyar világi lovagrend 1408-1490 között létezett. Lásd: MAMÜL X: 226–227.

⁶³ Az Ecsedi Báthori család címerében a gyűrűként tekeredő sárkánykígyón belül 3 (sárkány)fog szerepel. Vö. Ipolyi 1854: 225., a családhoz kapcsolódó eredet- és hiedelemmondákat. Lásd: Dankó 1975: 1981–1983.

⁶⁴ Lásd: Magyar 2006: 124.

⁶⁵ Ipolyi 1854: 224. A leírást Vásárhelyi Gergely II. Lajos magyar királytól (1506-1526) kapott nemesi leveléhez csatolták.

3. kép. Szent János áldása az esztergomi szertartáskönyvben, 1485/95

tekeredik ki az ima által méregtelenített italból. A János apostolnak szánt, halálos méreggel teli, de a hit és ima erejével hatástanná tett ital legendája egy 2. századi apokrifra vezethető vissza.⁶⁶ A János napi (december 27.) borszentelés, a János áldás bekerült a katolikus liturgiába. Az első nyomtatott esztergomi szertartáskönyv így nevezte: *Benedictio vini seu amoris Sancti Ioanni tertio die post Domini nativitatem*, „a bor, avagy Szent János szeretetének áldása az Úr születése utáni harmadik napon” (1485/95). A szertartáskönyv képe ügyesen kombinálja a mérgezett borból kibúvó sárkányokat az Apokalipszis hétfejű sárkányával [3.kép], amelyet Szent János írt le a *Jelenések* könyvében, Patmosz szigetén.

Szent János gonoszszűző áldása, „pohara” több ma is élő magyar (nép)szokás, köszöntő, áldomás, szólásmondás alapjává, alkotó elemévé vált.⁶⁷

Sporadikus és elnagyolt szemlém végén újólág Dávid Katalint idézném: „...a szimbólumok egykorúak magával az emberrel. [...] Változtak számtalanszor az interpretációk, változott a képi megjelenítés. [...] Ez a kutatásunk tárgya, mikor milyen formában jelenik meg egy-egy szimbólum. Es ha valamelyik tudomány segítségével rátalálunk egy sok százezer év[!] előtti jelképre, boldogok vagyunk, de tudjuk, hogy az eredethez

⁶⁶ A *Legenda Aurea*ból merített, magyarra átköltött történetet az 1526 körüli *Érdy kódex*ből idézi Bálint 1977: 89-90. A kígyós/sárkányos János serleg ikonográfiájáról készített, képekben gazdag összeállítás névtelen, de Galavics Géza szíves szóbeli közlése szerint valószínűleg Sajó Tamás művészettörténész a szerzője. Lásd: <http://wangfolyo.blogspot.com/2016/12/janos-pohar.html> (Letöltés: 2023.01.28.)

⁶⁷ Búcsúzáskor mondják: „Igyuk meg Szent János áldását” vagy: „Gyakran megárt a Szent János pohara” lásd: Szemerkenyi 2009: 671. Szent János evangélista liturgikus tiszteletéről, hazai patrocíniumairól és hagyománybeli szerepéről bővebben lásd: Bálint 1977: 88–109.

*még nagyon messzire kellene visszamennünk, tudjuk, hogy egy történeti darabot, de nem a szimbólum születését találtuk meg.*⁶⁸

„MESEBELI”-E A HÉTFEJŰ SÁRKÁNY?

Tanulmányomnak az a 18. századi húsvéti vers adta az alapötletét, amelyet a kéziratos köszöntők gyűjtése és gépbeírása során találtam egy homoródszentpáli unitárius diák, Bathó Mihály kéziratos énekeskönyvében.⁶⁹

Rigmi Pascalis

1. *Fényes Fosforusunk⁷⁰ ez napon feltetszett,
Rogyogó Phebusunk homályból vetkezett,
Mert örömmel teljes hír hozzánk érkezett,
Mely miatt szívünk gyászból levetkezett.*
2. *Ily öröme okat király Krisztus ada,
Szomorú halálból mikor feltámadta,
Poklon s kárhozon lőn nagy diadalma,
Megromla hétfejű Sárkánnak hatalma.*
3. *Ezen király Krisztus ő bajvívásával
Kegyetlen halálon lőtt diadalmával
Istenhez juttatott feltámadásával
Békesség zászlaját hozza ő magával.*
4. *Méltó hát örvendnünk ez jeles órákban
Méltó zengedeznünk ez Húsvét napokban
Istennek szép hálat nyújtunk azokban
Hogy Atjai [kedvet]⁷¹ mutatott magában*

⁶⁸ Dávid 2015/2021: 5. A kijelentés lényegével egyetértek, de a „sok százezer év”-nyi időtávlatot erős túlzásnak tartom.

⁶⁹ A kéziratos énekeskönyv a 20. században is Homoródszentpálon élő Bathó családtól került a székelykeresztúri múzeumba. „Énekanyagából kiemelkednek a kuruckori (204–207, 247–256) és a szerelmes versek.” Ezekből 45 éneket kiadott és kommentált Kóczyány László 1957-ben. (Stoll 2002: 117., 189. sz. jegyzete.) Az általam idézett kéziratos húsvéti köszöntő eddig kiadatlan volt, a jobb olvashatóság kedvéért modernizált helyesírással, de a nyelvjárási fonémákat megtartva idézem, aláhúzással kiemelve a gondolatindító képet.

⁷⁰ Fosforus a „foszfor” szó latinosa (megszemélyesített) változata, amely a görög φως (phos = fény) és φορος (phoros = hordozó) szóból származik.

⁷¹ Hiányzó, pótlólag beírt szó.

5. *Vagyon én szívem is ezen nagy örömben
Emmellett hogy Isten drága kegyelmében
Tüktököt megtartott, kívánom szívemben
Boldogítson mind ez, mind az más életben. Finis*⁷²

A jellegzetes fényszimbolikával kezdett, közismert biblikus metaforákból és frázisokból építkező köszöntő folklórtörténeti unikuma az, hogy a legyőzött Sátánt, az őt Gonosz nem kígyóval, hanem *hétfejű* sárkánnyal azonosítja, – és a halálon is győzedelmeskedő Krisztust sárkányölő hősként ábrázolja, aki feltámadásával megtöri a sátán, az Antikrisztus hatalmát.

Sárkányharc képekkel már találkozhattunk az Újszövetség apokaliptikus látomásában: „*egy asszony, aki a napba vala felöltözve, és lábai alatt a hold, és az ő fejében tizenkét csillagból korona; Aki terhes vala, és akarván szülni, kiált vala, és kínlódik vala a szülésben. [...] és ímé vala egy nagy veres sárkány, akinek hét feje vala és tíz szarva és az ő fejeiben hét korona; [...] és állá az a sárkány a szülő asszony elé, hogy mikor szül annak fiát megegye. [...] Mihály és az ő angyalai viaskodnak vala a sárkánnyal és a sárkány is viaskodik vala és az ő angyalai. De nem vehetének diadalmat [...] És vetteték a nagy sárkány, ama régi kígyó, aki neveztetik ördögnek és a Sátánnak, ki mind az egész föld kerekességét elhiteti, vetteték a földre és az ő angyalai is övele levettetének.*”⁷³ Az Újszövetség katolikus kiadásának kommentárjai közérthetően megmagyarázzák a fönti, Károli fordításból származó igét. A napba öltöző, várandós asszonyt „*vonatkotzathatjuk Szűz Máriára, amint a liturgia teszi [...] A vörös sárkány a pokol tüzeit tükrözi. Hatalmára mutat a hét fej és a tíz szarv. [...] A fiúgyermek a 2. zsoltár szerint Jézus.*”⁷⁴

„*A hétfejű, tízszarvú sárkány az antik kor képzeletében a zűrzavar megtestesítője, a tűzvörös szín a babilóni és egyiptomi mitológia nyelvén a gonosz, az ördögi hatalmak jellemzője.*” – magyarázta Takács Béla „*A Jelenések könyvének szimbólumai*” kapcsán.⁷⁵ Ugyanakkor Dávid Katalin kézikönyve a vörös színt ambivalensnek tartja, mert egyrészt „*kifejezi a pusztító erőt, a sátánt, a poklot, de ugyanakkor jelképe az isteni szeretetnek is.*”⁷⁶

Takács Béla azt írta a bibliai jelképes ábrázolásokat számbavevő könyvében, hogy a reformáció gyökeresen szakított Szűz Mária és a szentek tiszteletével, következésképp az őskereszténység koráig visszavezethető, mágikus tartalmakat is magukban rejtő gazdag állat-szimbolikával is. Pedig a gyakorlatban nem így történt, hiszen a protestánsok is előszeretettel ábrázolták az *Isten bárányát*, a *fiait vérével tápláló pelikánt*, az egy vagy több fejű *sárkányt*, vagy a poraiból megújuló *főnixmadarat* a protestáns templomi berendezéseken, kazettás mennyezeten, úrasztali terítőkön, edényeken, az

⁷² Vége. Lásd: Bathó Mihály-énekeskönyv (1728, Stoll 2002: 136–137. 189. sz. jegyzete, Rigmi Pascalis).

⁷³ Szent Biblia, Jel 12: 1–9.

⁷⁴ Újszövetségi Szentírás 1996: 243. Zsolt 2:7. „*én fiam vagy te; én nemzettek téged.*”

⁷⁵ Takács 1986: 200.

⁷⁶ Dávid 2002: 257.

ekklézsiák címerében, illetve fémből készült pecsétnyomóján.⁷⁷ Emellett a protestáns felekezetek lelkészei, prédikátorai gyakran alkalmaztak igehirdetésükben szimbolikus értelmű állat-metaforákat az ördög képzetek kifejtésére a 17-18. század folyamán.⁷⁸

A 18. századi kéziratos közköltészeti ünnepköszöntők témaválasztása, prédikációs stílusa és mentalitása a Szentírás nyomán fejlődött ki a reformáció korának énekköltészetében, erősen rányomta bélyegét a kibontakozó magyar költői nyelv képalkotásának módjára és nyomokban fennmaradt a folklórban.⁷⁹

Az ún. „sátoros” ünnepekhez és az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó igehirdetések, valamint a 17-19. századi alkalmi költészet metaforái, toposzai és közhelysorai az énekszerző katolikus és protestáns papok, kántortanítók, iskolamesterek és tanítványaik jóvoltából szóban és kéziratos másolatokban generációról generációra hagyományozódtak az iskolakultúrával rendelkező régiókban és több-kevesebb módosulással beépültek a helyi szóbeliségbe is. A keresztyén szimbolikával és biblikus metaforákkal élő nyelvi hagyomány átörökítéséről tanúskodik ugyanennek az unitárius szerzőnek és más kéziratos énekgyűjteménynek is számos ünnepköszöntő darabja.⁸⁰ Csak néhány ideillő strófát idéznék. Egy 13 versszakos karácsonyi köszöntésben a következő metaforikus képekkel jelenítették meg Jézus születését:⁸¹

8. *Ez mai nap nekünk feltetszett Csillagunk,*⁸²
Ez mai nap jött fel tündöklő szép Napunk,
*Ez mai nap kéntől,*⁸³ *büntül szabadultunk,*
Ez mai nap örök élet minden jutalmunk.
9. *Ma született szűztől hívek Messiása,*
*Ma született halál-, pokolnak rontója.*⁸⁴

Egy kortárs, 1738-ra datált erdélyi kézirat hét strófás karácsonyi köszöntője egyértelműen a bibliai igékre hivatkozik, amikor a Megváltó születésével legyőzött Sántát kígyóként ábrázolja.

Salutatio Natalis

1. *Istennek szerelme megbecsülhetetlen,*
Melyet megígére Ádámnak a kertben,

⁷⁷ Vö. Takács 1986: 12-13. 2009. szeptemberében a Szakrális Művészetek Hete alkalmából a Néprajzi Múzeum kiállítást rendezett „*Agnus Dei ábrázolások népi tárgyakon*” címmel, a meghívón egy himzett zászlós bárány kép látható.

⁷⁸ Vö. Szacsavay 2001., 2011.

⁷⁹ Bővebben lásd: Küllös 2022.

⁸⁰ Lásd: Küllös 2022.

⁸¹ *Bathó Mihály-énekeskönyv* (1728) Stoll 2002: 119–123. 189. sz., *Rigmi Natalis*

⁸² „*Én, Jézus, [...] vagyok Dávid gyökere és új hajtása, a fényes hajnalszallag.*” (Jel 22:16).

⁸³ Értsd: kintől

⁸⁴ Az aláhúzással való kiemelés a tanulmány szerzőjétől származik.

*Mikor bűne miatt volna rettegésben,
Iszonyú halálnak félelmes kezében.*

2. *Akkoron szent fiát megígéré neki,
Hogy a kígyó fejét ez által megtöri,⁸⁵
Ördögnek kezéből híveit megmenti,
Örök boldogságba mennyekbe felviszi.*
3. *Ezen ígéretről Ézsaiás szólott,
Jessze gyökeréből vesszőszál származott,
Áronnak vesszeje szépen megvirágzott,
Mert Bálám csillaga immár feltámadott.⁸⁶*

Hasonló szimbolikus jelentésű képi magyarázatokkal találkozunk egy 1768-ra datált kéziratos énekeskönyvben: Isten irgalmasságából Jézus halálával és feltámadásával megtöri a sátán hatalmát, megszabadítja az emberiséget az Ördög hatalmától.

Versus Natalis

1. *Ímé, feltetszett ma örömünk csillaga,
Rogyog és tündöklök szép napunk világa,
Istennek szállatt ránk nagy irgalmassága,
Szívünknek érkezett lelki vigassága.*
 2. *Mert az egek ura irgalmasságából,
Könyörült műrajtunk atyai voltából,
Nem az mű érdemünk szerént való okból
Szabadított minket ördög hatalmától.*
- [....]
6. *Ez immár született s nekünk megadatott,
Ördög hatalmától bennünket megváltott,
Mennyben már készíti örökös hazánkat,
Hol megadja nekünk mű boldogságunkat.⁸⁷*

Mivel a 20. századra jobbra kikoptak a köztudatból a több ezeréves bibliai igék teologikus-szimbolikus jelentései, a 18. századi anoním versek olvastán nekem is az volt az első gondolatom, hogy talán a korabeli erdélyi mesehagyomány „szüremkedett be” a Bathó énekeskönyv köszöntőibe, miszerint Krisztus születésével, illetve feltá-

⁸⁵ Vö. Zsolt 74:13–14. Theodor Béze szövege Szenczi Molnár Albert fordításában: „*Te választád kétfelé a tengert,/ A sárkánynak te rontottad meg fejét;/ Tengeri szörnyek fejeit megtöréd,/ Nagy testük széjjel a parton hevert.*” Református énekeskönyv 74:11.

⁸⁶ Benkő György diáriuma (1738), Stoll 2002: 1049. sz., 9b–10a.

⁸⁷ Dersi Biás-énekeskönyv (1769) Stoll 2002: 289. sz., 67a–68b, 64. sz. Kiss József gépiratáról másolva.

4. kép. Pázmány Péter (1570-1637) sárkány-motívumokkal díszített tintatartója. A gyulafehérvári Batthyányi-könyvtár tulajdona

madásával a halált, a hétfejű sárkányt győzi le. Korántsem mellesleg: eléggé egyformán hangzik a *sátán/sárkány* szó, és tudjuk, hogy a diákok gyakran hallomás után, néha teljesen félreértve írták le/másolták be füzetkéikbe az ünnepköszöntő verseket. Igen ám, de ott van a sárkány egyik állandó mesebeli jelzője az, hogy „*hétfejű*”. Tánczos Vilmos egyetemi jegyzete két erdélyi mesegyűjteményből is idéz egy-egy példát a leányrabló, többfejű sárkány motívumára: „*A város kútját elfoglalta a hétfejű sárkány, s csak akkor ad vizet, ha mindennap egy leányt visznek neki.*”⁸⁸

Dávid Katalin kézikönyve szerint a hétfejű, vörös szörny egy-egy feje a hét fő bűnt (kevélység, fösvenység, bujaság, irigység, torkosság, harag és restség) jelképezi.⁸⁹ Valószínűleg ebben az értelmezésben, a bűn eltiprása metaforájaként faragták meg lábzsámolyként I. Garai Miklós siklósi síremlékén (1380-85) illetve a pannonhalmi főmonostor 1723-ban megújított pecsétjén.⁹⁰ A 16-18. századi protestáns prédikátoroknál a bűnök szerzője mindig maga az ördög, akinek változatos emberi és állati alakjai között olyan „*oktalan állatok*”, mint az oroszlán, a baziliszkusz és a kígyó, valamint a lidérc, mint hiedelemlény is szerepelnek.⁹¹ Vajon a katolizált Pázmány Péter tintatartójának sárkánymotívumai [4.kép] melyik értelmezés szellemiségét képviselték? Az valószínűtlen, hogy funkció nélküli díszítőmotívumként került képe erre a fontos tárgyra.

⁸⁸ Tánczos 2006: 67.

⁸⁹ Dávid 2002: 201. Ezen kívül egyéb, koronként változó értelmezése is van a fejeknek.

⁹⁰ Pócs–Wehli MAMÜL X: 226

⁹¹ Vö. Szacs vay 2011/2021: 433.

5. kép. Albrecht Dürer: Az égi asszony és a sárkány című metszete

Tudjuk, hogy a keresztény szimbólumok jelentése koronként módosul, „aktualizálódik”, de épp a *Jelenések könyve* ábrázolásainak ismeretében érthető, miért kerülhetett egy kora középkori falfestményre a napba öltözött asszony, Szűz Mária, akit *hétfejű sárkány* képében támad a Gonosz. Így jelenik meg Dürer Apokalipszis képsorozatának fametszetein⁹² [5. kép] majd leegyszerűsített formában a krasznai református templom 1736-ban készült festett famennyezetén.⁹³ [6. kép] Egyébiránt Dürer Apokalipszis sorozatának négy tábláján⁹⁴ is ábrázolta a Sátánt/Gonoszt szimbolizáló hétfejű sárkány. Pataki Asztalos János ugyancsak a 18. század első felében aprólékosan kidolgozott, pikkelyes farkú fenevadat örökített meg a szilágyballai református templom egyik mennyezeti kazettáján, „*Hét Fejű Sárkány*” felirattal.⁹⁵ A szilágylompéti református templom 1778-ból származó kazettás mennyezetén két feliratos sárkánykép is van. Az egyiken az egyfejű szörnynek csak a neve szerepel „*Sárkán*”, a másikon egy pici emberi alak

⁹² A Szépművészeti Múzeumban található 1511-es Dürer fametszet-sorozat magyar kiadásához (1988) részletes leírást és értelmező képlelemzést készített Zentai Loránd. Bevezető tanulmányából kiderül, hogy a János *Jelenések könyvének* szövege mindig az európai társadalom válságos periódusaiban került (i.sz. 1000 előtt, a 15. században, majd az 1500-at megelőző években) az egyház érdeklődésének homlokterébe. A *Jelenések könyvének* ábrázolástörténeti előzményei (Apokalipszis miniatűrök, kora középkori falfestmények, illetve három német nyomtatott Biblia az 1479-es kölni, majd ennek képeit átvevő 1483-as nürbergi és „*hellyel-közzel*” az 1485-ös strassburgi fametszetei) inspirálták a fiatal Dürert. (Nürberg 1498, 1511) Dürer „*fametszet sorozatának köszönhető, hogy az Apokalipszis a reformáció hivatkozási alapjává, harci felhívásává válhatott széles tömegek számára is. A sorozat hatása a lutheri Biblia fordításán keresztül bontakozott ki*”. Luther 1522-es Újszövetség fordítását Lucas Cranach illusztrálta. [...] „*Hatása rövid időn belül Németország határain is túlsugárzott: Németalföldön, Franciaországban (Jean Duvel fametszetsorozatában), Itáliában, az Athos hegyi kolostorok freskóiban, orosz fametszetekben is találkozunk befolyásával.*” – írta Zentai. A metszeteiket az eredeti német bibliaszöveggel és az 1526-ban Kolozsvárott nyomtatott, Heltai Gáspár fordította *Jelenések könyve* kíséretében adták ki magyarul, – sajnos táblakép- és lapszámozás nélkül.

⁹³ A biblikus jelképekkel teli kazettás mennyezet Pataki Asztalos János munkája. Pócs–Wehli MAMÜL X: 225.

⁹⁴ „*Az égi asszony és a sárkány*”, „*Szent Mihály legyőzi a sárkányt*”; „*A tengeri és a szárazföldi vadállat*”; „*A babiloni kéjő*”

⁹⁵ Lásd: Kiss M. 2008: 146. 203. kép

6. kép. Hétfejű sárkány a krasznai református templom festett famennyezetén. Pataki Asztalos János, 1788.

dárdával szúrja át az egyik szájával tüzet fújó szörny nyakát, s a festő Asztalos Budai Sámuel oda is írta a kazettára: „*A hétfejű sárkány*”. [7. kép] Ezek a feliratok sohasem mesebeli vadállatra, hanem az apokaliptikus fenevadjára utalnak, „*a fejeken látható koronák Dürer sorozatához kötődnek. Az apokaliptikus sárkány ábrázolása mindig a legyőzött sárkány, illetve fenevad, ördög ábrázolása.*”⁹⁶ A Jelenések könyve utolsó látomásos képén („*Krisztus ezeréves országa és az új Jeruzsálem*”) Dürer a fenevad egyetlen, komikusan bamba fejét ábrázolja, amint egy angyal vas fedéllel és lakattal lezárandó lukba, azaz a pokolba kényszeríti a szörnyet.

Luther 1522-ben kiadott német nyelvű Újszövetségében Lucas Cranach-illusztrációi „*alárendelik magukat a szövegnek, és a Jelenések könyvét Luther felfogása szerint próféciaként, azaz a kereszténység történeteként szemlélik. A Cranach-ábrázolás kifejezetten aktualizáló, a jelen visszaéléseire fókuszál. A tengerből feljövő fenevad és a babiloni parázna félreérthetetlenül viseli a pápai tiarát, és a paráznát imádó figurákban is kortársakat lehet felismerni: királyt, fejedelmet és szerzetest. A Cranach-illusztrációk meg sem próbálnak versenyezni a Dürer-műalkotásokkal, egyértelműen a széles körű elérést, a tömegkommunikációt szolgálják. [...] A nyomtatott kép népszerű médiumnak bizonyult. És itt már nem a Biblia pauperum jelenségről, az írástudatlanok megszólításáról van szó, hiszen az apokaliptikus illusztrációk sokkal inkább az olvasóközönséget célozták meg. A nyomtatott kép egyformán szólt minden társadalmi*

⁹⁶ Szacsavay 2001/2021: 358.

7. kép. Sárkányölő hős a szilágylompéti református templom festett famennyezetén. Asztalos Budai Sámuel, 1778.

*réteghez, ugyanolyan alkalmas volt a szórakoztatásra vagy az ellenfél gyalázására, mint Isten ígéjének a terjesztésére.*⁹⁷

A Szentírás és keresztény legendák vizuális ábrázolásai, ill. azok popularizálódott, parafrázált változatai élményszerűen jelentek meg a mindenkori szóbeliségben. A feleséget rabló sárkányokról és sárkányölő hősekről szóló mesék világszerte jól ismertek,⁹⁸ a mesetípus magyar változatait Kiss Gabriella tanulmánya rendszerezte.⁹⁹ Nemrégiben Gombos Péter – Németh Csenge Rózsa írt tanulmányt a mesékben megjelenő többfejű, olykor antropomorf sárkányokról, aki házasságban él az általa elrabolt királykisasszonnyal, emberi nyelven beszél, birkózik, stb.¹⁰⁰ Ember formájú sárkánnyal, aki valójában már nem is szörnyálat, hanem „csak” gonosz ember az Északkelet-magyarországi mesékben (Ámi Lajosnál, Ruszkovics Istvánnál és Kolumbán Istvánnál) találkozunk. Funkciója kb. ugyanaz, mint a fekete sámáné.¹⁰¹

Igen ám, de a közsismert sárkányos motívumok, sárkányölő hősök a folklór narratívumokban általában 19. század közepétől adathozhatóak, a 18. század elejétől idézett kéziratos köszöntő korából nincsenek tündérmese lejegyzéseink sem Erdélyből, sem máshonnan.¹⁰² A vers szerzője (aki bizonyára nem Bathó Mihály, az énekeskönyv „szöveggazdája” volt,) ettől még hallhatott sárkányos hiedelemtörténetet és mesét is a hétfejű sárkányról, ahogy a magyar Faust-

⁹⁷ <https://www.evangelikus.hu/hireink/fokusz/luther-bibliaforditasa-a-gutenberg-galaxisban>. A cikk eredetileg az *Evangelikus Élet* magazin 2022. október 23–30-i 87. évfolyam 41–42. számában jelent meg.

⁹⁸ Solymossy i.m. 1931.; Például AaTh/ATU 300. *Sárkányölő vitéz–The dragon-Slayer*; MNK 301A *The three Stolen Princesses – A három elrabolt királykisasszony*; Berze Nagy 301A-B *Fehérlófia*; szövegszerűen a 19. század közepéről lásd Ipolyi Arnold kéziratos anyagában: *A tátos* (Ipolyi 2006: 224–252. 201. sz.) *Garaboncás és a sárkányok* (Ipolyi 2006: 288–290. 256. sz. Kecskemét vidéke); *A király és három lánya* (Ipolyi 2006: 723–724.); *Néprege(!)* (Ipolyi 2006: 833–835. 581. sz.); *Az ecsedi sárkány* (Ipolyi 2006: 835–836. 582. sz. Felsőbánya); *Hajnalka* (Ipolyi 2006: 895–902. 700. sz. Parád)

⁹⁹ Kiss G. 1959.

¹⁰⁰ Gombos – Németh 2019.

¹⁰¹ Erdész 1988: 87.

¹⁰² Természetesen az is „lehet hogy csak a forrásfeltárás hiánya miatt nem tudunk tündérmesékről 1760/80/90 előtt.” (Gulyás Judit levélbeli közlése, 2022.)

ként elhíresült Hatvani István¹⁰³ édesanyja is hallott efféléket várandósságának idején, 1718-ban: „Az anyja, míg vele terhes volt, szüntelen hétfejű sárkányról álmodott, [...] Gyermekkorában igen édesdeden hallgatta a dajkának s a szolgálóknak a Veres Vitézről, a Sármán királyról, a tátos lóról, Nyúl Jankóról sat. mesézéseit, és már tíz esztendő korában jól tudta a keresett utakat s esmérte Szt. György éjszakájának boszorkányos minéműségeit. Minekutánna pedig a tudományokat a hazai iskolában elvégezte volna, még inkább nevedett a mágia után való szomjúsága.”¹⁰⁴

Hatvani édesanyja és a gyermek Hatvani által hallott narratívumok felsorolásából egyértelműen kitűnik a sárkány képzet mindkét korabeli felfogása. A hétfejű szörny a (tündér)mesékben, a táltos/garabonciás lovaként, vagy fenyegető viharfelhő, jég-eső felhőként felbukkanó sárkány pedig a (hiedelem)mondákban létezett és létezik. Sárkányforma fekete viharfelhő alakját öltötte magára a szerelmeseket üldöző öreg boszorkány/tündér király és felesége, a „vasorrú bába”¹⁰⁵ Arany János verses „nép-meséjében”, a Rózsa és Ibolyában. Vannak olyan népmeséink is, amelyben egyetlen alkotáson belül mindkét sárkányképzet megjelenik, a sárkányölő hős táltos-lovon jut el a sárkányok másképpen megközelíthetetlen földjére, egy másik világba.

A reneszánsz művészeti jelképeinek, képzelt lényeknek (beleértve az egy vagy több fejű sárkányábrázolásokat) popularizálódását szemléletesen mutatta be Kiss Margit a Néprajzi Múzeum kiállítási katalógusában és felhívta a figyelmet e jelképes ábrázolások értelmezésénél arra, hogy azok „nem kultikus célokat szolgáltak, nem művészi igényeket elégítettek ki”, hanem jelentésüket alapvetően meghatározza a hozzájuk rendelt szöveg.¹⁰⁶ „A magasművészetből »lecsúszott«, közhelygyűjteményekbe tömörített, vásári ponyvává folklorizálódott képek nem közvetlen látványukkal mesélnek a protestáns templomok virágdiszes táblái közt, hanem szövegeket hívnak elő:”¹⁰⁷ Hasonlóan vélekedett Szacsvey Éva is a szirénről (a babilóniai nagy paráznáról) írott tanulmányában.¹⁰⁸ A veres fenevad, amelyen a szirén ül: „teljes vala káromlásnak neveivel, amelynek hét feje és tíz szarva vala...”¹⁰⁹ Meggyőződésem, hogy a hét szarv és korona „egybelátása”, összevonása miatt értelmeződött át kakasfejűvé a sárkány a krasznai templom 18. századi famennyezetén. Az is egyfajta vizuális folklorizációja a mesebeli

¹⁰³ Hatvani István (1718. Rimaszombat –1786. Debrecen) matematikus-fizikus, orvos. Kortársai és diákjai mágikus erejű „tudós” embernek, „tátos”-nak hitték. Életéről és számos, a szájhagyományban élő csodájáról egy 1796-ra datált kézirat számolt be „Hatvani életéből fennmaradt töredékek” címmel. Debreceni Déri Múzeum, Száma: Szap. 1907. 377.

¹⁰⁴ Az ördöngösnek tartott Hatvani professzor „csodái”-ról hiedelemmondák keringtek szájról-szájra és ezeknek lejegyzett változatai is terjedtek a debreceni diákság körében. A Debreceni Déri Múzeumban őrzött 1836-os Hatvaniról szóló életrajzi-töredék fotómásolatát Csörsz Rumen Istvánnak köszönöm. Ezt a kéziratot akár a diák Arany János is láthatta, hisz később 24 szakaszos versbe foglalta. Jókai Mór „A magyar Faust” címmel, Mikszáth Kálmán „A magyar ördög” címmel írt elbeszélést a jeles tudósról költött helyi történetekből.

¹⁰⁵ Akinek népmesei neve: a „sárkányok anyja”

¹⁰⁶ Kiss M. 2008: 141.

¹⁰⁷ uo.

¹⁰⁸ Szacsvey 1999/2021.

¹⁰⁹ Jel 17:30. Ábrázolását lásd: Dürer 1988. [14. tábla]

8. kép. 18-19. századi lepedőszél himzés Nyugat-Dunántúlról. Ipolyi Arnold gyűjteménye, Keresztény Múzeum, Esztergom

fantázialényeknek, amikor népi hímzéseken,¹¹⁰[8. kép] rajzokon, szarukarcolatokon idézik fel alakjukat.¹¹¹

Úgy gondolom, a fentebb idézett 18. századi erdélyi anonim köszöntővers protestáns, iskolázott szerzője ismerte a Szentírás ígét, jelképrendszerét, tehát a Gonoszt megjelenítő bibliai szörnyeket. Emellett lépten-nyomon láthatott emblemikus (egy vagy többfejű) sarkányábrázolást a biblikus szimbolikát idéző kazettás menyegyzeteken. A sarkányölő Szent György képek, szobrok a templomokban, vagy a *Jelenések könyve* látomásainak metszeteiken, festményeken és ponyvanyomtatványokon is megjelenő, leegyszerűsödött, parafrázált változatai mind-mind emlékeztettek a sarkány/kígyó összetett, archaikus, teológiai jelentésére.¹¹² A húsvéti köszöntő szövege ugyanakkor reflektál a köztudatban élő mesékre, hiedelmekre is, tehát egyfajta szinkretikus tudást dokumentál. A folkloristában óhatatlanul felmerül az a kérdés, hogy a magyar mesékben fel-felbukkanó 3-7-9-12-24 fejű sarkányok közül miért éppen a „*hétfejű*” vált állandó jelzővel kitüntetett szereplővé?

ÖSSZEGZÉS: A SÁRKÁNYOK ÁTVÁLTOZÁSA

A sarkányszerű mitikus szörnyek megszelídítése/megszelídülése talán a keresztény legendákkal, és a szóhagyományban élő tündérmesékkal kezdődött, majd a 20. században az ifjúsági- és gyermekirodalommal, filmfeldolgozásokkal¹¹³ folytatódott. A játékipar is kihasználta a téma nyújtotta lehetőségeket, így napjaink kereskedelme

¹¹⁰ A Nyugat-Dunántúlról, Ipolyi Arnold gyűjteményéből származik az a keresztiszemes lepedővég, amelyen a központi figura egy sarkány, csodaszarvasok, kétfejű sasok és nőalakok társaságában. Mindez olyan, mint egy meseillusztráció a 18-19. századból. Lásd Ipolyi 2006. könyvborító.

¹¹¹ Kiss M. 2008:147.14-15. ábra, dunántúli kanászkiáltó karcolata.

¹¹² Szacsavay 2001/2021: 358. Lásd még Wehli Tünde művészettörténeti és ikonográfiai összeállítását a *MAMÜL X*: 224–225.

¹¹³ Az angolszász Beowulf eposz; C. S. Lewis: *Narnia krónikái* 1-7; Michael Ende: *Végtelen történet*; Csukás István: *Süsü a sarkány*; Rowling: *Harry Potter és a Tűz serlege* című művei alapján népszerű filmfeldolgozások is készültek.

rengeteg szelíd, bugyuta, mosolygó „szörnyecskét” ábrázoló játékot, és – a magyar TV filmsorozat sikere után – puha, zöld Süsüt, a „jó” sárkányt ábrázoló bábót dobott piacra.¹¹⁴ Horribile dictu: a gyógyszeripar (a magyar TV reklámokban is!) tüzet okádó, „cuki” beszélő sárkánykölyökkel reklámozza az egyik torokfertőtlenítőt és a köhögés elleni tablettát/nyalókát.

A halálos veszélyt, Sátánt/Gonoszt megjelenítő képzelt lény egykori mitikus/teológiai értelme mára szinte elfelejtődött, jóllehet a sárkány a gonoszság/bátorság/erő/vadság ősi megtestesítőjeként, illetőleg jóindulatú, „mesebeli segítő állat”-ként jelentős szerepet tölt be 20-21. századi populáris kultúrájában, az irodalomban, filmvászonon, a közmédiában és a különböző web-oldalakon.¹¹⁵ A tündérmesékben, ifjúsági irodalomban és a filmfeldolgozásokban antropomorfizálódott a sárkányok jelleme és viselkedése (pénz(!)sóvárak, agyafúrtak). Ez a hajdan félelmetes szörny a 21. században már nem koronként aktualizált szimbolikus „üzenetek” hordozója, nem metafora, nem idéz fel automatikusan bibliai igehelyeket vagy ókori legendákat, egykori hőstetteket és félelmeket. Épp ezért elevenítettem fel – igaz, csak utalás szerűen – a mára feledésbe merült vagy leegyszerűsített sárkány-jelkép értelmezési lehetőségeit, az elit és populáris kultúra, valamint az ábrázoló művészet bonyolult egymásra hatásait a különböző korból származó folklór- és mentalitás történeti adatok, ikonográfia segítségével.

Történeti-folklorisztikai szemlém másik célja az volt, hogy közvétegyem a mesealakká szelídült hétfejű sárkány legkorábbi magyar, teológiai jelentésű szövegemlékét, hogy hihetőbb legyen az az állítás, mely szerint az archaikus jelképekre, motívumokra épülő ikonografikus háttértudás megjelenik és tovább él a kora újkori közköltésben, majd fokozatosan átértelmeződik a köztudatban és a folklórban.

Irodalom

ÁCS Pál

- 2012 Sárkányölő a csodakabinetben. Kuriozitás és hőskultusz Esterházy Pál Egy csudálatos ének című versében. In Ács Pál – Székely Júlia (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. 265–280. Budapest: Balassi Kiadó.

Állatszimbólumtár A-Z

- 2019 Szerkesztette Vigh Éva. Budapest: Balassi Kiadó.

BÁLINT Sándor

- 1977 *Ünnepi kalendárium I.* Budapest: Szent István Társulat.

BORGES, Jorge Luis

- 1988 *Képzelt lények könyve*. Fordította Scholz László. Budapest: Helikon Kiadó.

¹¹⁴ A *Süsü*, a sárkány című televíziós bábfilmsorozat (1977-1984) forgatókönyvét Csukás István írta, a bábokat és a díszleteket Lévai Sándor tervezte.

¹¹⁵ Például a *Sárkányszív*, a *Hogyan neveld a sárkányodat 1-3*, *A Trónok harca*, *Pete és a sárkány*, stb. című filmeket, valamint a cartoon network c. weboldal „cuki” (infantilizált) három és egy fejű sárkányait.

Biblia. Újszövetségi Szentírás

1996 Budapest: Szent István Társulat.

DÁVID Katalin

2002 *A teremtet világ misztériuma. Bibliai jelképek kézikönyve.* Budapest: Szent István Társulat.

2015/2021 Évezredek boldogságkeresőinek őrzője. In Szerényi Béla (szerk.): *Homályba vetett fénycsóva. Erdélyi Zsuzsanna 100 emlékkötet.* 5-6. Budapest: Zenei Anyanyelv Alapítvány.

DANKÓ Imre

1975 A Báthori-család eredetmondájának szatmári vonatkozásai. In Dankó Imre (szerk.): *Csengeri Krónika*, 262–274. Csenger.

1989 Bátor-Opos Vid és Beowulf. Angolszász–magyar mondapárhuzam az Ecsedi láp sárkányának mondájában. In: *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 24–26. Nyíregyháza: 23–31.

DÜRER, Albrecht

1988 *Apokalipszis.* [Budapest] hn.: Képzőművészeti Kiadó.

ERDÉSZ Sándor

1984 *Kígyókultusz a magyar néphagyományban.* (Studia Folcloristica et Ethnographia 12.) Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.

1988 A mese és hiedelemvilág kapcsolata In: *Magyar Néprajz V. Népköltészet.* 79–101. Budapest: Akadémiai Kiadó.

FARKAS Henrik

1982 *Legendák állatvilága.* Budapest: Natúra.

GOMBOS Péter – NÉMETH Csenge Rózsa

2019 Sárkánykép a magyar népmesekincsben. *Anyanyelvi kultúráközvetítés* 2(1):3–23.

HOGARTH, Peter

2010 Ecological aspects of dragons. *Journal of Biological Education*, December, 2-5. <https://www.researchgate.net/publication/233467718> (Letöltés: 2023.01.28.)

HOGARTH, Peter – CLERY, Val

1980 *Dragons*, Penguin Books (UK)

IPOLYI Arnold

1987 *Magyar Mythológia.* Pest, 1854. kiadja Heckenast Gusztáv. Hasonmás kiadás. S.a.r. Hoppál Mihály, Budapest: Európa Könyvkiadó.

2006 *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846-1858.* Közreadja Benedek Katalin. *Magyar Népköltészet Tára VI.* Budapest: Balassi Kiadó.

KISS Gabriella

1959 A 301-es mesetípus magyar redakciói (Csonkatehénfia) *Ethnographia* LXX. 253–268.

KISS Jenő (ford.)

1976 *Három testvér; kilenc sárkány, Román fantasztikus balladák.* Bukarest: Kriterion.

KISS Lajos

1978 *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

KISS Margit

- 2008 Alakos ábrázolások a templomokban. In *Legendás lények, varázslatos virágok – a közkedvelt reneszánsz*. Kiállítás a Néprajzi Múzeumban 2008. november 14.– 2009. szeptember 27. 137–160. Budapest: Néprajzi Múzeum.

KÓCZIÁNY László (bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta)

- 1957 *Őszi harmat után. Szemelvények két ismeretlen XVIII. századbéli énekeskönyvből*. Bukarest: Állami irodalmi és művészeti kiadó.

KÜLLÖS Imola

- 2022 „Túlélő” archaikus (jel)képek, motívumok, formulák a közköltésben és a folklórban. In Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 10. 179–226. Budapest: Reciti.

MAGYAR Zoltán

- 2006 *Szent György a magyar kultúrtörténetben. A Kárpát-medence Szent György-hagyományainak néprajzi és művelődéstörténeti rétege*. Budapest: Kairosz Kiadó.

MNT = Magyar Népköltészet Tára XIV.

- 2013 *Estefia, Éjjelfia, Hajnalfia. Csikszentdomokosi népmesék Belatini Braun Olga gyűjtésében*. S.a.r. és jegyz. Benedek Katalin; bevezető tanulmány Hermann Zoltán. Budapest: Balassi Kiadó.

Physiológus

- 1986 *A Zsámboki Kódex állatábrázolásaival*. Fordította Mohay András. Utószó és képmagyarázatok Kádár Zoltán. Budapest: Helikon Kiadó.

PÓCS Éva

- 1988 Sárkányok, ördögök és szövetségeseik a délszláv–magyar kapcsolatok tükrében. In *A III. Magyar–Jugoszláv Folklór Konferencia előadásai*, Budapest, 1987. november 2–3. (Folklór és Tradíció 6.) 145–168.
- 2014 „Sárkányos idővarázslók” Magyarországon és a Balkán félszigeten. In Klaniczay Gábor–Pócs Éva (szerk.) *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-kelet-Európában*. 363–409. Budapest: Balassi Kiadó.

PÓCS Éva – WEHLI Tünde

- 2010 Sárkány. In *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* X. 223–226. Budapest: Balassi Kiadó.

POSTA József

- 2019 Hatvani István – egy polihisztor életútja. <https://doi.org/10.29116/gerundium/2019/1/10>. 107–125.

RÁCZ János

- 2012 *Állatnevek enciklopédiája. A gerincesek elnevezéseinek eredete, az állatok kultúrtörténete, néprajza és mitológiája*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. *Református énekeskönyv*

Református énekeskönyv

- 2021 Budapest: Magyarországi Református Egyház Kálvin Kiadója.

RÓHEIM Géza

- 1984 Sárkányok és sárkányölő hősök (1911). In Uő: *A bűvös tükör. Válogatás Róheim Géza tanulmányaiból*. (Válogatta, s.a.r., utószó és jegyz. Verebélyi Kincső) 5–82. Budapest: Magvető.

SOLYMOSSY Sándor

- 1931 Népmeséink sárkány-alakja. *Ethnographia* XLII/3:113–132.

STOLL Béla

- 2002 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542-1840).* Budapest: Balassi Kiadó.

SZACSVAY Éva

- 1999/2021 A szirén mint jelkép. Apokaliptikus szimbólumrendszer elemei a református ábrázolásokon. In *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban.* (Válogatta, a szöveget gondozta és szerkesztette Küllös Imola.) Budapest: Magyar Néprajzi Társaság–Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, 200–208. Újrakiadva: In Muntagné Tabajdi Zsuzsanna (szerk.): *Tárgyak és folklór* 346–353. Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet–Néprajzi Múzeum.
- 2001/2021 Protestáns ördöggképzetek: Kép és üzenet. In S. Laczkovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát medencében* 5: 31–44. Veszprém: Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Újrakiadva: Muntagné Tabajdi Zsuzsanna (szerk.) *Tárgyak és folklór.* 354–360. Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet–Néprajzi Múzeum.
- 2011/2021 Ördöggképzetek a protestáns egyházi irodalomban és a prédikációkban (16-18. század) In Vargyas Gábor (szerk.) *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene.* 821–837. Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz és Kulturális Antropológiai Tanszék. Újrakiadva: *Tárgyak és folklór*; Muntagné Tabajdi Zsuzsanna (szerk.) 428–440. Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet–Néprajzi Múzeum.

SZEMERKÉNYI Ágnes

- 2009 *Szólások és közmondások.* Budapest: Osiris.

Szent Biblia

- 1992 Károli Gáspár. (ford.) Budapest: Magyar Biblia Tanács.

Szimbólumtár

- 2001² *Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából.* Pál József és Újvári Edit (szerk.) Budapest: Balassi Kiadó.

SZINNYEI József

- 1897-1901 *Magyar Tájszótár* 2. Budapest.

TAKÁCS Béla

- 1986 *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben.* Budapest: Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya.

TASNÁDI-KUBACSKA István

- 1939 *A mondák állatvilága.* Budapest: Természettudományi Társulat.
- 1965 *Repülőszárkányok és gyíkmadarak.* Budapest.
- 1968 *Sárkányok unokái* (Réber Lászlóval) Budapest.

TÁNCZOS Vilmos

- 2001 *Nyiss kaput, angyal! Moldvai csángó népi imádságok. Archetipikus szimbolizáció és élettér.* Budapest: Püski.
- 2006 *Folklórszimbólumok.* Kolozsvár: KJNT-BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.

VÍZKELETY András

- 1981 Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXXXV/3: 253–275.

VORAGINE, Jacobus de

1990 *Legenda Aurea*. Válogatta, az Előszót, a Jegyzeteket és a Mutatókat Madas Edit készítette.
Budapest: Helikon Kiadó.

ZENTAI Loránd

1988 Bevezetés. In Dürer, Albrecht: *Apokalipszis*. hn.: Képzőművészeti Kiadó.

Küllös Imola

Nyugalmazott c. egyetemi tanár

E-mail: kullos.imola@gmail.com

Imola Küllös

On the trail of dragons dragons: Texts, images, interpretations

For thousands of years, dragons with magical powers, giant scaly bodies, four clawed legs, leather wings, one or more serpent heads, and fire-breathing bodies have been depicted in countless forms all over the world. The dragon is an imaginary hybrid animal, each of its forms occupying a prominent place among the monsters of Mesopotamian culture, Greco-Roman mythology, the symbolism of the Bible and artistic iconography. In the Judeo-Christian based European tradition and arts, it is a monster that has predominantly negative connotations and can only be defeated by a divine being, e.g. an angel/saint/supernatural hero. The (dragon)serpent is usually the embodiment of Evil, its figure and image is mostly associated with terror, death, water and fire. A common plot in heroic epics, myths, legends and tales is that the dragon holds a maiden captive, who is rescued by a hero/saint who then slays/tames the beast. Thus dragon also symbolised strength and courage, and therefore became a popular heraldic motif. There are numerous mythological and psychological explanations for the origin of the dragon-fighting theme. In Indo-European myths it symbolised the battle between good and evil, light and darkness, chaos and order just as well as in the Mesopotamian culture of the 2nd millennium B.C., which influenced ancient Greek and Roman mythology and the texts of the Holy Scriptures. But I do not deal with questions of origin.

The focus of my study is an interpretation of this imaginary creature, according to which the dragon mentioned in Christian legends, bestiaries and religious popular poetry is Satan/Devil and is metaphorically the embodiment of Paganism. The starting point and point of justification is an Easter poem recorded in the early 18th century hymnal of a Unitarian student during the collection of manuscript greetings. The textual and mental uniqueness of the greeting poem is that it celebrated the resurrected Christ, victorious over death, as a dragon-slaying hero, and called the defeated Satan a seven-headed dragon.

One of my aims has been to revive, by way of allusion, the interpretative possibilities of this archaic symbol, to highlight its uses, which have been transmitted by the commentaries of Scripture, medieval legends, the literature of sermons and the liturgy of the faith, and iconographic art to popular culture, literature, popular poetry and folklore. The one-headed or multi-headed dragon of ancient myths, devourer/abductor of heavenly bodies and (royal) maidens, the fearsome biblical monster, was mostly anthropomorphised in European fairy tales of the 19th and 20th centuries; in belief narratives its character and function are ambivalent: it is depicted as a destructive demonic

being bringing thunderstorms and hailstorms, or as a magical horse of the *garabonciás*. The other aim of my historical-folkloristic approach was to publish the earliest Hungarian textual memory of the archaic symbol, the seven-headed dragon, which has been simplified and reinterpreted into a fairy tale, and which has theological meaning.

Proverbiumok Arany László *A tündérkisasszony és a cigánylyány* című meséjében

Az Arany László *Eredeti népmesék* című kötetében (1862) publikált meseszövegekben megnyilvánuló proverbialis beszédmod egy tudatos és következetesen végrehajtott textológiai koncepció eredménye volt.¹ Ennek keretén belül Arany László számos állandósult kifejezést (proverbiumot és idiómát) illesztett be a szóbeliségből származó, ám írói szövegalkításon átesett, az olvasóközönség elvárásainak megfelelően megformált mesék szövegeibe. E program Arany Jánosnak a meseszöveg-közlésre vonatkozó elméleti megfontolásaiból és a Grimm testvérek, illetve Merényi László meseközlési gyakorlatából nyert ösztönzést.² Az alábbi dolgozat tulajdonképpen egy annotált proverbium-jegyzék, melynek segítségével arra keresem a választ, hogy a kötetben megjelent mesékbe illesztett szólások, szóláshasonlatok és közmondások milyen funkciót töltenek be, milyen közösség tudását reprezentálják, és mi módon használta fel azokat Arany László a mesék megszerkesztése és közzététele során. Az *Eredeti népmesék* publikált szövegeiben több száz olyan állandósult szókapcsolatot olvashatunk, amelyek nem szerepelnek az Arany család korábbi kéziratos lejegyzéseiben, e kifejezések tehát Arany László szövegalkító tevékenysége révén kerültek be az olvasóközönség számára szerkesztett gyűjteménybe.³ Arany László proverbium-használatát ezúttal egyetlen, véletlenszerűen kiválasztott mese teljes proverbium-készletének vizsgálata alapján mutatom be. *A tündérkisasszony és a cigánylyány* címen közölt tündérmese (*A három nádszálkisasszony*, ATU 408) a kötet hosszabb meseszövegei közé tartozik, melyben közel harminc, a folklorisztika által is számon tartott proverbium (szólás, szóláshasonlat és közmondás) szerepel, míg e publikált meseszöveg alapjául szolgáló, Arany Juliska (Arany László nővére) kézírásában fennmaradt meseszöveg-változatban csupán egyetlen szólás található.⁴ E jegyzék célja tehát annak bemutatása, hogy Arany László mi módon dúsította fel a meseszövegeket a szóbeliség és a szájhagyományozó történetmesélés felidézésére alkalmas, képszerű, népies és költői kifejezési eszközökkel. A jegyzék a proverbiumok meseszövegben való megjelenési sorrendjében, a szótári alakok hozzárendelésével van elrendezve. Az Arany László által idézett forma mellett minden esetben közlöm azt a kéziratos szöveghelyet is, amelyből kiin-

¹ A nemzetközi kutatások újabban a proverbium műfaji keretekben való elgondolása helyett a proverbialis beszédmodra (*proverbial speech*), illetve a kifejezések és frázisok proverbialis minőségének (*proverbial quality*) meghatározására helyezik a hangsúlyt. Lásd pl. Tarkka 2016: 177–181.

² Erről terjedelmi okok miatt egy külön közleményben számoltam be (Domokos 2022), jelen közlemény az említett tanulmánnyal szorosan összefügg, érdemes az utóbbit ennek kiegészítéseként olvasni.

³ A kéziratos és a kiadott mesék tételes összevetésével részletes jegyzék készült valamennyi, Arany László által interpolált kifejezésről. Bővebben lásd Domokos 2022: 432.

⁴ Arany L. 1862: 128–152. A kéziratos szövegváltozattal együtt újra közölve: Domokos–Gulyás 2018: 284–305.

dulva Arany László megformálta saját, proverbiummal kiegészített szövegváltozatát. Ily módon külön magyarázat nélkül is világosan látható, hogy milyen szövegkörnyezetben jelennek meg a felhasznált állandósult kifejezések. Emellett összegyűjtöttem az adott szólásra, szóláshasonlatra vagy közmondásra vonatkozóan a jelentésekre és előfordulásokra vonatkozó lényegesebb történeti adatokat a proverbiumok művelődéstörténeti kontextusának megrajzolása érdekében.⁵ A jegyzék Arany László mesetextológiájának proverbium-interpolációi mellett számot vet az Arany János életművében fellelhető proveriális kifejezőkészlet néhány elemével is, ami lehetőséget nyújt az adott proverbium családi használatára vonatkozó következtetések levonására, emellett a szólások és közmondások különböző karakterű írásművekben való eltérő használati módzatairól is tanulságokkal szolgál.

A jegyzékben álló nagybetűkkel adtam meg az általánosan ismert, proverbiumgyűjteményekben szereplő ún. szótári alakokat, és kurziválással jelöltem a mese 1862-ben publikált változatából származó, Arany László által beillesztett állandósult szókapcsolatokat.⁶ Ezt követően minden proverbium esetében először Arany Juliska kézírásos lejegyzéséből származó szöveghelyet idézem, majd az *Eredeti népmesék* első kiadása alapján a megfelelő publikált szövegpárhuzamot.

Rövidítések:

K: Arany Julianna 1850-es években keletkezett kézírata, lelőhely: MTA KIK Kt. Irod. 4-r 409/II. 76r–81r.

EN: Arany László: *Eredeti népmesék*, 1862.

1. VESZETT FEJSZÉNEK NYELE FORDUL

(*veszett fejszének a nyele fordul*)

E régies közmondás széles körben ismert, jelentése szerint a kárból valami kevés megtérül vagy meg kellene térülnie. Arany László mesekötetében csak ebben az egy mesében fordul elő a kifejezés, a cselekmény azon pontján, amikor a királyfi az első sikertelen alkalmat követően másodszor próbált ostornyelnek valót vágni az erdei tölgyfáról.

K 76r: „Másnap megint ki ment vadászni, aztán akkor is még nagyon szomorú volt, le tette a' puskáját, el kezdte azokat a' kis fákat le csapkodni a' bicskájával, de ő azt se' tudta hogy mi csinál úgy el gondolkozott.”

EN 130: „Másnap bú-elfelejtésül megint kiment vadászni. Amint vadászatott, megint oda tévedt, ahol a három kis árva-tölgyet találta, de már csak kettő volt, azok is szomorúan egymásra hajoltak, mintha búsulnának. *Veszett fejszének a nyele fordul*, – gondolta a királyfi, – levágom ezt a kettőt ostornyelnek, úgy se vettem hasznát annak amit tegnap levágtam.”

⁵ Ehhez a magyar nyelvű adatokat tartalmazó publikált proverbium-gyűjteményeket vettem alapul. A szótárak folklorisztikai forrásként való felhasználásának lehetőségeiről lásd újabban: Roper 2020.

⁶ A proverbiumok szótári alakjait többségükben Szemerényi Ágnes gyűjteménye alapján adom meg. Szemerényi 2009.

A kéziratos megfogalmazásban a történet e ponton némiképp eltér a publikált változattól, ebben ugyanis a királyfi nem célzatosan vágta le a második ágat, csak szórakozottságában csapkodott bicskájával. Arany László változatában a királyfi cselekedete tudatos, a közreadó megmagyarázza, miért van szüksége a királyfinak az ágakra. Ennek a szándéknak a bevezetésére szolgál a közmondás beillesztése. E kifejezés a magyar nyelvben a proverbium-gyűjtemények tanulsága szerint meglehetősen gyakori, Kis Viczay Péter kötetétől (1713) kezdve minden nagyobb gyűjtemény regisztrálta különböző nyelvtani változatait,⁷ emellett megtalálható Kriza János kéziratos lejegyzésében is.⁸ Ettől eltérő, bár szintén gyakori formájában, magyarázattal ellátva közli a kifejezést Pelkó Péter, akinek az *Eredeti magyar közmondások és szójárások* címen megjelent munkája az *Eredeti népmesék* megjelenéséhez időben a legközelebb eső publikált magyar proverbium-gyűjtemény.⁹ A fenti közmondás családi ismeretéhez és használatához adalék, hogy az többször szerepel Arany János Tompa Mihállyal folytatott levelezésében,¹⁰ ezen kívül a kifejezés irodalmi használatára Arany János költői életművében is találunk példát.¹¹

2. HÉT ORSZÁGRA SZÓL

(olyan lakodalmat csaptak, hogy hét országra járt a hire)

Rendkívüli esemény esetleg tárgy megjelölésére szolgáló közismert szólás, a népmesékből ismert tipikus szófordulat. A mesékben jellemzően, de távolról sem kizárólagosan nagy lakodalmak leírására szolgál.¹² A hét országra szóló lakodalomra

⁷ Kis Viczay 1713: 115., 295.; Kovács 1794: 14.; Ballagi I. 1850: 134.; Erdélyi 1851: 139.

⁸ „Vesztett fejszének nyele [fordúll]” Kriza 2013: 471., 658. A kézirat néhány szöveghelye nehezen olvasható, a sajtó alá rendező nem adta meg a közmondás utolsó szavát, azonban előrelátó módon közölte a jegyzetekben a kézirat képét. Az én olvasatomban a hiányzó szó a proverbium szótári alakjának megfelelő.

⁹ „Vesztett fejszének a nyele is jó. Ha hasznát lehet venni, a legcsekélyebb dolgot sem kell félretenni.” Pelkó 1864: 332. (A kötet előszava egy évvel Arany mesekötetének megjelenése után, 1863 nyarán kelt.)

¹⁰ Arany János 1853-ban az Eggenberger kiadóval folytatott anyagi vitája kapcsán idézte a közmondást: „[...] No de, *vestett fejszének a nyele megvan*, 68 forint híján a többi részt már megkaptam [...]” Arany János Tompa Mihálynak, Nagykovács, 1853. szept. 1. Arany J. 1982: 296., 920. (Kiemelés: Szerző) Tompa válaszlevelében a *Virágregék* díjazása kapcsán szintén idézi ugyanezt a közmondást. Tompa Mihály Arany Jánosnak, Hanva 1853. szept. 8. Arany J. 1982: 299.

¹¹ Lásd pl. *Az elveszett alkotmányban* az „Elsikkadt fejszéje nyelét [...]”-kifejezést. Arany J. I. 2006: 655. Arany költészetének szókészletét számos szerző vizsgálta, többek között e közmondásra is felhívták a figyelmet: Beke Ö. 1948: 249; Beke J. I. 2017: 644.

¹² „Híres” értelemben szerepel pl.: „[...] olyan sarkantyús csizmát vettem, hogy ha öszveütöttem, hét országra szólt [...]” Erdélyi I. 1846: 466; „[...] milyen szép hét országra szóló márványpalotátok és virágos kertetek lesz.” Merényi II. 1864: 25.

való utalás az első magyar népköltési antológiában, Erdélyi János *Népdalok és mondák* című gyűjteményében is fellelhető (1848).¹³

K 77r: „A királyfi aztán meg nyugodott bene. Haza vitte, meg esküdött vele, és *olyan* nagy lakodalmot csaptak,

hogy hencsidától boncidáig folyt a sárga lé.”

EN 134: „A királyfi aztán – mit volt mit tenni? – megnyugodott benne, haza vitte, megesküdött vele, *olyan lakodalmat csaptak, hogy hét országra járt a hire.*”

A kéziratban e mondatnál tintás javítás látható, az alsóindexben jelölt szavakat a kéziratban áthúzással törölték. Arany László megoldása tehát itt az volt, hogy egy másik tipikus mesei formulát cserélt le az említett szólásra. A mese kéziratosszövegváltozatában mint látható, az *olyan lakodalmat csaptak, hogy Hencsidától Boncidáig folyt a sárga lé* kifejezés szerepel, melyet Arany László e szöveghelyen ugyan mellőzött, máshol viszont szívesen alkalmazott.¹⁴ A *hét országra szóló lakodalomra* való utalás az *Eredeti népmesék* más szövegeiben, is szerepel, három különböző formában (*olyan lakodalmat csaptak, hogy hét országra járt a hire; olyan lakodalmat csaptak, hogy hét országra szólott; olyan lakodalmat csaptak, hogy hetedhét országra szólott a hire*) amiből arra következtethetünk, hogy Arany László e kifejezést a népmesére jellemző nyelvi fordulatként azonosított, amelyet állandósult szólásként módszeresen interpolált mesegyűjteményének szövegeibe.¹⁵ A szólás megtalálható a családi mesegyűjtemény egy eddig még nem említett, *Az őzike* című meséjének Arany Juliska által lejegyzett változatában is, ami tovább erősíti a szólás mese műfajához való kapcsolódását.¹⁶ A kifejezés „Hét országra szól, mint a Lőcsei Kalendárium”-alakváltozatban megtalálható Dugonics András gyűjteményében, ami arra utal, hogy ebben a formájában a 19. századot megelőzően már ismert volt.¹⁷

¹³ „[...] nagy, hét országra szóló, lakodalmat tartottak.” Erdélyi III. 1848: 276. Ebben az értelemben való mesei használata az 1850-es évekből is dokumentált: „Tartottak azután oly lakodalmat, hogy hét országra szólott.” Ipolyi 2006: 489. A formula a lejegyzett meseszövegekben a 19. század második feléig csak szórványosan fordul elő, mesei használata a rögzített népmesékben ezt követően válik általánossá, ebből azonban inkább csak a gyűjtések egyenetlenségére és nem pedig a proverbium szóbeliségben való használatára vonatkozóan vonhatunk le következtetéseket.

¹⁴ Erről részletesebben lásd a 27. sz. proverbiumot.

¹⁵ *Az aranyhajú hercegisasszony* c. mese szövegébe szintén Arany László szövegalkotásának révén került a szólás: „[...] olyan lakodalmat csaptak, hogy hét országra szólott.” (Domokos–Gulyás 2018: 246–247.) A *Jankó és a három elátkozott királykisasszony* c. mesének mind a kiadott, mind az Arany Juliska által az 1850-es években lejegyzett változatában szerepel a szólás: „[...] olyan lakodalmat csaptak, hogy hetedhét országra szólott a hire.” Ugyanez a kéziratban: „[...] olyan nagy lakodalmat csapot a király kisasszony meg János, hogy hetedhét országra szól a hire [...]” (Domokos–Gulyás 2018: 330–331.)

¹⁶ Meg kell jegyezni, hogy a mese kiadott variánsában Arany László éppen ezt a szólást hagyta el: „[...] olyan nagy lakodalmat csaptak megint, hogy hét országra szól a hire.” A kiadott változatban ehelyett szintén egy állandósult kifejezés szerepel: „Másnap nagy lakodalmat csaptak, hét nap hét éjjel mindig járták azt a hires tyúkverő kállai kettőt.” Domokos–Gulyás 2018: 268–269.

¹⁷ Dugonics II. 1820: 119. Erdélyi János proverbium-gyűjteményében több változatban, szóláshasonlatként is szerepel: „Heted hét országra szól”, illetve „Hét országra szól, mint a lőcsei kalendárium.” Erdélyi 1851: 189., 272. A szóláshasonlat egy másik, szegedi variánsa is adatolt a 19. század második feléből: „Hét országra szól, mint a zsidó kalendárium.” Steiner 1872: 325.

A „*Hetedhét országra szől*” – változat szerepel Tiboldi István 19. század közepén keletkezett kéziratos gyűjteményében.¹⁸ Az ismert, köznyelvi szólás egy tájnyelvi (halasi) változatát Kovács Kálmán közölte a 19. század végén.¹⁹ A *hét ország/hetedhét ország* szókapcsolatok Arany János költői életművében is szerepelnek.²⁰

3. ÚGY ÁLL RAJTA A RUHA, MINTHA VASVILLÁVAL HÁNYTÁK VOLNA RÁ (*mintha a padlásról hányták volna rá*)

A széles körben ismert szóláshasonlat annak megjelölésére szolgál, hogy valami rendetlen, szedett-vedett. Arany Lászlónál a szótári alakkal nem teljesen egyező formában, de azonos értelemben szerepel a proverbium.

K 76v: „[...] magára vette minden féljét a’ kisasszonynak [...]”

EN 133: „[...] a sok szép tündér ruhát pedig imigy-amúgy, *mintha a padlásról hányták volna rá*, magára rakta [...]”

A szóláshasonlat e változata a szótári alakhoz képest kevésbé ismert, mégsem invariáns, Bán (Baumann) Ferenc egy regényében (1910) ugyanebben az alakváltozatban használta.²¹ A magyar nyelvű proverbium-gyűjteményekben az *úgy áll rajta a ruha, mintha vasvillával hányták volna rá* szövegváltozat a 19. század első harmada óta szerepel. Dugonics András a proverbium keletkezését rá jellemző módon Mátyás királyhoz és a fogságba ejtett törökökhöz köti.²² A szóláshasonlat megtalálható Ballagi Mór, Erdélyi János és Pelkó Péter gyűjteményeiben is, a szótári alakkal rokon formában.²³

4. RÖVID IDEIG TART, MINT A PÜNKÖSDI KIRÁLYSÁG (*pümkösdí királyságának vége / vége a pümkösdí királyságnak*)

Az ismert népnyelvi szólás arra utal, hogy valami ideiglenes, hamar véget ér. Arany László a szólást a mese kiadott szövegváltozatába két helyre is beillesztette, mindkét-szer a magát tündérkisasszonynak kiadó cigánylány leleplezésével összefüggésben. A második szöveg hely különösen figyelemre méltó abból a szempontból, ahogyan Arany László a proverbiumokat halmozta, ugyanis egyetlen mondatot három proverbiummal is kiegészített:

¹⁸ Kriza 2013: 380 (657).

¹⁹ „Hét országra szól, mint a Simon Mihály lakodalma.” Kovács 1890: 236. A szólás innen került Margalits gyűjteményébe: Margalits 1896: 489.

²⁰ Beke J. II. 2003: 7.

²¹ „Kázmér [...] akin a ruha úgy lógott, mintha a padlásról hányták volna rá [...]” Bán 1910: 1528.

²² „Úgy áll rajta a’ ruha, mint ha a’ vas villával *hányták volna* rája.” Lábjegyzetben közli a hozzá kapcsolódó rövid, epikus történetet. Dugonics II. 1820: 4.

²³ Ballagi II. 1850: 364.; Erdélyi 1851: 343.; Pelkó 1864: 323.

K 77r: „[...] a' mint meg láta ezt a' czigány lyány, mindjárt le szálott a fáról, hogy ki fogja az arany halat, mert félt, hogy a' királyfi meg *ösmeri* hogy az a' szép király kisasszony [...]”
 EN 133: „Észrevette ezt a czigánylyány is, gondolta hogy nem jó lesz azt ott hagyni, mert még megint feltámad, akkor pedig az ő *pünkösdi királyságának vége*, elkezdte hát próbálgatni, hogy majd kifogja.”

K 80v: „Akor fel kelt a' király az üléséből, oda ment a' feleségéhez. azt meg fogta hajánál fogva úgy vágta a' földhöz hogy csak úgy nyekent bele.”

EN 151: „A czigánylyány mikor látta, hogy vége a *pünkösdi királyságnak*, hogy *leesett az ugorka fáról, meg akarta oldani a kereket*,²⁴ el akart illanni, de a király észrevette, megkapta, úgy vágta a földhöz, hogy csak úgy nyekkent belé [...]”

A szólás a pünkösdi ünnepéhez kapcsolódó alakoskodó népszokásra, a pünkösdi királyválasztásra vezethető vissza, melynek hagyománya Európában a középkor óta ismert. A pünkösdi királyság múlt és értéktelen voltára vonatkozó legkorábbi ismert írásos emlék a 16. század első harmadából származik (1528),²⁵ feltehetőleg ekkor már széles körben ismert lehetett magyar szokásként és szólásként is.²⁶ Proverbiumgyűjteményeinkben a 18. század óta szerepelnek a pünkösdi királyságra utaló szólások és közmondások.²⁷ Dugonics András és Ballagi Mór gyűjteményében a proverbium több változata is fellelhető.²⁸ Erdélyi János gyűjteményében a „Pünkösdi királyság” illetve a „Rövid mint a pünkösdi királyság” szólásokra hivatkozik, magyarázatában az Alföldhöz és gyerekekhez kapcsolva említi a népszokást.²⁹ A szólás a 19. században is általánosan ismert volt, Arany János a *Toldi szerelmében* használta.³⁰

5. JÓL KÖSD FEL A GATYÁD!

(*jól felkösd az eszed*)

A proverbium több változatban is ismert, azokra a nehéz helyzetre használják, amikor valakinek alaposan fel kell készülni valamire vagy erősen kell valamin gondolkodni.

²⁴ E két további proverbiumot lásd a 23. és a 24. számnál.

²⁵ Bunyitay et al. 1902: 419.

²⁶ Dömötör 1983: 111.

²⁷ Kovács Pálnál: „Pünkösdi Királyság, az az: Rövid ideig tartó kartsú hivatal.” Kovács 1794: 21. Szent-Páli Istvánnál (1795) „A' Pünkösdi Királyság nem nagy Uraság.” Paczolay 2002. (lásd a 281. sz. proverbium).

²⁸ „Hamar múlik, mint a' Pünkösdi királyság.” Dugonics I. 1820: 174.; „Régen volt az, midőn Pünkösdi király volt.” és „Régen el múlt a' Pünkösdi királyság.” Dugonics II. 1820: 329. „Hamar múlik, mint a pünkösdi királyság.” Ballagi I. 1850: 173.; „Pünkösdi királyság nem nagy uraság.” Ballagi II. 1850: 247. Ez utóbbi változatot Tiboldi István is lejegyezte: *Háromszéken a szóbeliségből gyűjtötte feltehetőleg az 1850-es évek végén vagy az 1860-as évek elején. Kéziratból közölve:* Kriza 2013: 447 (657).

²⁹ Erdélyi 1851: 334.

³⁰ Beke III. 2017: 329. „Pünkösdi királyság e mi győzedelmünk.” Arany J. II. 2006: 325.

Szóláshasonlatként is elterjedt: „Feltekerte az eszét, mint döglött borjú a farkát.”³¹ Arany László a mesekézirat szükségzavú narrációját a hamis királyné belső monológiáját közvetítő egyenes beszéddé alakította és az állandósult szókapcsolat beillesztésével megmagyarázta egyszersemind érzékletesebbé is tette az olvasók számára az álhősnek az aranyhallá változtatott tündérkisasszonytól való rettegését.

K 77r: „[...] a’ királyné mégsem nyugodott meg egészen, mert mindég azon gondolkozott, hogy hogy kelene azt az arany halat el veszteni [...]”

EN 134: „Hátha egyszer csak feltámad, haza jön, akkor véged neked, cigánylyányból lett királyné, azért *jól felkösd az eszed*. Gondolkozott rajta, hogy s mikép lehetne azt elveszteni [...]”

Az Arany László által alkalmazott *jól felkösd az eszed*-forma nem ismert a proverbium-gyűjteményekből, elképzelhető, hogy a jól kösd fel a gatyád! egy, ma már kiveszett változata. A szólás ma is közismert alakja a 19. század első harmada óta adatolt,³² a *feltekerti az eszét*-szókapcsolat különböző változatokban pedig a 18. század végén már biztosan része volt a magyar szóláshagyománynak.³³ Lehetséges, hogy a mesében szereplő szövegváltozat az említett proverbiumok tájnyelvi vagy más szempontból sajátos (például speciális szociokulturális közösségben ismert) variánsa. Biztosan nem Arany László egyéni leleménye ez a kifejezés, ugyanis hasonló alakban (*felköti az eszét*) több korabeli irodalmi műben is a szerepel a szókapcsolat.³⁴

6. MAJD KIUGRIK A BŐRÉBŐL (majd kibútt bőriből örömeiben)

A közismert szólás mai értelmében a 19. század első feléből adatolt, legáltalánosabb jelentései szerint izgatottságot, nagy örömet vagy türelmetlenséget fejez ki.³⁵ Erdélyi János gyűjteményében a szólást a szótári alakhoz hasonlóan szerepelteti.³⁶ Arany László a proverbiumot két mesében is ugyanebben az értelemben használta. *A tündérkisasszony és a cigánylyány* című mese kiadott változatában a szólás a következőképpen szerepel:

³¹ Szemerkenyi 2009: 371.

³² Dugonics I. 1820: 101., I: 174., II: 118.; Ballagi I. 1850: 154; Erdélyi 1851: 156.

³³ „Fel-tekerje az eszét, ki a ravaszszal fel-akar tenni.” Kovács 1794: 107. „Feltekerje az eszét, ki a ravaszszal felakar tenni.” Ballagi II. 1850: 353. „Feltekerte az eszét, mint döglött borjú a farkát.” Erdélyi 1851: 122. *feltekerti* vagy *felcsavarja az eszét*- formába hivatkozva: Kertész 1922: 169.; Simonfi 1912.

³⁴ Kisfaludy Károly *Három egyszerre* című vígjátékában (1829) illetve Fáy András *Jávör orvos és szolgálója, Bakator Ambrus* című regényében (1855) egyaránt *kösd fel az eszedet*-változat szerepel: „Lajos! kösd fel eszedet, hozz hírt hogy’ vannak odabenn.” Kisfaludy 1829: 354. „[...] kösd fel az eszedet és halgass!” Fáy I. 1855: 54.

³⁵ Előfordul más értelemben való használata is: pl. dühös vagy meghalt emberre. Erről lásd Berze Nagy 1932: 30.; Szemerkenyi 2009: 190.

³⁶ Erdélyi 1851: 55.

K77v: „[...] másnap egy gyönyörű nagy lombu fa termet a' palotta udvarán, abból az egy kis hal pénzből, a' király, meg a' királyné nagyon meg szereték azt a' fát, hogy olyan szép volt, minden reggel az allatt kávéztak [...]”

EN 136: „Mikor reggel a királyné felébredt, kinézett az ablakán, meglátta a szép gyönyörű fát, majd kibútt bőriből örömeiben, milyen szép lesz majd az alatt fonogatni, varrogatni [...]”

Arany, ahogyan fentebb már láthattuk, ezúttal is érzelem-kifejezésére, a hangulat érzékeltetésére használja a szólást, mely e mese kéziratos változatban ugyan nem szerepel, megtalálható azonban egy másik, szintén Arany Juliska kézírásában fennmaradt, a *Jan-kó és a három elátkozott királykisasszony* címen megjelent mesében. Ez utóbbi mese kiadott változatában Arany László lényegi módosítás nélkül tartotta meg a szólást.³⁷

7. MAJD MEGETTE KEZÉT-LÁBÁT (majd megette kezét lábát)

A széles körben elterjedt, formailag szilárd szólás többféle jelentésben ismert, jellemzően akkor használják, amikor valaki nagyon bosszankodik valamin, de kifejezheti azt is, hogy valaki iparkodik illetve hogy türelmetlenül vár valakit.³⁸ A szólás megtalálható a 19. századi proverbium-gyűjteményekben.³⁹ Ami a szólás mesei használatát illeti, Merényi László 1861-ben az általánosnak tekinthető 'mérgező' értelemben alkalmazta.⁴⁰ Hasonló értelemben szerepel Arany János *Toldi estéjében* is.⁴¹ Arany Lászlónál ezektől eltérően az öröm szinonimája, a kéziratban a *nagyon megörült* jelzős szószereket helyére került a proverbium, mellyel Arany a favágóné érzelmét fejezte ki, a mese hangulatát fokozva:

K77v : „[...] nagyon meg örült neki, mert nagyon gyönyörű kis deszka volt [...]”

EN 138: „[...] majd megette kezét lábát, úgy megörült a gyönyörű kis deszkának [...]”

³⁷ A kéziratban: „János majd ki bútt a' bőriből örömeibe hogy az öreg ember biztatta [...]” Arany László kiadott változatában: „Jankó majd kibútt a bőriből, hogy az öreg ember biztatta [...]” Domokos–Gulyás 2018: 320–321.

³⁸ O. Nagy 2010: 360; Szemerényi 2009: 779.

³⁹ Ballagi II. 1850: 242. Rokont értelmű az *ette a mérge* kifejezés, amely Dugonicsnál ezekben a változatokban szerepel: „Meg ette a' mérge” és „Mérge ette ember.” Dugonics I. 1820: 182.

⁴⁰ „[...] mérgeben annyira dúlt-fult, imhogy a kezét-lábát meg nem ette [...]” Merényi II. 1861: 65. Merényi-bírálatában Arany János a népi élet és előadási mód ismeretére vonatkozó bizonyítékként értékelte a kifejezés használatát: „imhogy (majdhogy) [...]” Arany J. 1968: 331.

⁴¹ „Majdhogy meg nem évé kezét lábát érte/A kapus hogy ő ezt ésszel föl nem érte” Arany J. II. 2006: 129.

8. EGY DOLOGBÓL KETTŐT NE CSINÁLJ (minek csinálna egy dologból kettőt)

A régies közmondás jelentése: ésszerűen kell intézni a munkát.⁴² A proverbium legkésőbb a 18. század végén már ismert lehetett, legalábbis erre enged következtetni az, hogy a kifejezés elhangzott gróf Althann János zalai főispánnak 1791. február 22-én a megyei közgyűlés előtt a vallási türelemről tartott beszédében.⁴³ A 19. századi gyűjtemények közül a proverbium több kötetben is helyet kapott. Dugonicsnál és Ballagi Mórónál a szótári alakkal megegyezően tagadó, Erdélyinél állító mondati alakított változatban szerepel.⁴⁴ Arany László meséjében, amikor a favágó és a felesége elmennek otthonról, az asszony rendetlenül hagyja a házat, a házimunka elvégzését későbbre halasztva. A kiadott változatban Arany ennek érzékeltetésére alkalmazza a proverbiumot:

K 78v: „[...] gondolta hogy inkább dolgozik most napal, malyd estére végzi el azokat, csak be zárta az ajtót és el ment.”

EN 138: „[...] se fel nem ágyazott, se ki nem seprött, gondolta, hogy *minek csinálna egy dologból kettőt*, majd estére mind elvégzi, egész nap ügyse lesz senki a házban.”

9. OLYAN TISZTA, MINT A POHÁR (olyan, mint a pohár)

A magyar szóláshagyományból a tisztaság kifejezésére számos, különböző képi elemeket felhasználó hasonlat adatható, ezekben az összetételekben különösen az üveg, a kristály és a tükör szavak előfordulása gyakori.⁴⁵ Bár a *tiszta mint a pohár* szóláshasonlat a gyűjtemények tanulsága szerint nem tartozik a legelterjedtebb változatok közé, 'ragyogóan tiszta'- értelemben használatos volt, szerepel többek között Arany János költői életművében is.⁴⁶ Arany László meséjében, amikor este hazaérkezett a favágó felesége, meglepetésére szépen kitakarított ház fogadta. A kéziratban Arany Juliska csak röviden írja le a jelenetet, Arany László a kiadott szövegváltozatban részletesebben és a beillesztett hasonlat segítségével érzékletesebben mutatja be ugyanazt:

K 77v: „[...] este a' mint haza megy látja hogy meg van vetve az ágy is, meg a' szoba is ki van takarítva szépen [...]”

⁴² Szemerényi 2009: 327.

⁴³ „[...] nem örmest tsináltam volna egy dologból kettőt” N. N. 1791: 10.

⁴⁴ „Egy dologból kettőt ne csinálj.” Dugonics II. 1820: 153. „Egy dologból kétőt ne csinálj.” Ballagi I. 1850: 99.; „Egy dologból kettőt csinál.” Erdélyi 1851: 90.

⁴⁵ A teljesség igénye nélkül: Dugonicsnál például az ég, napfény, csillag, búza, kristály, tükör, üveg, üveglámpás, patyolat. Dugonics I. 1820: 234. Erdélyinél még az arany/mosott arany, forrás-összetételekben is szerepel a proverbium. Erdélyi 1851: 13., 147.

⁴⁶ O. Nagy 2010: 561. Arany művei közül lásd pl. a *Daliás idők* és a *Csaba királyfi* című költeményeket: Arany J. II. 2006: 175., 629.

EN 138: [...] hát minden *olyan, mint a pohár*, az ágy fel van vetve, az egész ház tisztára kiséperve, minden megtörülgetve, megtakarítva.”

10. FÉNYES [RAGYOG, TISZTA] MINT A TÜKÖR (*olyan mint a tükör*)

A tükör szó szóláshasonlatban való előfordulása a simaság, a fényesség és a tisztaság leírására egyaránt használatos. A tisztaság kifejezésére az előzőekben tárgyalt *tiszta mint a pohár*-hasonlatnál gyakrabban fordul elő a magyar szóláshagyományban a *tiszta/ragyog/fényes mint a tükör* kifejezés,⁴⁷ a 19. századi proverbium-gyűjteményekben több variánsa fellelhető.⁴⁸ Arany László eljárása ebben az esetben is ugyanaz volt, mint az előző szóláshasonlatnál, a hazatérő favágó házaspár másodszor is a ragyogóan kitakarított házba lépett be, ennek érzékeltetésére került a mesébe a kifejezés:

K 78r: „mikor este haza mentek megint szépen ki vólt a’ szoba takarítva [...]”

EN 139: „Este amint haza mentek, kinyitották az ajtót, hát *olyan volt a ház, mint a tükör*, ki volt seperve, felágyazva, feltörülgetve.”

11. MEGÁLL AZ EMBER ESZE (*megállott az esze*)

Legkésőbb a 19. század elejére már biztosan széles körben elterjedt ez a napjainkig ismert, a meglepődés kifejezésére használatos proverbium, mely Arany János költői életművében is gyakran felbukkan.⁴⁹ Dugonicsnál három változatban is szerepel, a szótári alaktól némiképp mindegyik eltér: „El esett az esze”, „Meg botlott az esze”, „El állott az esze”.⁵⁰ A Czuczor–Fogarasi szótárban „Megállott az esze kereke” variáns is megtalálható.⁵¹ Arany László a mesei cselekmény azon pontján használta a kifejezést, amikor a favágóék elcsodálkoztak azon, hogy távollétükben valaki kitakarította házukat:

K 78r: „[...] »enye mi az isten csudaja ez«, gondolták magokba [...]”

EN 139: „*Megállott az esze* mind a kettőjöknek: »Ki tehette, mi tehette ezt? ember nem lehetett, mert be nem juthatott.«”

⁴⁷ O. Nagy 2010: 687.

⁴⁸ Dugonicsnál: „Fényes, mint a’ tükör”, „Tiszta, mint a’ tükör” és „Oly tiszta a’ a tükör: hogy a lehellet se foghattya meg.” Dugonics I. 1820: 219., 234., 292. Ballaginál: „Fényes mint a tükör” Ballagi I. 1850: 140. Erdélyi Jánosnál: „Oly tiszta a tükör hogy a lehellet is árt neki.” Erdélyi 1851: 397.

⁴⁹ O. Nagy 2010: 181.; Beke I. 2017: 598. Aranyánál lásd pl. a *Buda halálát*: „Bár esze megáll, oly csoda történt e nap [...]” Arany J. II. 2006: 699. vagy a *Vojtina levelei öccséhez* című művet: „Nyelvem megáll, az eszem elakad [...]” Arany J. I. 2006: 163.

⁵⁰ Dugonics I. 1820: 109.; Dugonics II: 173.

⁵¹ Czuczor–Fogarasi III. 1865: 559.

12. SÓBÁLVÁNNYÁ VÁLTOZOTT (*majd sóbálvánnyá vált bámulatában*)

A bibliai eredetű, közismert szólást akkor használják, amikor valaki mozdulatlanlanná dermed az ijedségtől vagy a meglepődéstől.⁵² A Czuczor–Fogarasi szótárban átokformulaként szerepel: „Sóbálvánnyá legyek ha nem igazat szólok.”⁵³ Arany László a mesében a tündérlány varázslatos visszaváltozását megleső házaspár meglepődését érzékelteti a szólás beillesztésével:

K 78r: „[...] a’ favágó meg a’ felesége malyd meg halt csudálkozásába [...]”

EN 139: „Az egy pár ember *majd sóbálvánnyá vált bámulatában*, egy darabig ott csudálkoztak rajta [...]”

Érdeemes megjegyezni, hogy a szólás népmesei felhasználása az Arany László kötetét megelőzően kiadott Merényi-gyűjteményből is adatolható (1861), melynek több meseszövegében is szerepel az „imhogy sóbálvánnyá nem változott”-fordulat, mindannyiszor a mesehősök ijedségének, csodálkozásának ábrázolására.⁵⁴

13. MEGELŐZTE MINT MEGYERI A MACSKÁT (*megelőzte, mint megyeri a macskát*)

A proverbium a fent jelzett alakban Bihar megyéből adatolt, az olyan emberre alkalmazták, aki felesleges aggodalmában ostobaságot követ el, többnyire az eredetét magyarázó epikus történet (anekdota vagy szólásmagyarázó mese) hozzákapcsolásával.⁵⁵ Arany László feltehetőleg nagyszalontai (Bihar m.) származású családja révén ismerete a szóláshasonlatot.⁵⁶ Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy a szóláshasonlat a 19. században szélesebb körben is ismert volt, egyes feltételezések szerint eredete korának ismert színészéhez, Megyeri Károlyhoz (1799–1842) kapcsolódik, aki nem csak

⁵² Az Ószövetségben Szodoma és Gomora elpusztításakor Lót felesége a figyelmeztetés ellenére vissza szeretett volna tekinteni az égő városra, a kíváncsisága büntetésül sóbálvánnyá vált (1. Móz 19, 26); Szemerkenyi 2009: 1225.

⁵³ Czuczor–Fogarasi V 1870: 853.

⁵⁴ Lásd pl. *A kigyóbőr*, *A Hamupipőke* vagy a *Patkós Körmöndiné* című meséket. Merényi I. 1861: 10., II: 10., II: 166.

⁵⁵ A szerző közmondásnak tekinti a kifejezést és eredetét a következőképpen magyarázza: „Ennek a története az, hogy egy Megyeri nevű ember, a ki több napra akart hazulról távozni, nehogy a szobába zárt macskája az ablakot kitörje, maga lökte be azt a könyökével.” Vende [1901]: 230.

⁵⁶ A szóláshasonlat családi ismeretét bizonyítja, hogy Arany János egy levelében ekképpen említi: „Volt olly bolond órák, midőn *meg akartam előzni a zimankót, mint »Megyeri a macskát«*.” Arany János Tompa Mihálynak Nagykőrös, 1853. máj. 23. Arany J. 1982: 224. (Kiemelés: Szerző) Ugyanebben a levélben egy másik szólást is említ Arany, amely szintén szerepel Arany László ugyanezen meséjében (erről lásd a 25. sz. proverbium jegyzeteit). Ugyanebben az évben Arany egy másik levelében is idézte a proverbiumot: Arany János Ercsey Sándornak Nagykőrös, 1853. szept. 27. Arany J. 1982: 311. és 892.

adomázni szeretett, de maga is folklórszövegek hősévé vált. Petőfi is egy róla szóló anekdotát örökített meg *A tintásüveg* című költeményében (1844).⁵⁷ A szóláshasonlat ismertebb alakjában Megyeri helyett a Dózsa név szerepel (*Megelőzte, mint Dózsa a macskát*).⁵⁸ Erdélyi János gyűjteményében a következőképpen szerepel: „Anticipálta mint Dózsa a macskát”, melyhez egy rövid, eredetmagyarázó narratívát is fűzött.⁵⁹ Az itt leírt történet közel fél évszázaddal később megjelent *Az Űstökös* hasábjain is Erdélyi magyarázatánál hosszabban kifejtve, anekdota-formában.⁶⁰ Arany meséjében arra a szituációra alkalmazta, amikor a favágóné előbb ért a deszkából készült fedőhöz, mint az ugyanoda igyekvő lány:

K 78v: „[...] az asszony csak szaladt egyenesen a' kis deszkához, és a' tűzbe vágta [...]”

EN 140: „A tündérkisasszony amint meglátta őket, szaladt egyenesen a kis fedő felé, de az asszony megelőzte, mint Megyeri a macskát, felkapta előle a fedőt, belevetette a tűzbe.”

14. KIVETTE A SZÁJÁBÓL A KENYERET

(*hogy eszi ő ki ennek a két szegény embernek a szájából a kenyeret*)

A szólás jelentése: megfosztani valakit a megélhetésétől.⁶¹ Használata a 19. századból adatolt, annak utolsó harmadában bizonyára általánosan ismert lehetett.⁶² Különböző változataiban a 20. századi gyűjtésekben is fellelhető.⁶³ Arany László meséjében a proverbium általános jelentésében szerepel. A mesei cselekményben a tündérlányt befogadta a szegény házaspár, mind a kézirat, mind pedig a kiadott szövegvariánsban az szerepel, hogy a lányt nagyon bántotta, hogy a favágóék terhére van. Ennek

⁵⁷ Kerényi 1997: 163. A *megelőzte mint Megyeri a macskát* proverbiumnak és az ehhez fűződő anekdotának a színész alakjával való összekapcsolódásához lásd egy anonim szerző Kiss Ádámra emlékező cikkét, melyben a következő formában említi a proverbiumot („pravénialta, mint Megyeri a macskát”), az ennek forrásául megjelölt macska-anekdotát a debreceni kollégiumban tanuló Megyeri Károlyhoz kötve mondja el részletesen. Történetét hitelesítendő a szerző édesapját (és Kiss Ádámot) Megyeri szobatársaként azonosította. N. N. 1876: 600–601. Az anekdota a korabeli debreceni diákközösség folklórájának a része lehetett, ehhez lásd még N. N. 1863.

⁵⁸ O. Nagy Gábor tájnyelvi kifejezésként tartja számon az „Elűzte, mint Dózsa a macskáját”- kifejezést, ami adatai szerint annyit tesz, hogy elkergetett valakit vagy valamit. O. Nagy 2010: 149.

⁵⁹ Anticipál: megelőz, elébe vág. „Ily nevű ember látván hogy ablaknak ugrik a macska s azt ki fogja törni: maga törte ki előtte.” A mondás jelentése Erdélyi szerint annyi, mint elejét venni valaminek, amiben nincs köszönet. Erdélyi 1851: 91.

⁶⁰ Szálló-igék. I *Az Űstökös*, 1899. dec. 10. 42. évf, 50. sz. 595. Az itt közölt anekdota folklorizációjára példa, hogy az az 1911-ből az amerikai magyarok folklórából is adatolt: Nagy 1979: 145.

⁶¹ Szemerkényi 2009: 1238. O. Nagy 2010: 607.

⁶² Sirisaka Andornál ebben a formában szerepel: „Kivették a falatot a szájából.” Sirisaka 1890: 115. Ezt az adatot vette át Margalits: 1896: 662. A szólás irodalmi felhasználáshoz lásd pl. Gyarmathy 1883: 1.

⁶³ „Kivette a szájából a kinyeret” Bálint II. 1957: 438; „Elveszi valakinek a szájától a kenyeret.” Vöő 1999: 284.

érzékeltesére Arany László nem csak egy állandósult szókapcsolatot alkalmazta, de a szóláson kívül a *búsult-szomorkodott* szókapcsolatot is beillesztette a mese szövegébe:

K 78v: „[...] aztán csak ott volt, hanem látta hogy végtére milyen nehezen esik nekik az ő tartása [...]”

EN 140–141: „Már jó ideig élt ott békességben, hanem mindig azon *búsult-szomorkodott*, a bántotta a lelkét nagyon, hogy *hogyan eszi ő ki ennek a két szegény embernek a szájából a kenyeret* [...]”

15. OLYAN FEHÉR, MINT A HÓ (*fehér, mint a most esett hó*)

Az európai kultúrtörténetben a fehér színnek összetett szimbolikája van, mely egyrészt a mennyország színe, másrészt a tisztaság, az ártatlanság és a büntelenség közismert jelképe.⁶⁴ Szóláshasonlatként (*fehér, mint a hó*) és összetett szóként (*hófehér*) is régóta ismert.⁶⁵ A magyar szóláshagyományban a fehér szín különösen a liliummal, a galambbal és a patyollal együtt fordul elő gyakrabban.⁶⁶ A mesében a királyi udvarban szolgálólányként megjelenő tündérmesék szépségét Arany László több szóláshasonlattal is jellemezte, ugyanott a kézirat pusztán *szép teremést* említ:

K 79r: „a’ mint meg láták a’ király meg a’ királyné, azt a’ szép teremést [...]”

EN 142: „[...] két orcája *fehér, mint a most esett hó, gyenge, mint a harmat* [...]”

A szóláshasonlat mesei felhasználását erősíthette a Grimm testvérek *Hófehérke* című (KHM 53) meséje, melyben a kifejezés a hősnő szépségének egyik toposzaként, illetve névadó attribútumként rögzült a köztudatban.⁶⁷

16. GYÖNGE, MINT A HARMAT (*gyenge, mint a harmat*)

A magyar nyelvterületen általánosan ismert szóláshasonlat, többféle jelentésben használatos (zsenge, puha illetve értéktelen).⁶⁸ A harmat szimbolikájában rokon a fehér színével, ugyanis ez is a tisztaság, emellett a termékenység és az egészség jelképeként ismert. Számos harmattal kapcsolatos mágikus tevékenység adatolt a magyar folklór-

⁶⁴ Tánczos 2007: 176.

⁶⁵ Pl. Dugonics I: 1820: 218.; Ballagi I. 1850: 131.; O. Nagy 2010: 286.

⁶⁶ Dugonics a *Fehér, mint...* -szerkezetre 10 különböző példát sorol: Dugonics I. 1820: 218.; Erdélyinél „Fehér mint a lilium” és „Tiszta mint a patyolat” variánsok szerepelnek. Erdélyi 1851: 286., 323.

⁶⁷ Adamik Lajos fordításában az állandó jelzők a következőképpen szerepelnek: „Ki oly fehér volt, akár a hó, olyan piros, mint a vér, haja pedig olyan fekete, akár az ébenfa, elnevezték hát Hófehérkének.” Grimm 2009: 202. A KHM 53 proverbium-készletéről lásd Bluhm–Rölleke 1997: 85–86.

⁶⁸ Szemerényi 2009: 568.

ból.⁶⁹ Akárcsak a *hófehér* szó esetében, használatos a *gyöngye, mint a harmat* szóláshasonlatból egyszerűsödött *harmatgyöngye* szóösszetétel is. Arany László a fent már idézett szöveghelyen a *fehér, mint a hó* és a *gyöngye, mint a harmat* kifejezésekkel egyaránt a lány szépségét kívánta érzékeltetni, az egyszerűbb kéziratos szövegváltozatokhoz képest sokkal képiesebb és érzékletesebb módon. Dugonicsnál a szótári alaktól eltérő formában és kissé más jelentéssel szerepel egy hasonló kifejezés: „Szép, mint fűvön a’ harmat gyöngy”.⁷⁰ A szóláshasonlat Erdélyi János gyűjteményében két változatban is szerepel: „Gyöngye mint a harmat”, „Piros mint a rózsza, gyöngye mint a harmat.”⁷¹ Az utóbbi összetett szerkezet a képek halmozására való tekintettel az Arany László által használt változattal mutat hasonlóságot.

17. SORBA MEGY, MINT A FALUSI BÍRÓSÁG (*sorba járt, mit a falusi bíróság*)

A szóláshasonlat jelentése az, hogy egyszer mindenkire sor kerül ésszerűen a 17. századtól adatolt szokásra utal, amely szerint a bírói tisztet házsorjában mindenki köteles volt elvállalni.⁷² A proverbium a 18. században már ismert lehetett, gyakran különböző földrajzi egységekhez kapcsolja a hagyomány. Kresznerics Ferenc kéziratos gyűjteményében (1808) a következőképpen olvasható a szóláshasonlat: „Sorba megy, mint a’ Porpácsi⁷³ bíróság”, Dugonics András pedig a „Sorba jár, mint a’ Tabányi bíróság” változatot regisztrálta.⁷⁴ Erdélyi János gyűjteményében mindkét adat szerepel ezen kívül forrás megjelölése nélkül közli a „Sorba megy mint a falusi bíróság” változatot is, átvételként.⁷⁵ A szegedi szóláshagyományban a „Sorba kerül mint a tápéi bíróság”-változat ismert.⁷⁶ Arany László a proverbium nem lokalizált változatát használta a mesében.⁷⁷ Abban az epizódban alkalmazta, amikor a szolgálólánynak öltözött tündérbáloasszonynak a királyi palotában a többi cselédhez hasonlóan történetet kell mesélni a királyné szórakoztatására. A hagyományos mesemondási alkalomnak a mese cselekményén belüli felidézése (téli estén, fonás illetve tollfosztás közben) a történeti folklorisztika szempontjából önmagában is érdekes:

⁶⁹ Tanczos 2007: 342–343.

⁷⁰ Dugonics II. 1820: 261.

⁷¹ Erdélyi 1851: 423., 343. Ballagi Mór proverbium-gyűjteményében nem szerepel, nagyszótárában a harmat-szónál *finom, gyöngye mint a harmat* szókapcsolatban szerepel (Ballagi I. 1868: 533.)

⁷² Szemerényi 2009: 149.; Balogh 1977.

⁷³ Porpác település Vas megyében, Kresznerics szintén Vas megyéből származik, Iváncon született 1766-ban. Tóth 1998: 59.

⁷⁴ Dugonics I 1820: 203.

⁷⁵ Erdélyi 1851: 196, 381, 40. Ballagi proverbiumai között nem találtam, nagyszótárában azonban ezt a változatot hivatkozta: Ballagi I. 1868: 112.

⁷⁶ A közlő a szóláshasonlat eredetét is magyarázza: „Tápé község bíráját bizonyos időben úgy választotta, a mint a házsorok egymásra következtek.” Ferenczi 1872: 271.

⁷⁷ Arany János szintén a földrajzi név nélküli formát említette *Az elveszett alkotmányban*: „Sőt a királyság is sort jár, mint jár a bíróság”. Arany J. I. 2006: 681.

K 79r: „[...] eljött aztán a' tél, a' királyné minden este tollat fosztott a' sok asszony meg lyány cselédjével, aztán úgy kellet, hogy mindég meséltek a' királynénak, hogy meg ne unja magát, már mindenki mesélt, csak az uly szoba lyány nem, mondták aztán neki, hogy mesélyen már ő is [...]”

EN 142: „[...] beköszöntött a tél. A királyné minden este összeült a cselédjeivel, fonogattak, mesélgettek. A mesélés *sorba járt, mit a falusi biróság*, hol egyik mondott egyet, hol másik. Már mindenki mesélt, csak az új szobalyány nem, ennek is mondták mindnyájan, a király is, hogy meséljen egyet [...]”

18. PARÁZSON ÁLL (*parázson ült*)

A szólást olyan helyzetekben használják, amikor valaki kínos nyugtalansággal várakozik, feszeng. Hasonló proverbium a *parazsat dugtak a fenekébe*-szókapcsolat, amelyet a nagyon izgága emberekre mondanak.⁷⁸ Arany László az *Elfrida* című humoros elbeszélő költeményében is élt a szólás adta poétikai lehetőséggel.⁷⁹ *A tündérkisasszony és a cigánylyány* című mese fordulópontja, amikor a tündérlány elmondja a történetet arról, hogyan csapta be és vette át a helyét a cigánylyány, a hamis királyné pedig a lelepleződéstől tartva kezdi magát kellemetlenül érezni. A cselekmény ezen pontján fordul elő a mesében a szólás, egy másik ismert proverbiummal együtt:

K 79v: „Azt mondja a' királyné, „Nem szabad tovább mondani, mert mindjárt meg hallok, úgy utálok ezt a' történetet.”

EN 145: „Itt már a cigánylyány-királyné nagyon *parázson ült, sehogy se' találta helyét.*”

19. NEM TALÁLJA A HELYÉT (*sehogy se' találta helyét*)

Gyakran használt szólás a nyugtalanság kifejezésére,⁸⁰ Erdélyi János gyűjteményében a kifejezés kissé eltérő alakban, teljesen más értelemben szerepel.⁸¹ Mint a fenti idézetben látható, Arany László a *parázson ült* szólással egy mondatba illesztve,

⁷⁸ O. Nagy 2010: 546; Szemerkenyi 2009: 1129.

⁷⁹ „Csak Athelwold ül parázson.” Arany L. 1900: 153. (Kiemelés: Szerző)

⁸⁰ Szemerkenyi 2009: 596.

⁸¹ „Helyét sem leli. Igen örül, kedvez neki.” Erdélyi 1851: 188.

a feszengetés kifejezésére alkalmazta. Szóláshasonlatként több változatát is dokumentálták a 19. század utolsó harmadában.⁸² A kifejezés Arany János költeményeiben is gyakran szerepel.⁸³

20. LEPEDŐBEN VISZIK HAZA (*úgy elverlek, hogy lepedőben visznek haza*)

Az ismert szólás azt jelenti, hogy valakit nagyon megvernek.⁸⁴ A Czuczor–Fogarasi szótárban (1865) az Arany László által használt változathoz hasonlóan egyes szám első személyű megfogalmazásban szerepel.⁸⁵ Arany János már a címében is a szólás-hagyományt idéző *Magyar Misi* című művében (1852) említi a szólást.⁸⁶ Arany László a mesében a cigánylányból lett királyné szájába adja a proverbiumot, ezt a súlyos szankciót helyezve kilátásba arra az esetre, ha nem hagyná abba a mesélést a lány, míg Arany Juliska kéziratos változatában az álhős ennél sokkal enyhébb fenyegetéssel él:

K 80r: „Azt mondja a’ királyné megint: „Hogy ha még tovább folytatod, mindjárt ki megyek a’ szobából.”

EN 147: „Ha még tovább mondod, *úgy elverlek, hogy lepedőben visznek haza*, nem hallottad már, ki nem állhatom ezt a mesét.”

21. MAJD KIFURJA AZ OLDALÁT (*fúrta az oldalát*)

Az ismert szólás többféle jelentésben is használatos,⁸⁷ ma többnyire a kíváncsiság szinonimájaként alkalmazzák, ismeretes azonban abban az értelemben is, hogy valaki szeretne valamit kimondani.⁸⁸ Arany László szöveghasználatában a proverbium egy

⁸² Két szegedi és egy kalocsai változatot közölt az 1870-es években a *Magyar Nyelvőr*: „Nem találja helyét, mint Farankné a lakziban. (Mindig azok helyére *üle*, kiket tánczolni hívának, s mindig kikerülték a tánczra *kérők*.)” Árpádfi [Csaplár] 1872: 43. „Nem tanájja hejjit, mint Csatakné a mönyinek. (Mindig bejjebb *üttette* a lakodalomba, míg végre az asztal fordultnál folyton lejjebb jutott s utoljára a pad végére került.)” Varga 1878: 179.; „Nem leli helyét, mint a tojós tyúk.” (Kalocsa) Szántó 1879: 325.

⁸³ Lásd pl. *Daliás idők*: „Alig lelte helyét Miklósnak az anyja [...]” Arany J. II. 2006: 162. lásd még uo. 199., 200.

⁸⁴ Szemerényi 2009: 915.

⁸⁵ „úgy megverlek, hogy lepedőben visznek haza.” Czuczor–Fogarasi 1865: 1427. Sirisaka Andor a 19. század végén a következőképpen idézi: „Lepedőben viszik haza (Úgy elverték)” Sirisaka 1890: 127.

⁸⁶ „De jaj annak, aki osztán abból nem iszik! Szerencse, ha lepedőben haza nem viszik.” Arany 2003 I.: 234.

⁸⁷ „Kifurná az oldalát” Erdélyi 1850: 308.; „Majd kifurja az oldalát!” Margalits 1897: 586.

⁸⁸ Ballagi Mór szótára és Vozári Gyula debreceni gyűjtése is ez utóbbi értelemben hivatkozza: Ballagi II. 1868: 358.; Vozári 1876: 222.

napjainkra elhomályosult jelentésrétege sejlik fel, mely inkább az utóbbi értelmezéssel tart rokonságot, hiszen a mesében nem valaminek a nem tudása (kíváncsiság), hanem éppen a bűnös dolog tudása (titok) bántja a királynét:

K 80r: „Egyszer|a’ királyné betegé tétette magát, azt mondta, hogy ha ő anak az arany halnak a’ husából nem eszik, mindjárt meg hall.”

EN 147: „De a királynénak mindig az aranyhal *fúrta az oldalát*, félt tőle, hogy egyszer majd vissza változik tündérkisasszonnyá [...]”

Ebben az értelemben a *fúrta az oldalát* a lelkiismerettől okozott kínzó, nyugtalanító érzéssel (lelkiismeret-furdalás) analóg. Arany János költői, műfordítói életművében és levelezésében is találunk példát a szólás használatára, többnyire a maitól eltérő értelemben.⁸⁹

22. ELHORDJA AZ IRHÁJÁT (*elhordani az irhát*)

Általánosan ismert szólás annak kifejezésére, hogy valaki elfut, elszalad, elmenekül.⁹⁰ Több nyelvtani változatban használatos, kijelentő és felszólító módban is.⁹¹ A szólás Arany László meséjében a menekülést fontolgató álhős belső monológjának részeként jelenik meg, a kéziratban e rész nem szerepel. Arany János *A nagyidai cigányokban* az általános értelmében használja a proverbiumot.⁹²

K 80v: [„azt mondja a’ királyné megint: »Ha még tovább beszéled, mindjárt fel pofozlak.«]
EN 149: „Itt már látta a gonosz királyné, hogy csakugyan kiviláglik, hogy ő az a cigánylány, gondolta, hogy jó lenne szépszerével *elhordani az irhát*, mig nem késő.”

23. LEESETT AZ UBORKAFÁRÓL (*leesett az ugorka fáról*)

A közismert szólás jelentése az, hogy valaki elvesztette előnyös vagy annak vélt pozícióját.⁹³ A 19. században több változatban is népszerű volt, erről tanúskodnak Du-

⁸⁹ *Jóka ördöge*: „Oldalát a kérdés majdhogy ki nem *fúrta*.” Arany J. I. 2006: 936. Lásd még: Arany János Csengery Antalnak, Karlsbad, 1870. aug. 2. Arany J. 2015: 242.; Arisztophanész *A felhők* c. drámájának fordítását Arany J. 1961: 131.

⁹⁰ Szemerkényi 2009: 654. Szirmay Antalnál a következőképpen szerepel: „hord el a’ sátorfádot, hord el a’ gatyádot!” Szirmay 1804: 99.

⁹¹ „Hord el az irhádat. Az az: Takarodjál.” Ballagi I. 1850: 208. Erdélyi két változatát is közölte: „Hordd el az irhádat!” és „Elvitte az irhát”. Erdélyi 1851: 203.

⁹² Beke J. II. 218: 238.

⁹³ Szemerkényi 2009: 1388.

gonics András⁹⁴, Erdélyi János, Ballagi Mór és Pelkó Péter gyűjteményei.⁹⁵ A szólás használatára vonatkozóan nem csak Arany János költői életművében, de levelezésében is találunk utalásokat.⁹⁶ Az Arany Juliska által lejegyzett meseszövegből hiányzik az az epizód, amelyben a hamis királyné el akar menekülni, ezt a részt Arany László illesztette a mesébe több proverbiumot is felhasználva:

K 80v: „Akor fel kelt a’ király az üléséből, oda ment a’ feleségéhez. azt meg fogta hajánál fogva úgy vágta a’ földhöz hogy csak úgy nyekent bele.”

EN 151: „A cigánylány mikor látta, hogy vége a pünkösdi királyságnak, hogy leesett az ugorka fáról, meg akarta oldani a kereket, el akart illanni, de a király észrevette, megkapta, úgy vágta a földhöz, hogy csak úgy nyekkent belé [...]”

24. OLDOZZA A KERÉKET (meg akarta oldani a kereket)

Ismert népnyelvi szólás annak kifejezésére, hogy valaki titokban, szó nélkül vagy sietve távozik.⁹⁷ A szólás a fenti alakban szerepel Dugonicsnál és megtalálható Ballagi, Erdélyi és Pelkó Péter gyűjteményeiben is.⁹⁸ Arany János költeményeiben a proverbium az általános értelemnek megfelelő, ’elmenekül’ jelentésben szerepel több helyen.⁹⁹

25. OLYAN SZELÍD, MINT A GALAMB (a galambnak még a haragja is szelíd, meg az epéje se keserű)

A mese kéziratos változatában nem szerepel az az Arany László által beillesztett zárójelenet, amikor a felismert tündérkisasszonyt a király megkérdezi, hogy hogyan ölesse meg a cigánylányt, az azonban a leplezett álhős életét megkíméli. A kéziratos változatban csak annyi áll, hogy a király maga bünteti meg az álhőst:

⁹⁴ „Fel hágott az ugorka fára.”, „Úgy le esett az ugorka fáról. Mint Tótok’ királya a’ fehér kancáról.”, „Nem sokat lát ki az ugorka fára hág.” Dugonics 1820 II: 56.; 1820 I: 203.; 1820 I: 44.

⁹⁵ „Leesett az uborkafáról”, „Felkapott az uborkafára” Erdélyi 1851: 399.; „Fölhágott/ fölkapott az uborkafára.” Ballagi II: 431. (Lásd még „[...] ki felkapaszkodván az uborkafára, magát valami nagynak képzei [...]”) Ballagi I. 1850: 2. „Leesett az ugorkafáról. Méltóságát, rangját elvesztette.” Pelkó 1864: 240.

⁹⁶ Lásd az érdemtelen dicsőség értelemben használt „ugorkadicsőség” kifejezést Az elveszett alkotmányban Arany J. I. 2006: 692. „[...] azt hiszik, hogy minden, ki mán egyszer az ugorkafán ül, csak veszi a papírt és olyat fog egy fél szivar mellett firkantani.” Arany János Tompa Mihálynak Nagykőrös, 1853. máj. 23. Arany J. 1982: 224. (Kiemelés: Szerző)

⁹⁷ Szemerényi 2009: 761.

⁹⁸ Dugonics I. 1820: 139.; Ballagi 1850 II: 235.; Erdélyi 1851: 228.; Pelkó 1864: 211–212.

⁹⁹ A nagyidai cigányokban: „Jó, hogy eloldhatta mégis a kereket” Arany J. I. 2006: 957; A kétablakú házban: „[...] csakhamar eloldá a kereket s harangozó-bojtárnak csapott fel [...]” Arany J. 1962: 42.

K 80v: „Akor fel kelt a’ király az ülésből, oda ment a’ feleségéhez. azt meg fogta hajánál fogva úgy vágta a’ földhöz hogy csak úgy nyekkent bele.”

EN 151: „[...] kérdezte az új feleségétől a tündérmesek asszonytól, hogy micsoda halállal veszítse el; négy felé vágassa-e, vagy kerékbe töresse? de hogy im *a galambnak még a haragja is szelíd, meg az epéje se keserű*– a királyné azt felelte, hogy adjon neki vagy száz forintot [...]”

Arany a galamb kétféle jellemzőjét halmozó, összetett kifejezése ebben a formában egyéni leleménynek tűnik, noha annak mindkét tagja (galambra és a galambepére) való utalás különállóan szerepel ismert proverbiumokban. A *szelíd, mint a galamb*-szóláshasonlat a nagyon békés, szelíd emberekre használatos, az epe a haragot szimbolizálja, így a galambepé szintén a jámborságra és a türelemre utal,¹⁰⁰ a magyar nyelvben a 18. század első harmadából adatolt, a 19. században több gyűjteményben is közel azonos formában szerepel.¹⁰¹ Az Arany László által használt *galambnak [...] az epéje se keserű* szófordulat ebben a formájában nem ismert máshonnan, mégsem valószínű, hogy Arany László alkotta volna, ugyanis több regisztrált proverbiumot is felidéz: Dugonics gyűjteményében egyaránt szerepelnek például a „Nincs epéje, mint a’ galambnak.” és az „Édes embernek epéje se keserű” szólások.¹⁰² Arany János Toldi Miklóst úgy jellemzi, mint aki hamar elveszti a türelmét, ennek kifejezésére használja a szólást.¹⁰³

26. LE IS ÚT, FEL IS ÚT! (*fel is út, alá is út*)

A közmondás Baróti Szabó Dávid (1803) gyűjteményében a maival azonos ’elmehetség’ értelemben szerepel.¹⁰⁴ Szerepel Merényi László mesegyűjteményében is, Arany János bírálatában e szólás mesei használatát elismeréssel említi, amely szerinte arra bizonyíték, hogy a gyűjtő igen jól ismeri a nép nyelvét és előadási modorát.¹⁰⁵ Arany László több mesében is szívesen használta e kifejezést.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Szemerényi 2009: 473–475.

¹⁰¹ Kis Viczay 1713: 82.; Kovács 1794: 104.; Dugonics II. 1820: 231.; Ballagi II. 1850: 384.

¹⁰² Dugonics 1820 I: 4, 2. Erdélyinél: „Epéje sincs mint a galambnak.” Erdélyi 1851: 112. „Szelid a galamb, mégis van epéje.” Erdélyi 1851: 153.

¹⁰³ „Toldi Miklósnak sincs ám galambepéje” Arany J. II. 2006: 17.

¹⁰⁴ „akár fel, akár alá” Baróti 1803: 452. Ballagi „alá is út, fel is út” -változatban közli Ballagi I. 1868: 15. A közmondáshoz lásd még: Szemerényi 2009: 1403.

¹⁰⁵ Arany J. 1968: 332.

¹⁰⁶ A *Rádó és Anyicska* című mesében is ugyanebben a formában olvasható a kifejezés: „Ha megteszi jó, ha nem tudja megtenni, *fel is út – alá is út*, itt olyan mihaszna emberrel nem etetjük hiába a kenyeret.” A mese Arany Jánosné kézírásában fennmaradt változatában a kifejezés nem szerepel. Domokos–Gulyás 2018: 219–220.

K 81r: „Adott neki a' király a szép kisaszony kívánságára száz forintot, akkor el ment onen a' czigány lány.”

EN 151: „[...] a királyné azt felelte, hogy adjon neki vagy száz forintot, avval – *fel is út, alá is út* – küldje el isten hírével, hogy többet színét se lássák.”

27. HENCIDÁTÓL BONCIDÁIG FOLYT A SÁRGÁ LÉ (olyan lakodalmat csaptak, hogy Henczidától Bonczidáig folyt a sárga lé)

Nagy lakomák jellemzésére alkalmazott szólás, amely a népmesékből került át a köznap társalgási nyelvbe.¹⁰⁷ A proverbiumra vonatkozó első ismert adatunk a 18. század végéről származik és szintén egy mesemondási szituációhoz köthető.¹⁰⁸ A proverbium Erdélyi János népköltési antológiájában (1846) egy Gaal József által rögzített mese szövegében szintén szerepel.¹⁰⁹ A kifejezés általános ismertségére utal, hogy állítmányi szintagma nélkül is használatos,¹¹⁰ Arany János épp ellenkezőleg, a településnevek elhagyásával idézte a proverbiumot.¹¹¹ A szólás az *Eredeti népmesék* három meséjében szerepel a szótári alakkal azonos formában. Abból a szempontból kivételes, hogy *A tündérkisaszony és a czigánylány* című mese publikált és kéziratos változatában egyaránt megtalálható, utóbbiban két helyen is szerepel.¹¹² Arany László textualizációs eljárása e proverbiumot illetően változatos volt, az egyik helyen megtartotta, a másik helyen azonban kicserélte a kéziratban olvasható szólást egy eltérő, szintén ismert proverbiumra (*hét országra járt a híre*). Ennek a gyakorlatnak az lehetett az oka, hogy ezáltal elkerülte a proverbiumok ismétlését, melyet a Merényi-bírálatában kifejtettek alapján normasértésnek tekintett, és egy másik szólás beillesztésével választékosabbá tudta tenni a meseszöveget.¹¹³

¹⁰⁷ A sárga lé a szóláskutatók általános véleménye szerint a sáfránnyal ízesített lakodalmi húsleveset jelenti (Szemerényi 2009: 597.), más elképzelések szerint azonban a sárga, aranyszínű borral is azonosítható (Wacha 1961.). A lakodalommal összefüggésben a *sárga-leves* [sáfrányos] *zsák* említésre kerül egy Arany László által lejegyzett és Bihar megyéből közölt hazugságmese szövegében is. *Az egyszeri gyerek*, Arany–Gyulai 1872: 463.

¹⁰⁸ Szuszmir meséjében Csokonai *A méla Tempefői* (1793) című művében: „[...] hogy elvette, hát nagy lakodalmat ütöttek, Henczidától fogva Bontzidáig folyt a sárga lé, magam fütöttem bé a kalácsnak a kemencét [...]” Csokonai 1978: 27.

¹⁰⁹ „Olyan lakodalmat csaptak, hogy Honczidából Bonczidáig folyt a sárga lé.” *A három királyfi*, Erdélyi I. 1846: 464. A szerkesztő megjegyzés szerint a mesét a gyűjtő népi előadás után rögzítette Erdélyi 1846: XI.

¹¹⁰ „Hencidától Bonczidáig.” Margalits 1897: 330.

¹¹¹ „Patak módra folyt a sárgalé...” (*A nagyidai cigányok*) Arany J. I. 2006: 993.

¹¹² Ezen kívül *Az őzike* és a *Panczimanczi* című mesékben is olvasható, az utóbbinál a kéziratot követve megtartotta az előbbibe viszont maga illesztette be a kéziratban nem szereplő fordulatot. Domokos–Gulyás 2018: 264–265., 434–435.

¹¹³ Utóbbira vonatkozóan lásd a 2. sz. proverbiumot.

K 81r: „A király pedig meg esküdött a’ szép király kisasszonyal és *olyan nagy lakadalmot csaptak, hogy Henczidától Bonczidáig folyt a sárga lé.*”

EN 151–152: „[...] megesküdött, *olyan lakodalmat csaptak, hogy Henczidától Bonczidáig folyt a sárga lé.*”

A szólás népmesékhez való szoros kapcsolódását mutatja, hogy az Arany család kéziratosa meselejegyzéseinek több szövegében is olvasható, noha e kéziratokra általában nem jellemző a proverbiumok használata.¹¹⁴ E szólánál mutatkozik meg talán a legjobban Arany László textualizációs gyakorlata, ami nem csak azt tartotta szem előtt, hogy a népi szólashagyomány bizonyos elemei érvényesüljenek a meseszövegekben, de azt is, hogy ezek változatos és választékos módon kerüljenek felhasználásra.

ÖSSZEGZÉS

Arany László számára kiemelkedő jelentősége volt a mesei nyelv poétikusságának, melyet a ritmika és a képiesség, az állandósult szókapcsolatok és az idiomatikus, gyakran rímes frazémák bőséges választéka és kreatív alkalmazása révén hatékonyan biztosított. Arany László a meseszövegek egyedi nyelvi világát a grimmi modellt követve és Merényi László textualizációs gyakorlatát továbbfejlesztve az állandósult szókapcsolatok gazdag készletén keresztül alkotta meg, melyek mozgósításával és következetes alkalmazásával meseszöveg-leírásai a kéziratokhoz viszonyítva érthetőbbek, választékosabbak, érzelmábrázolásai pedig sokkal árnyaltabbak lettek. Arany László feltűnően gyakran használt az általa stilizált meseszövegekben a rögzültség különböző fokain álló állandósult szókapcsolatokat, mint például különböző mesekezdő és mesezáró formulákat, szólásokat, szólashasonlatokat, közmondásokat és egyéb idiómákat. Valamennyi meséjének szinte minden bekezdésében találunk olyan utólag beillesztett idiomatikus kifejezéseket, amelyek a cselekmény szempontjából semmilyen jelentőséggel nem bírnak, mégis jelentősen módosítják a mesék stílusát, segítségükkel népiesebbé és képiesebbé, érzékletesebbé, élővé, egyszersmind olvasmányosabbá váltak a meseszövegek.

Arany László *A tündérkisasszony és a cigánylyány* című mese kiadott szövegébe közel harminc különböző, a szólashagyományból ismert proverbiumot illesztett, melyek (egy kivétellel) nem szerepelnek a kéziratosa szövegváltozatban.¹¹⁵ A felhasznált

¹¹⁴ *A tündérkisasszony és a cigánylyány* című mese mellett lásd a *Panczimancki* című mese szövegét: Domokos–Gulyás 2018: 434.

¹¹⁵ A jegyzék 27 számozott proverbiumot tartalmaz, azonban nem eldönthető, hogy a 25. sz. alatt tárgyalt kifejezés („a galambnak még a haragja is szelíd, meg az epéje se keserű”) Arany használataiban egy összetett, vagy két különböző, egymás mellett közölt szólás-e. Meg kell említeni azt is, hogy a fentiekén túl is szerepelnek a mesében olyan szókapcsolatok, amelyek a közmondásgyűjteményekben ugyan nem szerepelnek, használati módjuk mégis proverbialis jelleget mutat. Ilyen pl. a’ folytassuk’-értelemben alkalmazott „Ha belevágtuk a fejszét, csak mozgassuk”-kifejezés, vagy a haldoklik szinonimájaként alkalmazott „alkudozik is már a másvilágiakkal.” Domokos–Gulyás 2018: 291., 299.

proverbiumok nagy részét a folklorisztika szólásként azonosította, hét szöveg a szóláshasonlatok közé, három pedig a közmondások közé sorolható. E proverbiumoknak a fele a 18-19. század fordulója körül már biztosan ismert volt, a többi a 19. század második feléből adatolt. A jegyzék legkorábbi regisztrált proverbiumai megtalálhatók Kis Viczay Péternél (1713, lásd az 1. és 25. sz.). Az adatok közel kétharmada Erdélyi János proverbium-gyűjteményében is helyet kapott, nagyjából a fele pedig szerepel Ballagi Mór gyűjteményében. A mese közölt változatában olvasható proverbiumok nagy részét mesekötetében csak egyszer használta Arany László, egy szólás szerepel kétszer a mesében (4. sz.) négy pedig az Eredeti népmesék más publikált meseszövegeiben is előfordul (2. sz, 6. sz., 26. sz. és 27. sz.).

A mesében szereplő proverbiumok legkevesebb egyharmada Arany János költői életművében is fellelhető, amelyeket Arany László mesei beszédmódjához viszonyítva sokkal szabadabban kezel, jellemző, hogy az általánosan ismert formákat grammatikailag az adott költemény versformájához alakítja. Ezzel szemben Arany László a meseszövegekben hűségesebben tartja meg a szóláshagyományból ismert szófordulatokat. Abban a néhány esetben, amikor az általánosan ismert szótári alaktól némiképp eltérő formában (3. és 25. sz.) vagy jelentésben (7. sz., 21. sz.) használja a proverbiumot, nem egyéni leleményről lehet szó, sokkal inkább egy ma már kiveszett tradicionális forma illetve elhalványult jelentésréteg sejtethető.

Arany László számára a szóláshagyomány mesei felhasználása a szóbeliség felidézésére alkalmas népies, képies, és egyúttal költői kifejezési eszköz volt, amely az esztétikai szerepe mellett fontos értelmező funkcióval is bírt. A népmesékbe utólagosan beillesztett proverbiumok a szereplők jellemábrázolásán és a mesei cselekmény jobb megértését segítő magyarázatokon túl a műfaji kontextus szóbeli és népi jellegének meghatározásához is alapvetően hozzájárultak, és végső soron e kifejezések módszeres használata nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Arany László meséi a jellegzetes magyar népmesei narráció mintáivá válhattak.

Irodalom

ARANY László

1862 *Eredeti népmesék*. Összegejtötte Arany László. Pest: Heckenast.

1900 *Arany László Összes Művei I. Költemények*. Közrebocsátja Gyulai Pál. Budapest: Franklin.

ARANY László–GYULAI Pál

1872 *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből*. Szerk. Arany László, Gyulai Pál, Pest: Athenaeum.

ARANY János

1961 *Drámafordítások 2. Arany János Összes Művei, VIII.* Sajtó alá rendezte: Kövendi Dénes, Budapest: Akadémiai.

1962 *Próza művek I. Arany János Összes Művei, X.* Sajtó alá rendezte: Keresztury Mária, Budapest: Akadémiai.

- 1968 Eredeti népmesék. In Keresztury Dezső (szerk.), Németh G. Béla (s. a. r.): *Prózai Művek* 2. *Arany János Összes Művei*, XI. 326–342. Budapest: Akadémiai.
- 1982 *Arany János levelezése (1852–1856) Levelezés 2. Arany János Összes Művei*, XVI. Sajtó alá rendezte: Sáfár Györgyi, Budapest: Akadémiai.
- 2006 *Arany János összes költeményei. I. Versek, versfordítások és elbeszélő költemények. II. A Toldi-trilógia. A hun trilógia.* Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Szilágyi Márton. Budapest: Osiris.
- 2015 *Arany János levelezése (1866–1882). Levelezés 5. Arany János Összes Művei*, XIX. Sajtó alá rendezte: Korompay H. János. Budapest: Universitas –MTA BTK Irodalomtudományi Intézet.
- ÁRPÁDFI G. [Csaplár Benedek]
1872 Szeged vidéki közmondások *Magyar Nyelvőr* I. 42–43.
- BÁLINT Sándor
1957 *Szegedi szótár 1–2.* Budapest: Akadémiai.
- BALLAGI Mór
1850 *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye.* I–II. Összeszedte, értelmezte, s más nemzeteknek hasonértelmű mondataival fölvilágította Dr. Ballagi Mór. Szarvas: Réthy Lipót
1868 *A magyar nyelv teljes szótára, melyben az egyes szók különböző értelmeinek körülírás általi szabatos meghatározásán kívül különös figyelem van fordítva azoknak szójárások, közmondási, irodalmi stb. használatára, valamint a szaktudományi és iparbeli műszókra is.* Pest: Heckenast.
- BALOGH István
1977 Előljárárság In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* I. 675. Budapest: Akadémiai.
- BÁN Ferenc
1910 Szerdától-szombatig. Regény. *Nyugat* III. 21. 1519–1528.
- BEKE Ödön
1848–1849 Arany János műveiben. *Magyar Nyelvőr* LXXII. 176–182, 244–250. LXXIII. 22–25, 89–95, 153–159.
- BEKE József
2017 *Arany János költői nyelvének szótára.* I–III. köt. Balázs Géza (szerk.) Budapest: Anyanyelvpolók Szövetsége, Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.
- BERZE NAGY János
1932 *Magyar szólásaink és a folklore.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. (Klny. *Ethnographia* XLIII. 1932)
- BLUHM, Lothar – RÖLLEKE, Heinz
1997 „Redensarten des Volks, auf die ich immer horche.” *Märchen-Sprichwort-Redensart. Zur Volkspoetischen Ausgestaltung der Kinder und- Hausmärchen durch die Brüder Grimm.* Stuttgart: Hirzel.
- BUNYITAY V[ince]. – RAPAICS R[ajmund] – KARÁCSONYI J[ános] (szerk.)
1902 *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából I. 1520–1529.* Budapest: Szent István Társulat.

CZUCZOR Gergely–FOGARASI János

1862–1874 *A magyar nyelv szótára*. I–VI. kötet. Pest: Emich Gusztáv.

CSOKONAI VITÉZ Mihály

1978 *Színművek 1. 1793–1794. Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei 1.* Szerk: Pukánszky Kádár Jolán. Budapest: Akadémiai Kiadó.

DOMOKOS Mariann

2022 Proverbium-használat és proverbiális beszédmód Arany László Eredeti népmesék című gyűjteményében. *Ethnographia* 133. 419–440.

DOMOKOS Mariann–GULYÁS Judit (szerk.)

2018 *Az Arany család mesegyűjteménye. Az Arany család mesegyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása*, Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Universitas Kiadó, MTA Könyvtár és Információs Központ.

DÖMÖTÖR Tekla

1983 Egy régi közmondás In uő: *Naptári ünnepek – népi színjátszás*. 111–113. Budapest: Akadémiai.

DUGONICS András

1820 *Magyar példabeszédek és jeles mondások I–II.* Öszveszedte, és meg világosította Dugonics András erdélyi oktató. Szeged: Grün Orbán.

ERDÉLYI János

1846–1848 *Népdalok és mondák*. I–III. Pest: Beimel József, Magyar Mihály.

1851 *Magyar közmondások könyve*. Pest: Kozma Vazul.

FÁY András

1855 *Jávor orvos és szolgálja, Bakator Ambrus. Szeszélyes regény*. I. kötet. Pest: Heckenast.

FERENCZI János

1872 Közmondások. 2. Szegediek. *Magyar Nyelvőr* I. 272–272.

GRIMM Jacob & Wilhelm

2009 *Családi mesék*. Fordította Adamik Lajos és Márton László. Pozsony: Kalligram.

GYARMATHY Zsigáné

1883 Az utolsó napon. Életkép. *Nemzet* (dec. 6.) II. 455. sz. 1–2.

IPOLYI Arnold

2006 *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról (1846–1858)*. Közreadja Benedek Katalin. Magyar Népköltészet Tára VI. Budapest: Balassi.

KERTÉSZ manó

1922 *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei*. Budapest: Révai testvérek

KISFALUDY Károly

1829 Három egyszerre. Vigjáték egy felvonásban In *Kisfaludi Kisfaludy Károly minden munkái*. Schedel Ferencz (szerk.) IV. 345–382. Pest: Kilián György.

KIS VICZAY, Petri

1713 *Selectiora adagia Latino-Hungarica*. Bártphae [Bártfa]

KERÉNYI Ferenc

1997 Dokumentumok Megyeri Károly életéből. *Színháztudományi Szemle* 32. 163–172.

KOVÁCS Kálmán

1890 Hasonlatok. *Magyar Nyelvőr* XIX. 236.

KOVÁCS Pál

1794 *Kovács Pálnak Magyar példa, és köz mondási.* Győr: Streibig József.

KRIZA János

2013 *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok II.* Kriza János és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Olosz Katalin. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság.

MARGALITS Ede

1896 *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások.* [Budapest]: Kókai.

MERÉNYI László

1861 *Eredeti népmesék I–II.* Összegyűjtötte Merényi László. Pest: Heckenast.

1863–1864 *Dunamelléki eredeti népmesék I–II.* Összegyűjtötte Merényi László. Pest: Heckenast.

NAGY Dezső

1979 *Az amerikai magyarok folklórja II.* Folklór Archivum 11. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

N. N.

1791 *A Vallás 'dolga, Zala Vármegyében, a 'mostani idő-fordulatban.* [h. n.]: Nyomtatott az Okos Jámorságnál

1863 Praeveniálta mint Megyeri a macskát. *Üstökös* VI. 1. 1868: 63.

1876 Régiségek. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.* XIX. 19. 600–603.

O. NAGY Gábor

2010 *Magyar szólások és közmondások.* 11. kiadás [h.n.]: Akkord Kiadó.

PACZOLAY Gyula

2002 Szent-Páli István magyar közmondásgyűjteménye. *Erdélyi Múzeum* 64. kötet 1–2, 1–24.

PELKÓ Péter

1864 *Eredeti magyar közmondások és szójárások.* Gyűjté s magyarázatokkal bővítve kiadta Pelkó Péter. Rosnyó: Kovács Mihály.

ROPER, Jonathan (ed.)

2020 *Dictionaries as Sources of Folklore Data* Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia. /FFC 321/

SIMONFI János

1912 Egy régi szólásmód (Feltekeri, felcsavarja az esztét, -az esze kerekét). *Magyar Nyelvőr* XLI. 4. 153–157.

SIRISAKA Andor

1890 *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye.* Több forrás és számos munkatárs gyűjtése után Hirt János közreműködésével szerkesztette és kiadja Sirisaka Andor. Pécs: Engel Lajos.

STEINER Zsigmond

1872 Néprajz-hagyományok. *Magyar Nyelvőr* I. 322–326.

SZEMERKÉNYI Ágnes

2009 *Szólások és közmondások.* Budapest: Osiris.

SZÁNTÓ Menyhért

1879 Hasonlatok. *Magyar Nyelvőr* VIII. 325–326.

SZIRMAY, Antonius

1804 *Hungaria in Parabolis sive commentarii in adagia, et dicteria Hungarorum*. Budae: Typis Regiae Universitatis Pestanae

TÁNCZOS Vilmos

2007 *Szimbolikus formák a folklórban*. Pécs: Kairosz Kiadó.

TARKKA, Lotte

2016 The Poetics of Quotation. Proverbial Speech, Entextualization and the Emergence of Oral Poems In: Kaarina Koski and Frog with Ulla Savolainen (ed.): *Genre-Text-Interpretation. Multidisciplinary Perspectives on Folklore and Beyond* 175–199. /Studia Fennica Folkloristica 22./ Helsinki: Finnish Literature Society.

TÓTH Péter

1998 Kresznerics Ferenc (1766–1832) In: Köbölkuti Katalin (szerk.): *Szombathelyi tudós tanárok* 39–75. Szombathely: Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár és Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata.

VARGA János

1878 Szólamódok. Szögediek. *Magyar Nyelvőr* VII. 179–180.

VOZÁRI Gyula

1876 Szólamódok. Debreczeniek. *Magyar Nyelvőr* V. 222–223.

VÖÖ Gabriella

1999 *Szaván fogjuk. Erdélyi magyar szólások*. Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat Könyvkiadó.

VENDE Aladár

[1901] Bihar vármegye népe In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad*. 212–236. Budapest: Apolló.

WACHA Imre

1961 Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé. *Magyar Nyelvőr* LXXXV. 473, 470–473.

Domokos Mariann

Tudományos főmunkatárs, BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest

E-mail: domokos.mariann@abtk.hu

Mariann Domokos

The use of proverbs and proverbial idioms in László Arany's collection of folk tales

This paper examines the narration of László Arany's tales from the point of view of how proverbs, idioms and other fixed expressions appear and what role they play in his canonical collection of tales, *Eredeti népmesék* (1862), which was recorded from oral tradition and then transformed in the course of textualisation. The thirty-six tales in the collection contain at least one hundred and twenty proverbs (more than half a hundred sayings, almost as many idiomatic similes and dozens of proverbs), which do not appear in the manuscript versions of the tales, i.e. they have become part of the published texts of the tales through the text-forming process of László Arany. For Arany, the use of proverbs in tales was a folk, pictorial, poetic means of expression capable of evoking oral tradition.

The use of proverbs in fairy tales is the result of a conscious textological concept, inspired by János Arany's theoretical considerations on fairy-tale publications and the folk-style use of proverbs in the practice of the Grimm brothers and László Merényi, which ultimately became the defining stylistic element of Hungarian folk tales.

A 150 éves Néprajzi Múzeum jelene és jövője

BEVEZETŐ – CÉLKITŰZÉS

Az *Ethnographia* szerkesztőivel folytatott megbeszélések során körvonalazódott egy olyan írás megjelentetésének szándéka, mely reflektál a Néprajzi Múzeum 1872-től számolt 150 éves évfordulójára.¹ Természetesen egy ilyen publikáció nem helyettesíthet egy komplex intézménytörténetet, de még csak a múzeum aktuális tevékenységének, gyűjteményeinek mégoly vázlatos összefoglalását, bemutatását sem.² Formálta jelen írás tematikáját, hogy 2022-ben napvilágot látott egy összefoglaló szándékkal készült kötet, melyben az utóbbi harminc év múzeumi tevékenységének tömör elemzését rendkívül részletes adatsorok egészítik ki.³ Ezen adatok következetesen folytatják a Fejős Zoltán és munkatársai által *A Néprajzi Múzeum Gyűjteményei* című kötetben megjelent 2000-ig – korábban ismeretlen részletességgel – elvégzett feltárását a Néprajzi Múzeum működésének.⁴ Nincsen szükség arra sem, hogy az érdeklődők számára az intézmény költözésének folyamatát, új épületeinek megvalósításával kapcsolatos tervektől egészen a megnyitásig terjedő időszak jellemzőit közöljük egy aktuális elemzés részeként. Ilyen tartalmú és szándékú írások jelentek meg erről a folyamatról – minden korábbi költözéssel összevetve lényegesen részletesebben – bemutatva annak állomásait, sőt esetenként zsákutcáit is.⁵ A bonyolult költözés közel öt esztendő programjának tapasztalatait a hazai és a nemzetközi relevancia érdekében a Néprajzi Múzeum interneten megvalósuló tudásbázis közreadásával kívánja megismerhetővé tenni.⁶ A praktikus állományvédelmi, nyilvántartási, gyűjteményezési és közvetlen logisztikai illetve biztonsági megoldásokat és tapasztalatokat, tanulságokat angol és magyar nyelven célszerű elérhetővé tennünk.

Különösen azért nem indokolt tanulmányzerű bemutatása a Néprajzi Múzeum új épületeinek, mert külön kötetek készülnek a tervező építészekkel közös projekteként a Szabolcs utcai Néprajzi Múzeum Gyűjteményi Központjáról és a Dózsa György úti főépületről. A Gyűjteményi Központot tervező Vasáros Ákos DLA-val közös műben a

¹ Mára közkeletűen elfogadott, hogy Xantus János 1872. március 5-én kelt tárvezetői megbízólevelétől számítjuk az intézmény történetét. Az előtörténet és az első évtizedek komplex folyamatai az utóbbi évtizedben különösen alapos kutatásokat inspiráltak. Vö. Fejős 2020.; Gyarmati 2013., 2016., 2018., 2020.

² Korábbi intézménytörténeti összefoglalások az alábbiak: Balassa 1952., 1954., 1961., 1997.; Bátky 1926.; Gráfik 1997.; Hoffmann 1974.; Jankó 1896., 1900., 1902a., 1902b.; Selmeczi 1989., 1997.; Szemkeő 1997a., 1997b., 2002.

³ Kemecsi 2022a.

⁴ Fejős 2000.

⁵ Vö. Kemecsi 2022a., 2022b.

⁶ Ennek tervezett időpontja 2024.

múzeumi raktározási és állományvédelmi szakterülettel összefüggő elvárásokra is reflektáló épület építészeti programjától, a tervezés és a megvalósítás fázisait is be kívánjuk mutatni. Hasonlóan összetett és látványos kötet készül Ferencz Marcel DLA-val szorosan együttműködve az általa tervezett főépületnek a korszerű múzeumi működést és tevékenységet kiválóan biztosító funkcióit is elemző tartalommal.⁷ S, hogy tovább soroljuk azon témákat, melyekre a következőkben nem indokolt részletesen kitérnem, ilyennek ítélem a Néprajzi Múzeum készülő új gyűjteményi állandó kiállítását, mely összeszámolva a másfél évszázadban a különböző helyszíneken megvalósult állandó tárlatokat az ötödik lesz mindössze!⁸ Ennek a kiállításnak az előkészítéséről az érdeklődők szintén tájékozódhattak korábban.⁹

Amire viszont fontos, hogy jelen cikkben is fölhívjuk a figyelmet, az a Néprajzi Múzeum története során minden túlzás nélkül legnagyobb eséllyel induló, új kihívások¹⁰ között kibontakozó küldetése. További, a 150 éves évforduló apropóját figyelembe vevő téma a néprajzi muzeológia aktuális hazai és nemzetközi helyzetének tömör értékelése és az intézmény szerepvállalásának legfontosabb tematikai és módszertani összefoglalása. Az évfordulás alkalom – kiegészülve a példa nélküli lehetőséget biztosító túlzás nélkül korszakosnak ítéltető infrastrukturális fejlesztésekkel – minden fentiekben jelzett, akár programszerű elemzést is lehetővé tesz.

NEMZETKÖZI MUZEOLÓGIAI FOLYAMATOK

A külföldi szakirodalom nyilvánvalóvá teszi, hogy az utóbbi évtized fordulópontot jelentett a vonatkozó érvényes múzeumi paradigma megvalósításában.¹¹ A korszerű és hiteles múzeum két tartalmi és módszertani pillérre épül: az egyik a gyűjteménye, a másik az intézmény tudományos és társadalmi küldetése. A „*New collecting* – új gyűjteményezés” elve szerint a múzeum már nem csupán tárgyakat gyűjt, hanem interakciókat is. Ezáltal a múzeum a kulturális örökségi közösségben egyenrangú félként vesz részt, platformként szolgál az egyének és csoportok számára saját örökségük gyűjtéséhez.¹² Az új gyűjtés a közösséggel, mint társkurátorral való együttműködést is jelenti. A participáció és a diszkurzivitás kutatási tendenciaként jelentkezik a korszerű néprajzi múzeumi kiállítási programokban.¹³ Az új örökség diskurzus támogatja az együttalkotást és a megosztott kurátori gyakorlatot. Ezen folyamatok kiteljesedésével a kortárs

⁷ A könyveket a nemzetközi érdeklődésre is reflektálva magyar és angol nyelven is megjelentetjük szándékaink szerint.

⁸ Terveink szerint az összesen 3.000 négyzetméteren megvalósuló kiállítás 2024. májusában nyílik.

⁹ *Útközben/En Route. Az új állandó kiállítások koncepciója. Budapest, 2020. november 16-18.* <https://www.neprajz.hu/hirek/2020/utkozben-eloadasok.html>. (Letöltés: 2021.02.01.)

¹⁰ Kihívásként értékelhető a múzeumot költözése közben érő covid világjárvány, a 2022 májusi nyitás idején már zajló orosz – ukrán háború, illetve a gazdasági lehetőségeket alapjaiban meghatározó finanszírozási és energia válság.

¹¹ Black 2012.

¹² Meijer – van Mensch 2012: 123–126.

¹³ Crooke 2011: 175.; Foster 2018.

néprajzi muzeológiában a figyelem középpontjában már nem pusztán a gyűjtés, hanem a gyűjteményfejlesztés áll.¹⁴ A célzott szerzeményezés, az aktív gyűjtés arányát egészséges irányban javíthatja az intézmények működésében, esetenként akár évtizedes passzívítást zsákutcsás útkeresést követően is.¹⁵ A néprajzi paradigmaváltás eredményeként korábban soha nem gyűjtött és figyelmet nem kapott anyagok múzeumokba kerülése válik szükségessé.¹⁶ A múzeumi szerepvállalás módosulásának korszerű aspektusai kitüntetett figyelmet kölcsönöznek az ilyen tárgyú archívumi és műtárgy anyagoknak.¹⁷ Az „Új muzeológia” és a bemutatás formáinak egymást alakító jellemzői szintén sajátos szempontokat kapcsolnak az intézményi kutatási tematikákhoz.¹⁸

A társadalomtudományok tudományos háttérbázisai között érzékelhetően növekszik a néprajzi múzeumi gyűjtemények szerepe.¹⁹ A néprajzi múzeumok felelőssége és lehetőségei érdemben megnöttek az utóbbi évtizedben lezajlott emlékezetpolitikai fordulattal összefüggésben. A múzeumi szerepvállalást árnyalja, hogy a hagyomány az identitás médiumaként működik és a hagyományok fenntartása vagy megmentése a társadalmak morális feladata.²⁰ A hagyomány befolyásolására, felújítására, az újabb hagyományok kitalálására tett kísérletek az egyéni és csoportidentitások fenntartását, revitalizációját vagy éppen átalakítását célozzák meg.²¹ Nem könnyíti meg a helyzetet, hogy a néprajzi múzeumok eredendő múltorientációját a jelennel való szembesülés komoly kihívás elé állítja. A kortárs viszonyok értelmezése iránti fogékonyságot az utóbbi években az antropológia diszciplináris igényű megjelenése is serkentette.²²

A néprajzi múzeumokra szintén jellemző, hogy a múzeumi kiállításokra úgy tekintenek, mint a korszerű tudásrendszerek permanens újrarendeződésének és társadalmi-politikai világképekbe történő beágyazódásának alapvető eszközeire.²³ A különböző múzeumi kiállításokban a legkülönbözőbb szituációk és kontextusok jelennek meg szcenírozott formában.²⁴ Más-más didaktikai, pedagógiai vizuális és emocionális megközelítést igényel a térhez kötött történetek és események, társadalmi struktúrák és történeti életvilágok múzeumi színrevitele.²⁵ Kiemelt szerepet kapnak a modern néprajzi/antropológiai múzeumi megközelítésben a korszerű tárgyméleti kutatások eredményei.²⁶ A tárgybiográfiai megközelítést, a tárgyak és emberek kapcsolatának utóbbi évtizedben terjedő elemzési módszerét ideális esetben a terepen dolgozó mu-

¹⁴ A szabadtéri néprajzi múzeumi gyűjtési gyakorlathoz lásd: Nagyné Batári 2014.

¹⁵ Izgalmas az újabb módszerek terjedése a néprajzi gyűjtés terén. Így az internetes, szórólapos, média hirdetéses célzott keresések. Vö. Nagyné Batári 2014: 181.

¹⁶ Cseri – Sári 2010: 15. Fejős 2017: 14–16.

¹⁷ Vö. Frazon 2011: 49.

¹⁸ Wilhelm 2016: 127. Nagyné Batári – Lajos 2017: 105–108.

¹⁹ Kemecci 2020: 424.

²⁰ Giddens 1994: 65. idézi Jakab 2012: 48.

²¹ Bloch Ravn 2010: 43.

²² Vö. Macdonald 2016. Az etnográfiai és etnológiai múzeumokkal kapcsolatosan 10–12.

²³ Korff 2003: 10.

²⁴ Schindlbeck 2016.; Boyle – Hagmann 2017.

²⁵ Frazon 2011: 70.; Bedford 2014.

²⁶ Bonnot 2014.

zeológus/kutató tudja legjobban megvalósítani.²⁷ Ez a megközelítés kiválóan alkalmas arra, hogy a gyűjteményekből kiválasztott tárgyakon, egy-egy példán, az adott tárgyak helyzeteinek, identitásának változásán keresztül adjunk képet a tárgyak társadalmi-funkcionális illetve ember és tárgy változó kapcsolatáról.²⁸

A 21. század második évtizedére markánsan megváltozott látogatói szokások, preferenciák igazolják, hogy a néprajzi gyűjteményeket feltáró társadalmi múzeumok képesek a látogatók tanulási és ismeretszerzési vágyának kielégítésére. Az egykori életvitelben megnyilvánuló és a jelenben is formálódó kulturális különbségek bemutatásával kapcsolatos kérdések megfogalmazására az ilyen múzeum kiválóan alkalmas.²⁹

Leegyszerűsítve, a múzeum napjainkra olyan kulturális szórakoztató helyszínné alakult, a fogyasztás helyszínévé, ahová elsősorban az attrakció, az élményszerzés miatt jön a látogató. A múzeumok, mint intézmények terén nyilvánvaló a megfelelni vágyás a különböző fenntartói- és a lokális elvárásokhoz.³⁰ Az állam, mint fenntartó számára a közgyűjteményi intézmény a programértékesítésének kitüntetett modern csatornája és egyben indoktrinációs eszköze lett.³¹ Külső normaként telepedik a múzeumokra az angolszász kifejezéssel *auditkulturának* nevezett megítélés, amely a társadalmi hasznosság mérésére vonatkozik. A napjainkban aktuálisan hangsúlyos fenntarthatóság szempontrendszere is fokozottan szerepel a korszerű múzeumok működését elemezve.³²

Szinte közhelyszerű megállapítás, hogy a 21. század muzeológiája már nem értelmezhető az elmúlt évtizedekben végbement memóriapolitikai fordulat nélkül.³³ A múzeumi gyűjtemények a tudománytörténet esetenként homályos vagy megvakult tükrői, olyan sajátos történeti produktumok, melyeknek valós értékét a kapcsolódó információk minősége hordozza. Ezáltal vitathatatlan, hogy a múzeumi anyag, mint az etnográfiai tudás egyik alapformája nem önmagában, vagy semleges forrásbázisként, hanem egyedül történeti mivoltában, és a létrehozása körülményeinek ismeretében használható hitelesen. A múzeumok korszerű funkciói között a megőrzés – melybe beletartozik a korábban gyűjtésként jelzett tevékenység és az állományvédelem/restaurálás is – nn, mellett a kutatás, a kommunikáció és az oktatási tevékenység egyenértékű elvárásként szerepel.³⁴ Minden befogadás-őrzés, minden kiválasztás-megmutatás a múltról alkotott elképzelések foglalatosa, s mint ilyen önmagában is eleve értelmezésre szoruló állásfoglalás. A múzeum ily módon különleges médium. Önmaga jogán képvisel készségek, technikák, módszerek összességéből álló megismerési és magyarázati

²⁷ Vö. Braun 2015.

²⁸ Vö. Nicolescu 2016.

²⁹ Fejős 2003a: 15.

³⁰ Kemecsi 2020: 425–426.

³¹ Ébli 2005: 49.

³² Fehér 2023.

³³ György 2003: 16.

³⁴ *A múzeumok és gyűjtemények védelméről, fejlesztéséről, sokszínűségükről és a társadalomban betöltött szerepükről* Az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete (UNESCO) által Párizsban, 2015. november 20-án elfogadott *Ajánlás*.

eszközt, a társadalmi információátadás különleges közvetítő csatornáját.³⁵ Az emlékezetpolitikával kapcsolatos múzeumi diskurzusnak az új muzeológia vagy a részvétel, illetve a forrásközösség fogalmait természetes módon kell tárgyalnia és alkalmaznia. S mindennek a néprajzi múzeumi kiállításokra számos esetben generálisan jellemző időtlenség végleges föladásával együtt kell történnie. Az örökség, mint nemzetközi kulturális és politikai jelenség, egyetemesnek, globális kategóriának szánt terminus viszonylag új a múzeum és a kultúra, kultúrapolitika területén.

A társadalmi hasznosság felismerése és felismertetése mára nemzetközi szinten már az intézmények fennmaradásának és fejlesztésének alapjaként értékelhető. A korszerű múzeumi praxisban lendületes ritmusban előtérbe lépnek a történetek és az emlékezések, valamint a képek és filmek, melyek a hétköznapi életben is roppant módon fölértékelődtek. Az aktualitás számos téren kínál – vagy szinte elvár – múzeumi szerepvállalást a néprajzi intézményektől: ilyen például a klasszikus népi kultúra képeinek múzeumi megszerkesztése mellett a hagyományos népi kultúra elemeinek különböző társadalmi-kulturális körben történő újrafogalmazása, vagy a nemzeti kultúra szerveződése, illetve a nemzetközi vagy globalizált kultúra helyi átértelmezése.³⁶ A társadalmi múzeumok számára alapfeladatként jelentkezhethet a jelenkori kortárs konfliktusok problémái mellett, a mindennapi élet esztétikumáig, vagy a szimbólumok és a kommunikációs jelenségek komplex világáig számos érzékenynek ítéltető tematika.³⁷ Tevékenységükben a néprajzi múzeumok más és más intenzitással kombinálják az objektív tudás és a szubjektív tapasztalat tartalmi és formai szegmenseit.³⁸

A fentiek fényében óriási a felelőssége a szférában tevékenykedőknek, mert a múzeum nyilvánvalóan jelentésteremtő tér, megkérdőjelezhetetlen klasszifikációkkal. Ezen szempontok alapján megállapítható, hogy olyan örökségi intézmény, amely számára a nemzeti identitás – örökségkonstruálás problémaköre komoly feladatrendszert és egyben kihívást jelent.³⁹

A világ néprajzi, antropológiai múzeumai, szabadtéri néprajzi kiállításai az utóbbi néhány évtizedben jelentős változásokon mentek keresztül. Széleskörű kritika ért számos intézményt történelmük, gyarmatosítással való kapcsolatuk, a támadók szerint elavultnak tűnő céljai és küldetései miatt. A kritika hatására a néprajzi-etnológiai-antropológiai múzeumok politikai és identitásviták terepeivé váltak. Számos intézmény vizsgálta fölül saját múltját, korábbi gyűjteményi, kiállítási és közönségkapcsolati stratégiáját, alakította át küldetésnyilatkozatát, programstruktúráját. Az útkeresés okai sokrétűek, irányai nem választhatók el az egyes országok történelmétől, etnikai összetételétől, nemzet- és kultúrpolitikájától, de ugyanúgy hatással vannak rájuk a globális társadalmi változások és a múzeumi világ új módszertani megközelítései is. Miközben a hazai és nemzetközi látogatói statisztikák fokozatosan növekvő érdeklődést igazoltak, érzékelhetővé vált a 2000-es években egy nagyfokú elbizonytalanodás

³⁵ Vö. Fejős 2008: 25–26. Arapovics 2017: 93–97.

³⁶ Kemecsi 2020: 427.

³⁷ Pl. Zipsane 2017: 34–36.

³⁸ Vö. György 2016.

³⁹ Vö. Chastel 2004.

– elsősorban a nyugat-európai etnográfiai/antropológiai intézmények körében. Olvasható volt olyan szándékoltan provokatív megfogalmazás is, mely szerint a néprajzi múzeum „halott”, illetve, hogy „kannibálként működik”. Túlélte önnön hasznosságát és nem képes betölteni történeti feladatát.⁴⁰ Olyan vélemény is felbukkant a diskurzus során, hogy „fel kellene gyűjtani a néprajzi múzeumokat”.⁴¹

Tudományos projekt is szerveződött az átalakulási folyamatok elemzésére, mely 2008 és 2013 között működött, *Ethnography Museums and World Cultures* címmel. Tíz európai néprajzi múzeum vett részt ebben a kiterjedt kutatásban hangsúlyosan az a szándékkal, hogy fogalmazzák újra küldetésüket, vállalásaikat. A kutatás a budapesti Néprajzi Múzeum aktuális helyzetét ismerve különösen izgalmas kérdéseket is felvállalt: Mit jelentenek a hosszú ideje működő épületek szempontjából az új épületek, a költözések? Mit vállalnak föl a múzeumok az új állandó kiállítások küldetéseként? Az aktuális projektek vajon a néprajzi múzeumoknak a kortárs társadalomban betöltött szerepének újragondolásáról tanúskodnak? Mennyire fontos az etnográfia elemző szerepe kortárs világunkban?

Az európai etnográfiai múzeumokban lezajlott változási folyamatok tömör összefoglalása közvetlenül kapcsolódik az etnográfia magyarországi múzeumi műhelyeinek tevékenységéhez is.⁴² A néprajzi múzeumoknak hosszú és megkülönböztetett történetük van. Jelentős szerepet játszottak a tudományszak létrejöttében. A 20. század közepétől felerősödő kritikai hangok a néprajzi múzeumok megmerevedett működési modelljével összefüggésben esetenként erőteljesen megfogalmazott kérdéseket tettek fel. 1969-ben William Sturtevant a Smitsonian Institution munkatársa így tette fel a kérdést: *Szüksége van-e az antropológiának múzeumokra?*⁴³ Sajátos egybeesés, hogy Hoffmann Tamás a Néprajzi Múzeum frissen kinevezett főigazgatója is ebben az évben fogalmazta irányadó tanulmánya címét: *A tudomány forrásai-e a néprajzi múzeumok gyűjteményei?*

Sturtevan egyébként odáig jutott provokatív szándékú felvetésében, hogy szerinte a néprajzi múzeumok megkövesedett intézmények, amelyeknek olyan rossz hírük van, mint egy bordélyháznak. Ettől a szélsőséges véleménytől mozdult el a néprajzi múzeumok korszerűsödésének és újrapozicionálzásának folyamata. A posztkoloniális kritika, a posztstrukturalista reflexivitás az antropológia tárgyi fordulatához szorosan kötődött. Az antropológia és a múzeum innovatív észrevételeken és kölcsönhatásokon alapuló megújuló kapcsolata az utóbbi évtizedekben épült föl.⁴⁴ Az új nézőpont megszületésének és formálódásának intellektuális kontextusa Észak-Amerikához kötődik. Az új múzeumi modell, mely a tárgyak társadalmi életére is tekintettel volt, elterjedt napjainkra Európában is. A metodikai megújulás igénye a klasszikus „*Sachkulturforschung*” múzeumi intézményi körben zajló programjait is alakította az

⁴⁰ Harris – O’Hanlon 2018: 10.

⁴¹ Pagani 2018: 24.

⁴² Foster 2022.

⁴³ Harris – O’Hanlon 2018: 11.

⁴⁴ Olyan fogalmak szereplését hozta el ez a diskurzus, mint pl. a „*Dark Anthropology*”. Wellgraf 2020: 11. A japán és a német néprajztudomány közötti együttműködés a muzeológiai területtől függetlenül is izgalmas eredményeket hoz. Vö. Moser (2018) által szerkesztett kötet 19 tanulmánya.

utóbbi évtizedben.⁴⁵ Hoffmann Tamás fölvetésével összefüggésben indokolt annak megállapítása, hogy szerepe volt abban, hogy a múzeumok egyre inkább, egyre tudatosabban törekedtek arra, hogy a tárgyakat „forrásnak” tekintsék, ne csupán raktári és kiállítási tárgynak.⁴⁶ A néprajzi tárgytípológia és a hozzá kapcsolódó tárgyföldrajz és tárgytörténet nélkülözhetetlen ismereteket nyújt a régészet és nyelvtörténet, szótörténet kutatói számára is. Ezért a következetes gyűjteményfeltáró kutatómunka eredményeként elkészült néprajzi tárgykatalógusok a rokontudományok számára is forrásértékűek, hasonlóan a történettudomány oklevéltáraihoz, az irodalomtudomány kritikai forráskiadványaihoz. A budapesti intézmény elsősorban Jankó János tevékenységétől kezdve nem is csupán egy tudományszaknak volt a műhelye.⁴⁷ A Néprajzi Múzeum tudományos tevékenysége az utóbbi évtizedekben is kiemelkedő eredményességgel folyt és ma is folyik. Jól mutatják ezt tudományos kiadványai, sorozatai, nemzetközi sikerei (pl. etnofilm téren).

A megújulás szükségességét fölismerő intézmények új kiállítási formákat és új stratégiákat (új kiállítások, interaktív megoldások, kutatási projektek) alakítottak ki. Az elmúlt néhány évtizedben a néprajzi múzeumok újradefiniálták magukat. Néhány intézményt bezártak, áttevítették, átrendezték állandó tárlatait.⁴⁸ Így pl. a londoni *Museum of Mankind*ot 1997-ben bezárták, Leidenben vagy Bécsben (új neve *Weltmuseum*) az etnológiai (*Völkerkunde*) múzeumok rekonstrukción mentek keresztül és új állandó kiállításai készültek. Az ember múzeumai közül a párizsi *Musée de l'Homme* költözésekor új nevet is kapott. Szintén párizsi példa az épület külső jegyeit és a küldetés változását önreflexíven értékelő *Museum of Immigration* (korábbi neve: *Colonial Museum*) átalakításának folyamata.⁴⁹ Néhány múzeum megtartotta nevében a néprajzi megnevezést, újabban azonban több intézmény a világkultúra múzeuma nevet vette fel.⁵⁰ A névváltásokban is érzékelhető identitásválság nem érte el a budapesti Néprajzi Múzeumot, miként a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumot sem. Leszögezhető, hogy hazánkban érdemben nem merült föl az intézmények nevének megváltoztatása.

⁴⁵ Walz 2015.

⁴⁶ Appadurai (1986) és Hofer Tamás (1983) művei ösztönözték a tárgyak kutatásának új irányzatát, előtérbe vonva a tárgyszociológiai megközelítéseket, ami korábban háttérben maradt. a hazai etnográfiaiban Kiss Lajos kezdett foglalkozni a „tárgyak életével”, majd a Fél Edit kezdeményezte múzeumi Átány-kutatás és tárgygyűjtemény érvényesítette a tárgyszociológiai szempontokat, a korábbi tárgytörténeti kutatások mellett.

⁴⁷ Már Jankó embertani laboratóriumot, embertani gyűjteményt állított fel, s helyet adott Vikár viasz-henger-gyűjteményének és a fonográfnek, s munkatársai között az embertan és az etnomuzikológia kiválóságai vezető szerepet kaphattak (pl. Seemayer, Bartucz, Lajtha, Sárosi stb.).

⁴⁸ Részletesen lásd Pagani 2018: 32–35.

⁴⁹ A 2000-ben induló változás előzményeit és tapasztalatait is összefoglalják 2017-es tanulmányokban Anne Monjaret és Mélanie Roustan. Monjaret – Roustan 2017: 216–236.

⁵⁰ Még az olyan ikonikusnak számító múzeumok, mint a Louvre vagy a British Museum is fontosnak érezték, hogy 2002-ben közös nyilatkozatban tisztázzák intézményeik nemzetközi gyűjteményeinek identitását. Tömören a gyűjtemények megtartását az indokolja, hogy nem nemzeti, hanem egyetemes érdekeket szolgál. Harris – O’Hanlon 2018: 12.

Az alapkérdés, ami fölmerült a nemzetközi szcénában az volt, hogy mi a néprajzi múzeum?⁵¹ A budapesti intézmény készülő új állandó tárlatai közül a legnagyobb alapterületű és leggazdagabb műtárgykollekciót bemutató gyűjteményi kiállítás koncepciójának is gyakorlatilag ez az identitáskérdés az alapja. Miközben a néprajz identitástudományi megítélése széleskörben elfogadott a néprajzi múzeumok identitásával foglalkozó kérdésfeltevés Magyarországon – sőt tágabb közegben így Közép-Kelet Európában – még esetenként meglepő reakciókat válthat ki.⁵²

Számos olyan eszköz van, amely egy néprajzi múzeumot keretbe foglal, illetve jelzi jelenlétét a közönsége számára, a bejárat fölött föltüntetett névtől a gyűjtemény és a kiállítások otthonául szolgáló épület építészeti stílusáig. Ezért tekinthető különösen fontos elemnek a Néprajzi Múzeum véglegesnek szánt új modern és számára készült épületekbe költözése. Az új városligeti épületnek a külső homlokzati megoldása egyértelművé teszi – a név szerepeltetésén túl természetesen – a belül működő intézmény jellegét. Hiszen az egyedülálló, különleges építészeti megoldásként megvalósuló – egyébként árnyékolási és klimatikus ökológiai funkciót is betöltő – fém rácsfal a homlokzat teljes felületén az intézmény gyűjteményeiből válogatott motívumok (magyar és nemzetközi!) grafikai felhasználásával készül.

A társadalmi múzeum (écomusée) fogalma az európai, frankofón muzeológiában kristályosodott ki az elmúlt három évtizedben. Újdonsága leginkább abban az általános orientációban mutatkozik meg, ami érzékenységet, elkötelezettséget jelent a társadalom széles rétegeinek mindennapi élete, kultúrája, a folyamatos társadalmi változások, az új jelenségek, a jelenbeli aktuális társadalmi kérdések iránt.⁵³ A társadalmi múzeum nyilvánvaló módon épít a történetiségre és él annak konkrét múzeummodszertani eszközeivel. Az etnográfát muzeológiai értelemben a művészeti, a történeti muzeológia és tárgyközpontú projektek erőteljesen formálják a jelenben is. Ismeretes nemzetközi területen az etnográfiai – etnológiai tárgyakkal összefüggésben az a „veszély”, hogy az intézmények a látványosságra törekvés, látogatócsalogató megoldásai miatt a látványos tárgyak kiválogatása, hatásvadász módja erősödik. További veszélyt hordoz a globalizálódó és multikulturálissá váló világ elvárásainak félreértelmezett intézményi reakciójaként a történetileg kialakult gyűjtemények összeegyeztethetlenségét hangsúlyozó, azok esetleges átalakítása, felbomlása felé mutató folyamat. Vajon a néprajzi múzeumok jelenleg meglévő gyűjteményei alkalmasak-e a kortárs közösségek számára releváns üzenetek hiteles képviselésére? A néprajzi múzeumok és közönségük

⁵¹ Harris – O’Hanlon 2018: 12.

⁵² Tanulságos a lengyelországi tudományos diskurzus megismerése az antropológia és a „*lengyel etnológia*” közötti viszonyról, melynek a kutatógenerációk közötti markáns szemléletbeli különbségek is részét képezik. Wróblewski 2013: 147–151. Szintén tanulságos a horvát tudományosságban lefolytatott vita elemzése az európai etnológia - horvát etnológia és kulturális antropológia viszonyáról, ami az intézményi rendszert, a képzési metodikát is érzékenyen érintette. Čapo 2019: 17–35. A keletnémet – nyugatnémet viszonyt is az elemzésébe vonó értelmezése a kulturális antropológia és az európai etnológia kapcsolatrendszerének olvasható egy 2020-as írásában Victoria Hegnernek. Hegner 2020.

⁵³ Az etnográfia és a múzeumok kölcsönhatását elemző reflektív esszéje Jacksonnak a *Museum Anthropology* című szakmai folyóiratban jelent meg. Jackson 2019: 63–66.

viszonyának értő és érzékeny elemzése oldhatja föl ezeket a veszélyeket. A világturizmus és a helyi közösségek kettős érdeklődése a néprajzi – etnológiai gyűjteményekkel foglalkozó múzeumok esetében rendkívül sokrétű és irányú módszertant tesz lehetségessé. Fontos azt tudni, hogy mit várnak el a múzeumtól az azzal kapcsolatba kerülők turistaként, kutatóként, forrásközösségként, állami vagy önkormányzati fenntartóként? A néprajzi múzeumoknak ki kell tudni elégíteni ezen csoportok igényeit, megőrizve identitásuk, tudományos szerepük, küldetésük komplex és érzékeny egyensúlyát.

Az etnográfiai múzeum kiállításaiival, oktató-nevelő ismeretátadó munkájával, szórakoztató programjaival szól elsősorban a társadalomhoz, s nyilvánvaló módon gyűjteményezési gyakorlata is összefügg ezzel. A sajátos etnográfiai kutatási módszerek nem függetlenek attól a társadalomtól, amelyre irányulnak, de attól sem, hogy miként hat minderre az anyagi környezet.

A társadalmi múzeumi küldetés természetes módon kapcsolódik a néprajzi múzeumok, tájmúzeumok, tájházak és a néprajzi kutatás társadalmi hasznosságának kérdésköréhez. A néprajzi gyűjteményeket gondozó intézmények olyan hagyományos kultúrát, tárgyakhoz kapcsolódó „tudást” őriznek (a tárgyi gyűjteményei mellett, az archívumokban kéziratban, rajzban, fényképen, mozgófilmen stb.), olyan háziipari és kézműipari, technikai tudást örökítenek, melynek a praxis, a gyakorlat számára pénzben is kifejezhető értéke van.⁵⁴ A néprajzi gyűjtemények számos kézműves-iparág teljes eszközkészletét, rajzait őrzik, olykor ipari műemlékként is bemutatják (kovácsműhelyek, szárazmalom, szélmalom stb.). A múzeumokban folyó néprajzi alapkutatás esetenként alkalmazott kutatásba fordul át, s közvetlenül hasznosul a társadalmi, gazdasági praxisban.⁵⁵

Az elmúlt három évtizedben a múzeumok olyan változásokon mentek át, amelyek a késő modern társadalom és kultúra átrendeződésének következményei.⁵⁶ A magyarországi múzeumi rendszer – késéssel és megítélésem szerint korántsem szolgai módon – de bizonyos elemeiben követte a nyugati világban végbement átalakulásokat. Az etnográfiai/antropológiai múzeum társadalmi szerepe nyilvánvalóan megváltozott, új jellegzetességek váltak meghatározóvá. A közönség számára legnyilvánvalóbb jel az új kiállítási formák és stílusok elterjedése, melyek életre keltésében az új kommunikációs rendszerek megjelenése és a kultúra mediális környezetének átalakulása döntő tényezőnek tekinthető. A 21. század harmadik évtizedére egyértelművé vált, hogy a néprajzi múzeumok esetében is általános lett, hogy több az online, mint a helyszíni látogató.⁵⁷

⁵⁴ Gondoljunk az építőtechnikák, anyagok őrzésére a szabadtéri néprajzi múzeumokban, tájházakban. Az ottani épületek fenntartása ma is ácstechnikák, nádazás, zsúpfedés stb. ismeretét kívánják meg. További példaként említhetők a magyar lovas kultúrához kötődő eszközök, tárgyak készítői, pl. szíjgyártó, bográn, a magyar huszársághoz és lovasíjászathoz szolgáló nyergek, íjak előállítói (nyergesek, íjgyártók) vagy a régi hangszerek készítői. (Ezek egy része hungarikum vagy a Magyar Értéktár listáján szerepel). Paládi-Kovács 2020: 75–76.

⁵⁵ Vö. Fülemile 2019: 628–630. Juhász 2019: 675–676.

⁵⁶ Vö. Eggmann – Jöhler – Kuhn – Puchberger (szerk.) 2019. A tanulmánykötet nem vizsgálja célzottan a magyarországi jelenségeket az osztrák, svájci vagy szlovén folyamatokkal összemérhető mértékben – önálló elemzésként. A hazai intézmények kimaradtak a korábbi, 2017-ben megjelent tematikus kötetből is, mely elsősorban a németországi és hollandiai aktorokkal foglalkozott. Eggmann – Kuhn 2017.

⁵⁷ Különösen igaz ez a helyzet a sajnálatos módon tomboló pandémia idején Vö. Berényi 2022.

Célszerű az új technológiákra úgy tekintenünk, hogy olyan eszközök ezek, melyek segítségével a gyűjteményekkel kapcsolatos ismereteket széles körben megoszthatják és hozzáférhetőbbé tehetik ezeket. A nemzethatárokon átívelő kommunikáció terén az internet a magyar néprajzi múzeumok számára értékes eszközként működik, miként a diaszpórában élő közösségek is élvezhetik ennek előnyeit. A digitalizáció könnyebben hozzáférhetővé teheti a néprajzi múzeumokat.⁵⁸

Legfőbb üzenet, hogy a mai néprajzi múzeum nem zárkozhat be önmaga történetébe, sem mint meghatározott kulturális intézménytípus, sem mint egyedi gyűjtéstörténettel rendelkező egy-egy intézmény. A múzeum nem csak a múltban felhalmozott gyűjteményi anyagból rendezett kiállításaiival, ezeket feldolgozó tudományos és ismeretterjesztő publikációival, vagy itt és most folyó múzeumpedagógiai, ismeretközlő tevékenységével része a jelennek.

A múzeum elveszítette egykori privilegizált helyzetét a kulturális dokumentumok felhalmozásában, őrzésében, az erre alapozott tudástermelésben és közvetítésében egyaránt. Előrelépésnek tekinthető, hogy a gyakorlat új formái, új stílusai és új céljai fogalmazódnak meg mind a digitális fordulat, mind a participatív szemléletmód kontextusában. A múzeum sajátos intézmény és beszédmódja is sajátos. Érzékelhető az a probléma, hogy a tárgy múzeumi szerepe és társadalmi valósága közt létező viszonyt kell értelmezni – gyakorta a hiányzó háttérinformációk miatt, szinte a sötétben tapogatózva. A múzeum, mint tudományos műhely és kutatóhely eltér az akadémiai rendszertől. Alkalmazott jellege különbözteti meg leginkább, valamint ennek következménye: a kutatói vagy egyetemi szféránál szélesebb társadalmi nyilvánosság elérése. A nyilvánosságban játszott szerep és a közvetlen társadalmi hatás elsősorban a kiállítások nyomán valósul meg, a gyűjtemény nem áll eredendően a figyelem homlokterében. Viszont a látható kiállítási tevékenység nyilvánvaló módon hagyományosan az intézményi gyűjteményeken alapszik. A néprajz-antropológiai múzeumok alkalmazotti szerepe nem a tudományosság alacsonyabb, hanem inkább eltérő típusa. A múzeum a 21. század harmadik évtizedében nem illusztrálja az elméleteket, hanem akár létre is hozhatja azokat. A múzeumi tárgyak és gyűjtemények nem önmagukban alkotóelemei a tudományos diskurzusnak, hanem egész létrehozási és felhasználási mechanizmusukkal, a felfedezéssel, az azonosítással és a tárgyközi kapcsolatok megállapításával, kidolgozásával. Mindez szükségszerűen átalakítja a néprajzi múzeumi tevékenységet és a gyűjteményekről való tudományos diskurzust is.⁵⁹

⁵⁸ Remek elemzés a korszerű megoldásokat gyorsan alkalmazó Slovene Ethnographic Museum webes megoldásairól. Ilaš 2016. Hasonlóan tanulságos az észt Nemzeti Múzeum kommunikációs stratégiájának megismerése. Piret 2012: 124-128. Ilyen virtuális kulturális nemzetegyesítési programként is értékelhető a Néprajzi Múzeum által 2020-ban indított együttműködés a székelyföldi múzeumokkal, gyűjteményeik korszerű eszközökkel történő digitalizálása és közzététele céljával.

⁵⁹ Indokolt utalni a néprajzi múzeumi tudományos tevékenység interdiszciplináris jellemzőire is. A napi működésben különösen a vegyes szakági gyűjteményekkel működő kisebb múzeumokban lehet erőteljes a kölcsönhatás. A rokontudományokhoz fűződő kapcsolatok, különösen a régészet, a művészettörténet, a nyelvtörténet (Wörter und Sachen), technikátörténet terén szorosak. A múzeumokban a régészet a töredékes leleteket számos esetben hitelesen a néprajz segítségével tudja értelmezni. Közel évszázados ilyen jellegű kölcsönhatás igazolható a hazai múzeumi szcénában (pl. László Gyula nyereg-, vagy Sebestyén Károly fíjrekonstrukciói).

Ezeknek a radikálisan változó feltételeknek a visszajelzéseként is értékelhető a prágai ICOM konferencián 2022. május 20-án kihirdetett új múzeum definíció: „*A múzeum a társadalom szolgálatában álló nem profitorientált, állandó intézmény, amely kutatja, gyűjti, megőrzi, értelmezi és kiállítja a tárgyi és szellemi örökséget. A múzeum a nyilvánosság számára nyitott, hozzáférhető és befogadó, elősegíti a sokszínűséget és a fenntarthatóságot. Etikusan, szakszerűen és a közösségek részvételével működik és kommunikál, változatos tapasztalatot nyújtva az oktatás, a szórakozás, a reflektív gondolkodás és a tudásmegosztás terén.*”⁶⁰

A NÉPRAJZI MÚZEUM POZICIONÁLÁSA

A fentiekben felvázolt nemzetközi környezetben a budapesti Néprajzi Múzeum működését tekintve az elkövetkező években számos szempontból rendkívüli időszak kezdődött. Az intézmény 150 éves története folyamán most kapott először lehetőséget arra, hogy saját igényeire tervezett és kialakított épületekben működhessen. Megteremtődtek azok az infrastrukturális feltételek, melyek a 21. század harmadik évtizedében elvárt múzeumi működés körülményeit is képesek biztosítani.

Az intézmény gyűjteménye a magyar nemzeti kulturális örökség kiemelkedően értékes része és a nemzetközi anyag révén az emberiség kulturális értékeinek is fontos őrzőhelye. A Néprajzi Múzeum új épületeinek tervezése és megépítése, a gyűjtemények átköltöztetése, illetve az új épületben az állandó kiállítások első egységeinek a megvalósítása hatalmas jelentőségű és felelősséggel járó feladatként kiemelkedő színvonalon és hatékonysággal teljesült. Ezeknek a kihívásoknak a megválaszolása szorosan összefüggött az utóbbi években elvégzett munkával, a költöztéssel előkészítés komplex feladatrendjével. Az infrastrukturális fejlesztésekkel párhuzamosan az azok minőségéhez és jellegéhez méltó teljes szakmai megújulás programjának kidolgozása és megvalósítása is kihívásként jelentkezik az elkövetkező években. A következő időszakban ki kell, hogy bontakozzon a 2019-től kultúrstratégiai intézményként működő Néprajzi Múzeum tevékenysége annak érdekében, hogy megfelelően véleményformáló központi intézményi küldetésének. A nemzeti, etnikai, regionális jellegzetességek megőrzése és újra értelmezése és egy ezekre építő, befelé a magyar nemzeti közösségi öntudatot és kohéziót erősítő önkép, illetve kifelé felmutatható hiteles identitás megalkotásában egyértelmű a Néprajzi Múzeum szerepvállalásának jelentősége. A Néprajzi Múzeum küldetése, hogy vezető szerepet játsszon a nemzeti kulturális örökség meghatározásában, az erre épülő identitások különböző szintjeinek (a helyitől a nemzetiig) formálásában. Az intézményben őrzött gyűjtemény gerincét olyan művelődéstörténetileg pótolhatatlan emléktárhely alkotja, amely a nemzeti történelemnek a reformkorban fogant eszméi alapján halmozódott föl. A gazdag magyar népi kultúra tárgyi forrásanyagát legteljesebben a Néprajzi Múzeum őrzi. A múzeum gyűjteményeinek vizsgálatán keresztül a magyar kulturális közösség identitását hitelesen képes formálni. A hagyományos és átalakuló, az újat kifejező-megjelenítő gyűjtemények az

⁶⁰ <https://icomhungary.hu/hu/node/85>. (Letöltés: 2022.12.06.)

új múzeumközi kontextusban fölértékelődnek és hűen szolgálják a magyar társadalom múltja, közösségi emlékezetre alapozott önismeretét, a különböző hagyományok és kultúrák közötti megértést és ezek identitáspolitikai feladatait.

A Néprajzi Múzeum, mint korszerű szemléletet képviselő társadalmi múzeum elsősorban a társadalom mozgásaival, a mindennapi élettel foglalkozik, és ezeket a – múlt- és jelenre egyaránt vonatkozó – tapasztalatokat és tudásokat illeszti be a múzeum prezentációs gépezetébe, a társadalmi elkötelezettség hangsúlyozásával. A gyér hazai példák ismeretében, kitekintéssel a nemzetközi tapasztalatokra 2013-ban kiérlelt küldetésnyilatkozatot fogalmazott meg, majd fogadott el a Néprajzi Múzeum tudományos munkatársainak közössége:

A Néprajzi Múzeum Európa egyik legkorábbi néprajzi múzeumaként 1872 óta gyűjti, archiválja, óvja, kutatja és közvetíti a magyarországi, az európai és az Európán kívüli közösségek hagyományos és modern kulturális emlékeit. Tárgyak, képek, szövegek, hangok és gondolatok gyűjteménye, amely a világ megismerésének gazdag és sokrétű forrása. A Néprajzi Múzeum társadalmi múzeumként a múltbeli és a jelenkori tárgykultúra, valamint a társadalmi jelenségek kutatásának és bemutatásának reflexív helyszíne. A néprajztudomány, az európai etnológia, a kulturális antropológia első számú magyarországi intézménye, múzeumtudományi műhelye. Gyűjteményének és tudáskészletének köszönhetően a Múzeum más tudományok és a művészet számára is kiindulópontot jelent a kulturális emlékezet, a kulturális sokszínűség és a változó identitások megértéséhez, elfogadásához és tiszteléséhez. A tudás, az élmény és a tapasztalat összhangjával lehetőséget teremt a közösségi és egyéni értelmezések, viszonyulások megfogalmazására.⁶¹

A néprajzi tárgygyűjtés mai szükségletei, lehetőségei, követelményei és a néprajzi gyűjtemények jövője is igénylik a tudományos elemző munkát. A Néprajzi Múzeum jelenlegi tárgyállományát hiba lenne rendszeres gyűjtőmunka eredményének tekinteni, nyilvánvaló, hogy gyarapodása nem volt független az ötletszerűségtől s más hiányosságoktól sem.⁶² A műkereskedelem egyértelmű hatással volt és van az etnográfia tárgykoncepciójára. Át kell gondolni a műtárgy- és régiségkereskedelem szereplőihöz fűződő viszonyt. A tárgyakkal kapcsolatos értékképzésben érzékelhetően érvényesül a műtárgypiac léte, hatása. A műkereskedelemmel való viszony elemzése része szaktudományunk önreflexiójának, a tárgygyűjtést leíró kritikai elemzéseknek. A múzeumi eljárások megteremtették az értelmezés, a tudás bázisát, mindazt, aminek jegyében saját tevékenységük zajlik.⁶³

A tárgy gyűjtemények mellett az archívumi gyarapodás tervszerűsége is kiemelten fontos eleme az intézményi stratégiáknak. Az aktív archívumi tervezett dokumentálás, mint a gyarapítás erőteljes iránya messzemenően indokolt a Néprajzi Múzeum újra formálódó feladatrendjének részeként is. A hétköznapi működés tapasztalatai alapján a passzív gyarapodási tendenciák részeként további archívumi jellegű hagyatékok múzeumokba kerülése várható és indokolt is egyben. Célszerű az intézményeknek az

⁶¹ <http://www.neprajz.hu/tartalom.php?menu2=17> (Letöltés: 2014.10.14.)

⁶² Fejős 2000: 18.

⁶³ Fejős 2003b: 22.

ilyen jellegű állomány gyarapításra kiemelt figyelmet fordítania. A külön gyűjteményként kezelés viszont csak jellegénél, illetve méreténél egyaránt kimagasló hagyatékok esetében célszerű megoldás. A múzeumok korábbi munkatársainak, a szaktudomány jelentős művelőinek az intézményekhez kapcsolódó archívumi anyagai jelentős értéket képviselnek. Azonban ezen anyagok feldolgozásakor egyöntetű tapasztalat, hogy gyakori a duplum, másolati anyagok szerepeltetése. Az intézménytörténeti adattári- és fotóanyag gyarapodása várhatóan felgyorsul a nyugdíjasoktól származó anyagok gyarapodásával. Indokolt a múzeumok nyugdíjba került munkatársaitól fokozatosan a felhasználható és az archívumok, illetve az intézmények számára értékes dokumentumok összegyűjtése, illetve ugyanilyen fontos a már a gyűjteményekben lévő anyagok esetében az elmúlt évtizedekben összegyűjtött személyes ismereteiknek felhasználása, pl. az azonosítások, a digitalizáláshoz is fontos hiánypótlások. A nyugdíjasok és az intézmények számára az egyik leginkább értékes együttműködési lehetőség az archívumi szakmai tevékenységben történő közreműködés.

A kultúrpolitikai döntések eredményeként megvalósult költözés nyilvánvalóan lehetőséget kínál a Néprajzi Múzeum számára strukturális változásokra is. A Néprajzi Múzeum a létező gazdag és sokrétű gyűjteményi adottságot kívánja hasznosítani a mai nemzetközi múzeumi tendenciákkal összhangban álló szemléletmód érvényesítésével és a legkorszerűbb muzeográfiai technikák alkalmazásával. Az intézmény kiemelkedően épít a közönséggel való együttműködés, a nyitottság és a társadalmi felelősség, a fenntarthatóság elveire. Ezeket a jellemzőket képviselik a műszaki tervezés során megfogalmazott területi igények – messzemenően építve a Kossuth téri állapotból származó tapasztalatokra. Az új épületekbe költözés semmi esetre sem jelenti a meglévő intézmény változatlan áttelepítését, hanem minden szempontból az intézmény újragondolását igényli. A Néprajzi Múzeumnak meg kell haladnia a korábbi kötöttségeket, korlátozottságokat, a pillanatnyi működési adottságokból adódó rossz kompromisszumokat.

A Néprajzi Múzeum adottságainál fogva nem lokális, hanem társadalmi jellemzőkkel és globális kontextussal rendelkezik – a magyarországi néprajzi muzeológia terepén egyedülként. A Múzeum legerősebb identitása történeti öröksége: a gyűjteménye. Feladata pedig ennek az örökségnek a továbbvitele, ami már önmagában is lehetőséget teremt arra, hogy saját tárgyát – a kultúrát és a társadalmat, annak hétköznapi és populáris jelenségeit – átfogóan, nemzetközi kitekintésben tárgyalja. Ezt korszerű, jelenre nyitott, közérthető és kritikai módon képes közönsége számára láthatóvá, érthetővé, élvezhetővé és élményszerűvé tenni – s ebben kínál 150 éves története során először számára tervezett és épített épületeibe költözése minden korábbi időszaknál nagyobb esélyt.

GYŰJTEMÉNYFEJLESZTÉS – RAKTÁROZÁS – NYILVÁNTARTÁS ÉS DIGITALIZÁLÁS

A fentiekben jelzett intézményi kihívások háttérében fundamentális szerepe van a múzeumi gyűjteményeknek. Minden infrastrukturális és szervezeti átalakulást a Néprajzi Múzeum egyedülálló gyűjteményeire ügyelve célszerű tervezni. Így lehet hiteles a kultúrstratégiai jelentőségű intézményi küldetésvállalás és program. A gyűjtemények

jellemzői formálják a még folyamatban lévő (archívum, könyvtár, kerámiagyűjtemény) költözés feladatrendjét éppúgy, mint az új gyűjteményi állandó tárlat 2024 elejére tervezett megvalósítását. A fejlesztési tevékenység várhatóan az elkövetkező években két területen zajlik. Az egyik a kultúrstratégiai küldetéshez kapcsolódó átgondolt és nagy felelősségű elengedhetetlen gyűjteménygyarapítás célzott feladata. Az új főépületben megvalósuló kiállítási és ismeretátadási projektekkel összefüggésben előtérbe kerül a demonstrációs eszközök beszerzése. Az eredeti és másolati tárgyakkal kell élettelt megtölteni a kiállítások és az ismeretközvetítést szolgáló workshop terek egy részét, olyan darabokkal, amelyeket a látogató nemcsak kézbe vehet, hanem használhat is.

A másik gyűjteményezési feladat a kultúrstratégiai intézményi felelősséggel folytatott, a Néprajzi Múzeum gyűjtőkörébe tartozó tárgyak megmentését, közgyűjteménybe kerülését irányozó projektekkel kapcsolatos. Nehezen tervezhető módon, de a tapasztalatok fényében rendszeresen szükségessé válnak ilyen jellegű konkrét gyarapítások, melyek az intézmény előtt álló más jellegű aktuális feladatkör ellenére is a küldetés részét képezik, s így ezek menedzselésére föl kell készíteni a múzeumot. Ennek érdekében a Gyűjteményezési Bizottságot megerősítve célszerű működtetni. A teljes költözési programot követően (2024-től) az intézmény kiállítási és tudományos kutatási céljaival összhangban elengedhetetlen az aktív szerzeményezéshez (terepmunkákon) való visszatérés. A Néprajzi Múzeum központi szerepkörével összhangban együttműködő partnereivel is igyekszik összehangolni a szerzeményezési tevékenységét. A fölösleges párhuzamosságok elkerülése egyértelmű érdeke az érintetteknek, a hatékony forrásfelhasználás és az akaratlan konkurencia helyzet elkerülése érdekében. Ezzel összefüggésben szerencsés az intézmény szerepvállalása a NKA vonatkozó pályázati kollégiumaiban.

A lezáruló ciklus tapasztalatai fényében is érdemes a pályázatokon kívül a szponzori és mecénási támogatások segítségével megvalósítható gyűjteménygyarapítás lehetőségével is számolni. A múzeumi gyűjteménygyarapítási jellemzők széleskörű megismertetése érdekében következőes kommunikációra készül az intézmény. Ennek részeként a felajánlásokból, vásárlásokból, gyűjtésekből származó kollekciók és egyedi dokumentumok, műtárgyak kiválasztási szempontjait, a szakszerű döntés jellemzőit is bemutató reflexiókat készítettünk (honlap, Hónap műtárgya, újszerzemények bemutatása).

Megnyugtató és gyakorlatilag véglegesnek tekinthető megoldást jelent a múzeumi műtárgygyűjtemények vonatkozásában a Szabolcs utcai Néprajzi Múzeum Gyűjteményi Központ (NMGYK), illetve a jelenleg is költöző (tervezett befejezés határideje 2023. július) archívumi és könyvtári gyűjtemények vonatkozásában a főépületi korszerű raktárak rendszere. A QR-kódra épített a múzeumi költözés során kiválóan teljesített nyilvántartó rendszer elérte kapacitásának határait és ezzel szoros összefüggésben elindult a teljesen új, a továbbfejlesztést is biztosító, illetve az állami vagyon részét képező hatalmas értékű gyűjtemények biztonságosabb nyilvántartását is megvalósító új komplex nyilvántartási rendszer alkalmazása. A hazai és nemzetközi viszonyok között is elismerten magas minőségű gyűjtemény nyilvántartási állapothoz illeszkedő a raktári rendszerek minősége is. A gondos és szakszerű tervezés eredményeként megállapíthatjuk, hogy jelenleg a hazai közgyűjteményi rendszer kiemelkedő állapotú raktározási feltételei jellemzik a Néprajzi Múzeumot. Kultúrstratégiai intéz-

ményként a jelenben is aktívan folytatjuk vonatkozó tanácsadói és támogató feladatunkat a hazai közgyűjtemények számos szereplőjével együttműködve.

A Néprajzi Múzeum egyik országos kompetencia központi feladatköre a néprajzi tartalmak digitalizációjával függ össze. A komplex költözési feladatrenddel összefüggésben kiemelkedő intenzitással zajlott a digitalizációs munka a múzeumban. Az előző években kialakított állományok szakmai tartalmi ellenőrzése, a metaadatok pontosítása után ugrásszerűen megnő a jelenleg is a hazai intézmények között az élvonalba tartozó digitálisan elérhető gyűjteményi állomány. A tömeges és ugrásszerű digitális publikálás eredményeként a fentiekkel összhangban 2025-re terveink szerint egyes gyűjtemények közel 100%-osan elérhetőek lesznek, ami a teljes műtárgyállomány közel 70%-a. A korszerű új szemlélet eredményeként a Néprajzi Múzeum digitálisan is elérhetővé tett állománya messze az országos átlag fölötti lesz. A múzeumi ismeretátadási program szerves részeként kibontakozó múzeumpedagógiai tartalomfejlesztés eredményeként digitális tananyagok készülnek.

A műtárgy- és az archívumi gyűjtemények alkalmazhatóságát, hozzáférési lehetőségét alapvetően befolyásolják a korszerű digitalizálás jellemzői. A Néprajzi Tartalmak Digitális Fejlesztése kompetenciafeladat keretén belül folytatódik az a kultúrstratégiai vállalásként is értékelhető konzultáció-sorozat és szakmai segítségnyújtás, amelyet a múzeum szolgáltat más intézmények számára az adatbázisok használatának és fejlesztésének kapcsán.

A Néprajzi Múzeum szakági téren Kárpát-medencei szinten képes a néprajzi digitalizációs tevékenység koordinálására és menedzselésére. Az utóbbi években kiépítettük az erdélyi múzeumokban őrzött gyűjtemények digitalizálási programját, melyet kultúrstratégiai vállalásként és forrásból végzett és folytat a Néprajzi Múzeum. Az erdélyi magyar városokban (Marosvásárhely, Csíkszereda, Székelyudvarhely, Gyergyószentmiklós és Sepsiszentgyörgy) működő múzeumokban őrzött magyar vonatkozású néprajzi gyűjtemények digitalizációja és ezáltal a nemzeti kulturális örökség rendkívül értékes állományának felmérése és közzététele rendkívül sikeres program.

Az elkövetkező években elengedhetetlenül szükséges a múzeumi revízió és a digitalizáció még szorosabb összekapcsolása. A műtárgygyűjtemények költözésével párhuzamosan zajlik az archívumi állományokkal kapcsolatos komplex tevékenység is. A korszerű múzeumi tevékenységnek a műtárgyak és a kiállítások mellett hangsúlyos elemei az archívumi információs bázisok gyarapítása, feldolgozása és közzététele is. Ezek társadalmi hasznosságát jelzik a kutatóknak nyújtott helyszíni szolgáltatások, illetve az internetes tanácsadások is. Ezt felismerve a Néprajzi Múzeum a feszített költözés előkészítési programmal összehangoltan 2023 végéig közvetlenül elérhetővé teszi a könyvtári és archívumi kutatást. Részlegesen már működnek ezek a tudásbázist elérhetővé formáló funkciók, de csak az utolsó költözési szakasz befejezését követően válik valóban megnyugtató és kiegyensúlyozott módon fenntarthatóvá a vállalkás.

Az országos kompetencia-feladathoz kapcsolódó tevékenység eredményei érdemben támogatják egy kialakítandó intézményi részleg, a Népművészeti Tudásközpont szakmai működését, garantálják hitelességét. A Néprajzi Múzeum az elmúlt időszakban folytatott következetes tevékenységének köszönhetően rendelkezik olyan országos lefedettségű szakmai hálózattal, amely lehetőséget biztosít a megyei jogú városi

múzeumok, illetve a települési múzeumok néprajzi anyagának és tudástárainak becsatornázására. Ennek révén kialakítható egy olyan országos szintű tudásbázis, ahol a helyi gyűjtemények lokális és specifikált tudásközvetítésre válhatnak alkalmassá. A fejlesztés célja a Néprajzi Múzeum integrált gyűjteményi rendszerére épülő, kereshető adatbázis kialakítása, amelybe népművészeti jelentőségük miatt kerülnének a tárgyak, illetve dokumentumok (pl. mintalapok, minták) magas minőségben, nagy felbontásban. A Népművészeti Tudásközpont honlapján létrehozandó virtuális rajz- és tárgyválogatás fejlesztését célzottan a közösségek és az egyéni felhasználók szempontjai szerint szükséges formálni. A kreatív ipari projekt részeként az egyes tárgyakról professzionális, lehető legtöbb nézetben készült felvételek mutatják be a példaértékű anyagot. Az online felület folyamatosan feltölthető és bővíthető hiteles, pontos adatokkal és újabb ismeretekkel, egyben a tárgyakotó világ művészeti megismerésének és felfedezésének folyamatait, a népművészet felfedezésének egyes korszakait is közérthető módon, de tudományos hitelességgel bemutatva. A néprajztudomány és a vizualitás magas színvonalon, kreatívan, eladhatóan találkozik, így célunk a motívum adatbázisra és applikációra alapuló brand és termékcsoporthoz továbbfejlesztése. Terveink között szerepel az is, hogy a termékeket a helyszínen vagy online működő webshopon egyedileg megtervezhesse magának a vásárló.

Az online fejlesztések részeként a közvetlen és gyors lokális fölhasználás érdekében indokolt a kárpát-medencei népművészet gazdagságának, nagy regionális egységeinek virtuális térképen történő megjelenítése. A vonatkozó digitalizált múzeumi műtárgy- és dokumentumállomány interaktív online elérhetőségű térképre vetítése rendkívül újszerű megoldás. Ennek a fejlesztésnek köszönhetően nagyobb földrajzi egységek, országrészek, nagy régiók, majd megyék, néprajzi tájak, végül az egyes települések tárgyakban, dokumentumokban tükröződő népművészete lenne látható, kereshető és megismerhető. A jelzett program kibontakozásában természetes partnerként működünk együtt a Hagyományok Házával.

A program kibontakozása szorosan összefügg a Néprajzi Múzeum induló hálózati-fejlesztési vállalkozásával, melynek első elemeként 2023-ban Erdélyben, Csíkszeredán nyílik meg az Örökség Pont, ennek közvetlen ismeretátadási – turisztikai – marketing célokat is összehangoltan tartalmazó küldetését, az Erdélyi Hagyományok Házához tartozó intézményekkel egyeztetve tervezzük kibontakoztatni. A csíkszeredai Örökség Pont pilot programként való értékelését követően folytatódik a hálózatépítés a jelenlegi határokon túli magyar nyelvterületen, további helyszíneken és a mai Magyarország területén is az UNESCO világörökségi helyszínekhez kapcsolódva. A Néprajzi Múzeum az utóbbi évtizedben aktív szereplőként vett részt a szellemi örökséggel összefüggő tevékenység színvonalas művelésében, és példaszerű együttműködésben vállalt szerepet az Agrárminisztérium vezetésével kibontakozó Hungarikum mozgalom működésében is. Az így szerzett tapasztalatok és kidolgozott módszertan alátámasztja az intézmény hiteles szerepvállalását és küldetésének kiteljesítését ezeken a területeken.

Szintén a jól koordinált együttműködésre és szinergiára építve a korábbi években is a Hagyományok Háza, a ELKH BTK Zenetudományi Intézet és a Néprajzi Múzeum sikeres együttműködésében megvalósuló Tiszta Forrás program kiteljesítése is várható. Ezen program részeként a Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben őrzött és feldolgo-

zott népzenei gyűjteményeknek a kiválasztott kárpát-medencei magyar településekhez (felvidéki és erdélyi települések is részesei már a programnak) kötődő elemeit elektronikus formában átadjuk a helyben folytatott népi örökségápoló tevékenység támogatásának elősegítése céljával és közvetlenül segítjük ilyen jellegű munkájukat.

AZ ÖRÖKSÉG MEGŐRZÉSE – ÁLLOMÁNYVÉDELMI KIHÍVÁSOK

A gyűjteményi területhez értelemszerűen szorosan kapcsolódó állományvédelmi tevékenységi programot komplexitása miatt célszerű önálló egységként is hangsúlyozni. Az ún. hétköznapi múzeumi működésben is egyre fontosabb szerepet játszó állományvédelem területe a Néprajzi Múzeum előtt álló időszak kihívásai között tovább erősödik. A múzeumi gyűjtemények biztonságos költözését lebonyolító intézményben rendkívül gazdag átadható tudást gyűjt össze, mellyel az állományvédelem, a raktározás és nyilvántartás területein egyaránt érdemi segítséget kínál az érintett intézmények számára. A nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedően biztonságosan megvalósított gyűjtemény költöztetések sikerében az állományvédelmi területen dolgozóknak meghatározó szerepe volt. Ez az állományvédelmi komplex program mintául szolgál más múzeumok gyűjteményeinek állományvédelmi prioritásainak felállítására is. Az ilyen jellegű tanácsadás már eredményesen működik a visszajelzések alapján a partner intézmények (Magyar Nemzeti Galéria – Szépművészeti Múzeum, Közlekedési Múzeum, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Iparművészeti Múzeum, Hadtörténeti Múzeum, Magyar Természettudományi Múzeum, Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Nemzeti Múzeum és számos vidéki és határon túli magyar közgyűjtemény) tevékenységét javítva.

A Néprajzi Múzeum kiemelt figyelmet szentel a műtárgymegőrzésre, a megelőző állományvédelmi feladatokra, amely egyrészt állandóan ismétlődő munkafázisokból, másrészt jó helyzetfelismerést követelő összetett munkafolyamatokból álló tevékenység. A műtárgyköltöztetési feladatok után a hangsúly egyre inkább az új kiállítások állományvédelmi szempontból megfelelő kivitelezésére helyeződik át. A kiállítóterekben elhelyezett műtárgyak megfelelő bemutatásához szükséges támasztékok, installálási megoldások meghatározására, a műtárgykörnyezeti paraméterek folyamatos kontrollálására, a műtárgyak rendszeres karbantartására. A folyamatos figyelmet és jelenlétet igénylő állományvédelmi munka mind a raktárakban, mind a kiállításokban a műtárgyak állagvédelmében eddig elért eredmények megőrzését és megtartását tartja kiemelt feladatának, amely egyrészt a műtárgykörnyezeti paraméterek következetes és rendszeres, folyamatosan visszatérő ellenőrzését, a mérési adatok dokumentálását, kártevők monitorozását, másrészt a felmerülő problémákra történő azonnali, hatékony beavatkozást jelenti.

A Néprajzi Múzeum által országos kompetencia feladatként irányított Múzeumi Állományvédelmi Program folytatásában fontos a megelőző műtárgyvédelem szemléletének erőteljesebb érvényesítése. Célja, hogy egységesítse és megteremtse az összhangot az intézkedési és fejlesztési rendszeren belül, segítse az elindítandó programok projektervezését és az egyes fejlesztési tervek megvalósítását. A Program az országos múzeumi hálózat állományvédelmi fejlesztéseinek összehangolásán túlmenően fontos-

nak tartja a teljes magyar nyelvterületen működő intézményekre történő kiterjesztését a hatékonyabb megvalósítás érdekében. Az ország területén működő muzeális intézmények állományvédelmi felelősi körének tényleges hálózatként történő működtetése mellett feladatának tekinti a határon túli magyar nyelvterületen tevékenykedő, magyar vonatkozású gyűjteményekkel rendelkező intézmények munkatársainak bevonását az állományvédelmi akkreditált képzésbe, a szakmai továbbképzéseken való részvételbe, publikációk készítésébe, megosztásába, a rendszeres kommunikáció fenntartásával a naprakész információk eljuttatásába.

AZ IDŐSZAKI KIÁLLÍTÁSI PROGRAM

A Néprajzi Múzeum új épületeiben kibontakozó tevékenységének egyik hangsúlyos feltétele a középtávú időszaki kiállítási program kidolgozása és működtetése. Ezen programnak képesnek kell lennie jelentős számú közönség vonzására, a szükséges publicitás megteremtésére és azon keresztül szponzori támogatás vonzására. A több éve indított előkészítő munka eredményeként 2028-ig kialakult az időszaki tárlatok komplex programja. Ezen program elsősorban az intézményben zajló tudományos és gyűjteményfeltáró tevékenység eredményeire épít, illetve a szintén korábban elindított együttműködésekre reflektál.⁶⁴ Számos, a nagy állandó tárlatban természetes módon csupán föl villantott tárgycsoportnak, tematikai elemnek a részletes bemutatását teszik lehetővé a tervezett időszaki tárlatok. Olyan időszaki tárlatok rendezése célszerű, melyek az intézmény új elhelyezésére építve kurrens, turisztikai szempontokat is érvényesítő tematikát képviselnek és a városligeti intézmények összehangolt szinergiára épülő vonatkozó tevékenységét is kihasználják.

Az időszaki kiállítások középtávú programjában indokolt a konzekvensen képviselt társadalmi hasznosság további erősítése. A Néprajzi Múzeum nyilvánosságot kiszolgáló funkciója szempontjából a társadalom tudásának élő forrása, ezért a kortárs jelenségekre is nyitottan reagál. A Néprajzi Múzeum tudásbázisának alapjaira építve kiemelt szerepet játszik a vidéki és határokon túli helyszíneken bemutatatható vándorkiállítások menedzselésében, rendezésében. A következőket formált nemzetközi kapcsolati háló biztosítja az intézmény számára a kiállításcserekből az egyenrangú szerepvállalást. A költözés miatti bezárás időszakára készülve kidolgoztunk az utóbbi években egy kínálati modellt, melyen különböző műfajú és tér- illetve eszköz igényű időszaki tárlatok szerepelnek. A 10 különböző vándoroltatható időszaki tárlat tematikai frissítése a kiállítási stratégiával összhangban zajlik. A Liszt Intézetekkel rendszeresen egyeztetett, külföldön is bemutatatható tárlatok érdemben segítik az állami kultúrdiplomácia célkitűzéseit. A Néprajzi Múzeum esetében – egyedülálló gyűjtemé-

⁶⁴ Az alábbiakban tömören összefoglalt időszaki program kidolgozását hosszú, a munkatársi szakmai közösséggel folytatott előkészítő munka előzte meg. A pontos vezetői szempontokkal irányított, ezáltal összemérhető ötletjavaslatok összegyűjtését részletes tudományos tanácsai bemutatások/vita és részletező írásos kidolgozási fázis követte. Ez után az intézményben működő Tudományos Tanács több fordulóban megtárgyalta a programot és elfogadta azt. Így az erőforrások hatékony menedzselése segítheti a párhuzamosan zajló kiállítás előkészítési komplex munkát.

nyi adottságaira építve – az eleve nemzetközi szintre tervezett projektek megvalósításának lehetősége kézenfekvő.

2023-ban a tervezett állandó gyűjteményi kiállítás megvalósítása jelentősen lekötötte az intézményi kapacitásokat, ennek ellenére több időszakos tárlat is készül:

2023 áprilisában nyílik a költözési időszak során végzett gyűjteménygyarapítás eredményeit bemutató újszerzeményi kiállítás. A tárlat arra a jelenségre hívja föl a figyelmet, hogy még a költözések időszakában is felmerültek olyan gyűjteményezési lehetőségek és feladatok, melyeket az átmeneti zárva tartás ellenére is fölvállalt a Néprajzi Múzeum. Egyértelműen értékmentő tevékenység részeként a tudatos normatív múzeumi gyűjteményezés szempontjait szem előtt tartva zajlott a gyarapítás. Olyan látványos és egyedülálló gyűjtemények kerültek a 2018-tól 2022-ig tartó időszakban a múzeumba, mint egy lenyűgöző gazdagságú egyedülálló magyar népi kerámia vagy a pásztorművészeti kollekció. Ezen tárgyak olyan minőséget és olyan kvalitást képviselnek, hogy a speciális helyzet és az egyébként is hatalmas kerámiagyűjtemény jellemzőinek ismeretében is indokolt volt a megvásárlása. Szintén kihagyhatatlan lehetőségként került a gyűjteménybe az egyik utolsó budapesti lakásgaléria teljes anyaga magyar és közép-európai vonatkozású, rendkívül értékes népművészeti tárgyakkal. A rendkívül bőséges gyarapodások közül a nemzetközi kollekciót erősítő brazíliai indián archívumi gyűjtemény megszerzését is indokolt kiemelni, hiszen a több évtizedes állomásozó terepmunkaként létrejött anyagban a műtárgyak mellett világszínvonalat képviselő komplex archívum is bekerült a Néprajzi Múzeumba.

2023 májusában a Gyulai Vármúzeummal közösen Erdős Kamill cigány témájú fényképeit bemutató tárlatot tervezünk. A fotóanyag feltárását a Néprajzi Múzeum kultúrstratégiai küldetésével összhangban a néprajzi tartalmak digitalizálását koordináló kompetencia feladat részeként végezte el az intézmény 2022-ben. A soha korábban be nem mutatott, a cigányság etnográfiáját bemutató fotóanyag különleges értéket képvisel. A kiállítás szervesen illeszkedik a Néprajzi Múzeumnak a kisebbségekkel kapcsolatos átgondolt és kiérlelt feladatvállalásába is.

2023 júniusában nyílik Claudia Andujar (Brazília) magyar származású világhírű fotóművész életmű fotókiállítása. A nemzetközi elismertség és az egyre növekvő népszerűség ellenére Claudia Andujar életműve Magyarországon még jórészt ismeretlen, eddig egyetlen kiállításon sem jelentek meg képei. A kiállítás lehetőséget teremt arra, hogy munkásságát megismerje a hazai szakmai és nem szakmai közösség, ezáltal helyet kapjon a magyar fotográfia történetében is. A néprajzi múzeumi bemutatás lehetőséget teremt arra, hogy szélesebb kontextusban, az antropológiai szemléletmód hangsúlyos bevonásával tárgyaljunk számos, a vizuális antropológia és a művészet kérdéskörébe tartozó, valamint a globalizációval, az ökológiai kérdésekkel és környezetvédelemmel, az őslakos jogokkal, az őslakosok reprezentációjával/önreprezentációjával és a kutatói/művészi etikával kapcsolatos problematikákat.

2023 októberében a külföldi intézményekkel folytatott együttműködés részeként nyílik meg a koreai fővárosban működő Seoul Museum of History által rendezett kiállítás. A tárlat a koreai nemzeti identitás jellegzetes elemét, a hagyományos viseletet és annak társadalmi komplex jelentéstartalmát mutatja be látványos eredeti műtárgyak és rendkívül korszerű digitális és interaktív eszközök segítségével. A szöuli múzeumban

2022-ben a Néprajzi Múzeum időszakai tárlata volt látható.⁶⁵ Erre válaszul érkezik a külföldi kiállítás melyhez hasonló nem szerepelt még Európában.

2023 második felében szerveződik a Néprajzi Múzeum egyedülálló hangszergyűjteményére épülő utaztatható vándorkiállításnak Kínában, pekingi helyszínen történő bemutatása. A vándorkiállítás 2023-ban erdélyi helyszíneken szerepel és ezen bemutatási alkalmaknak a tapasztalatait is felhasználva készülünk a távol-keleti szerepeltetésre.

2024-ben a program szerint elindulnak a megnyílt állandó tárlathoz kapcsolódó különböző tematikus időszakos kiállítások.

Ilyen időszakos tárlatként készül 2024 januárjában a Művész tekintete című kiállítás, mely az állandó tárlatnak a művészet és etnográfia tematikai egységére reflektál, kortárs művészekkel közösen megvalósított kutatási laborként. Az időszakos tárlat az intézményi kompetencia feladatként és kultúrstratégiai projektként is kiteljesedő MaDok kortárs muzeológiai program elemeként valósul meg.

2024 tavaszán nyitjuk Melka Vince etnográfiai szempontból kiemelkedő jelentőségű festőművészi életművét bemutató időszakos tárlatunkat. A Rudolf trónörökös festőjeként ismert művész a magyar népeleket ábrázoló látványos és izgalmas műveinek számos darabját a Néprajzi Múzeum őrzi. Fennmaradt alkotásainak legnagyobb része a Néprajzi Múzeum birtokában van. 60 db kvalitásos rajz és akvarell teszi ki az anyagot, melyet több ütemben restauráltattunk. Minden egyes mű szinte grafikailag megformált néprajzi tanulmány, amely emberközelbe hozza a bemutatott magyar falvak lakóinak mindennapi életét, foglalkozásukat, viseletüket. A Néprajzi Múzeum ezzel a kiállítással fontos szerepet vállal egy olyan festőművész munkásságának bemutatásában, aki négy évtizedig volt jelen Erdély képzőművészeti életében. Erdélyi intézményekben is találhatók alkotásai, ez is indokolja, hogy a Budapesten megnyíló tárlatot terveink szerint vándoroltatni kívánjuk a székelyföldi múzeumi partnerekkel egyeztetve.

Ebben az évben már útjára indulnak a különböző gyűjteményekben kitaróan folytatott kutatási projektek eredményeit közreadó időszakos tárlatok. Ilyen kiállításként nyílik meg a világítóeszköz gyűjtemény korábban soha nem látható tárgyait bemutató Világosság – sötétség című tárlat 2024 júniusában. Szintén gyűjteményi kutatásra épül a Keménycserép készítése és használata témáját föl vállaló időszakos tárlat, melynek háttérét az európai jelentőségű, méretű és minőségű vonatkozó gyűjtemény biztosítja. A keménycserép gyártás és gyarak története a művészettörténészek által kellően kutattott, nem történt viszont meg a néprajzi feldolgozása ennek a kerámia típusnak. Ebben a Néprajzi Múzeum élen járhat, hiszen sok, jó részben korán, a 19. század végén sok helyen gyűjtött (millenniumi falu) tárgy, kellő számú inventárium és archív fotó áll együtt rendelkezésre.

Számos olyan műtárgyat tervezünk ezen kiállítások alkalmával a közönségnek bemutatni melyek akár egy évszázada a múzeumi raktárakban léteznek. Az Archívum korábban szintén a közönség által meg nem ismerhető jelentős gyűjteményei közül az alföldi fényképészműtermek üvegnegatívjaiból is készül egy időszakos tárlat („*Vágatlanul. Két tonna üvegnegatív*” munkacímmel) 2024 őszén a Múzeumok Őszi Fesztiváljának programelemeként. Fontos szempont a kiállítás esetében az érintett vidéki

⁶⁵ Múzeumunk időszakos vándorkiállítása 2023-ban további két koreai helyszínen is látható lesz.

településeken megvalósuló vándoroltatás (pl. Mezőkövesd, Békéscsaba stb.). A korabeli fotózás emlékanyagának bemutatása kiegészül a felvételek elemzésén keresztül kibontható társadalmi változások, a viselet formálódásának elemeivel is szoros összefüggésben a helyi lokális identitás értékeivel.

Az időszaki stratégia egyik sarokkövéként 2024-re tervezzük a magyar kulturális élet egyik óriási adósságának a rendezését! Az intézmény rendkívül gazdag saját gyűjteményeit is felhasználva, de hangsúlyosan az erdélyi magyar vonatkozású múzeumok gyűjteményeire építve 2.500 négyzetméteren megvalósítani tervezett, hatalmas időszaki tárlaton mutatjuk be a magyar népi kultúra Budapesten még soha nem látott műtárgyait. A trianoni békediktátum által elszakított területről származó néprajzi gyűjtemények időszaki kiállításon történő bemutatása az intézmény emlékezetpolitikai szerepvállalásával összhangban valósul meg. Az ezzel kapcsolatos szakmai projekt már zajlik az érintett intézményekkel – Marosvásárhely, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós, Sepsiszentgyörgy, Székelyudvarhely, Zabola múzeumai – összehangolt módon. „A székel” munkacímmel készülő tárlat identitásörző és képző szempontokat felvállalva jön létre. Elkezdődtek a kiállítás utaztatható verziójának külföldi bemutatását előkészítő tárgyalások, melyek eredményeként 2025-ben Koreában, Szöulban nyílnak meg a kiállítások.

A Néprajzi Múzeum középtávú időszaki kiállítási stratégiájának részeként elindított egy hangsúlyosan saját, korábban be nem mutatott gyűjteményeire épülő afrikai tematikát megcélzó sorozatot. Ennek első elemeként 2024 végén nyílnak meg „A Mihinek – több mint kovácsok” című időszaki tárlat, melyben a célzott terepmunkára épülő kutatások eredményei mellett nigériai magángyűjtők kollekciói szerepelnek.

A korábban említett kínai helyszínen bemutatásra kerülő hangszerkiállítást további távol-keleti helyszínekre is tervezzük eljuttatni 2024 végén. Már zajlanak a koreai kiállítás előkészítő munkálatai a fentiekben jelzett szoros intézményközi együttműködés kibontakozásának részeként.

A 2025-re tervezett időszaki tárlatok között az utazó hangszertárlat további bemutatása is megjelenik. Az Oszakai Világkiállítás magyar vonatkozású projektjeként merül föl a nemzetközi környezetben kiválóan érvényesülő, a zenei üzeneteket tolmácsoló múzeumi hangszergyűjteményre épülő tárlat megvalósítása. A népzene gyűjtés és az ezzel összefüggő hangrögzítés terén Magyarország úttörő szerepet játszott. A Néprajzi Múzeum egykori munkatársaiként működő Bartók Béla, Kodály Zoltán, Vikár Béla vagy az intézmény vezetőjeként is dolgozó Lajtha László tevékenysége nemzetközi téren is messzemenően elismert. A Néprajzi Múzeum az Európában elsőként elindított viaszhengeres hangrögzítéssel összefüggő rendkívüli gyűjteményeit digitalizálta, és ennek a projektnek a tanulságai és eredményei egyaránt nagy érdeklődésre tarthatnak számot a világkiállításra tervezett látványos időszaki kiállításon.

2025 nyarára tervezzük az afrikai sorozat következő elemének megnyitását. Az *Egy terep három kutató – Magyar kutatók Kelet-Afrikában* című időszaki tárlat a múzeum korai afrikai gyűjteményeit és az aktuálisan zajló terepkutatások eredményeit mutatja be. A gróf Teleki Sámuel klasszikus 1889-es expedíciójából származó tárgyak és a későbbi kutatások, gyarapítások eredményei, így báró Bornemisza Pál (1901) gazdag gyűjtései, majd a centenáriumi Teleki-expedíció emlékei (Sárkány Mihály)

mellett, a jelenben zajló terepmunkán megszerzett darabok is megjelennek a látványos tárlaton. Régi adóssága a Néprajzi Múzeumnak, hogy az Afrika-gyűjtemény egynegyedét kitevő kelet-afrikai gyűjteményt feldolgozza és a közönség elé tárja. A három gyűjtemény és gyűjtő egyben három gyűjtési kontextust, módszert reprezentál és az útvonalak, valamint a gyűjtendő tárgyak kiválasztásával egymásra is utal. A nagy alapterületű és sok műtárgyat föl vállaltan először a közönségnek bemutató kiállítás kísérő kamara tárlataként készül a szafari jelenségre reflektáló kutatási projekt bemutatása. Ezen a kamara jellegű kiállításon tárgyakon, fotográfiákon és egyéb dokumentumokon keresztül mutatjuk be a szafari jelenségét, gyakorlatát, szerepét a kortárs Afrikában. Időrendben, a korai *'felfedező'* kereskedelmi szafariktól jutunk el a mai szabadidős szafarikig.

2025-ben is folytatódnak a gyűjteményfeltáró kutatásokra építő időszakos tárlatok. Ezek részeként készül a magyar türeleműveket bemutató kiállítás. A Néprajzi Múzeum egyedülállóan gazdag kollektcióval rendelkezik ebből a tárgytípusból is. A saját gyűjteményre építve a készítés bonyolult folyamatát is hitelesen dokumentáló elemek szerepelnek a projektben.

Az intézmény példaértékű gyűjteményi katalógus sorozatának folytatásával is összefügg a cíterákat feltáró és bemutató időszakos tárlat 2025 őszén. A legkorábbi tárgyak a 19. században kerültek a gyűjteménybe, Sárosi Bálint jóvoltából az összes típus Magyarország teljes területéről képviselve van. A típusok bemutatását kiegészítjük a nemzetközi gyűjteményekben lévő ázsiai domborúcíterákkal, és az európai lapos változatokkal is. A gondosan előkészített kiállításban megjelenő műtárgyakat több éves restaurálási program eredményeként tudja bemutatni az intézmény.

Ez a tárlat szorosan összefügg egy várhatóan a látogatói érdeklődést különösen fölkelő látványos és nagy alapterületű időszakos kiállítással is. A Néprajzi Múzeumban évtizedek óta zajló sikeres restaurálási munka eredményeit, a világszínvonalon lebonyolított biztonságos költözés tanulságait és a preventív állományvédelem rendkívüli jelentőségét is felvállaló tárlat a legkorszerűbb technikai és szakmai-módszertani jellemzőket is bemutatja. A néprajzi gyűjtemények jellemzően kompozit műtárgyai különleges kihívást jelentenek a szakemberek számára, viszont számos esetben a hétköznapi otthoni környezetben is alkalmazható megoldásokkal ismertethetik meg a látogatókat, érdeklődőket. Az ún. családi archívumok, az egyéni identitást különleges módon erősítő tárgyak megőrzésében a Néprajzi Múzeum szakemberei kézzelfogható ismereteket kínálnak a 2025-re tervezett tárlaton.

2025-ben tervezzük megnyitni a már gondosan előkészített kiterjedt nemzetközi együttműködésen alapuló „*Mitoszok hegye Mexikó ősi piramisai*” című időszakos tárlatot. A spanyol hódítás előtti korszakot felölelő időszak négy emblematikus kultúráját (olmék, maja, teotihuacani, azték) mutatja be a nagy alapterületű kiállítás. A mezoamerikai archaikus civilizációk piramisait rendkívül látványosan megidéző tárlaton a Néprajzi Múzeum vonatkozó saját gyűjteményei mellett mexikói és dallasi múzeumok válogatott tárgyai is szerepelnek. Európában ilyen komplexitású és gazdag anyagot bemutató tárlat még nem volt látható. Várható, hogy a külföldi partnerekkel egyeztetve a kiállítás a nemzetközi kiállításcsere számára is vonzó lesz.

2026-ban a tervezett időszakos tárlatok között megjelenik egy kamara tárlattal a ko-

rábban már elindított afrikai sorozat. A dél-etiópiai terepmunka (Omo-völgy) eredményeit közreadó tárlat a kulturális antropológiai kutatási módszertant alkalmazó kortárs projekt eredményeire épül.

Szintén folytatódnak a gyűjteményfeltáró kisebb időszaki kiállítások, melyekhez gyűjteményi katalógusok is kapcsolódnak. A sorozat következő elemei az erdélyi kályhacsempékkel és a különleges üzeneteket is hordozó menyasszonyi koszorúkkal foglalkoznak. Mindkét tárgytípus legnagyobb hazai kollekcióit a Néprajzi Múzeum őrzi és korábban soha nem kaptak komoly figyelmet. Népi kályhacserép kiállítása a Néprajzi Múzeumnak sohasem volt. A kiállítás nemcsak a néprajzosok, keramikusok, gyűjtők, művészettörténészek és az erdélyi kultúra szerelmesei, hanem a régészek érdeklődésére is számot tart. A Néprajzi Múzeum textil- és viselet, valamint egyházi gyűjteménye szép számban tartalmaz menyasszonyi koszorúkat. A kollekció nagy többsége a hagyományos paraszti használatból került ki és egy jelentős része üvegezett keretben, nem ritkán fényképpel párosítva található. Rendkívül látványos tárgycsoport, amelynek korunkban nagy aktualitása van.

Szintén egy hagyományosnak tekintett néprajzi tárgye gyűjtemény a célterülete *A kendermagtól a vászonruháig* című időszaki tárlatnak. Az intézmény legnagyobb gyűjteményére a textilgyűjteményre épülő, hangsúlyosan a magyar hagyományos viseleteket és a háztartási textiliákat górcső alá vonó időszaki tárlat a kézművesség iránt érdeklődőket természetes módon fogja megszólítani.

A klasszikusnak ítélt kiállítások mellett a kortárs kutatásokat is célkeresztbe helyező projektekkel is készülünk 2026-ban. Ilyennek ítéltető a *Katonadolog – a katonaság hatása a népi kultúrára* című időszaki kiállítás. Ezen tárlat kiterjedt közösségi gyűjtésre és a társintézményekkel való szoros együttműködésre épülve valósul meg. A kiállítás képet próbál adni a közoktatás után talán a legfontosabb, a népi kultúrára hatást gyakorló intézményről. A kutatás alapvetően két rétegét vizsgálja ennek a hatásnak. Az első, közvetlenebb, a munkaruhává lefokozott gyakorlótól, a lövedékből készült gyűrűn a kutyatállá váló csajkáig a hadseregből különböző utakon kikerülő tárgyak utóéletét vizsgálja. A második a réteg, a kulturális diffúzió jelenségét, a hadseregben különböző etnikumok, rétegek, regionalitások találkozásából létrejövő kulturális csere hatásaira hoz példákat a katonaságban megszeretett lőtisztító szerszámtól a szolgálati idő után honosított, új típusú cséplőgépig.

Hasonló kortárs kutatómunka eredményeire épül a *Fusi, buhera avagy tárgykészítés a hiánygazdaságban* című időszaki kiállítás. Az 1945 utáni időszakban a szocializmus, a hiánygazdaság idején milyen gazdálkodási, társadalmi, mentalitásbeli stratégiák mentén létrejövő válaszok születtek egy alapvetően megváltozó keretrendszer feltételeire? A téma időbeli gyökerei korábbra is visszavezethetők, pl. a paraszti gondolkodás toposzaira (találékonyság, „környezettudatosság”, szegénységre, hiányokra adott válaszok stb.) és tovább élhetnek akár a recycling art, új népművészet, biogazdálkodás kategóriákban. Ez a projekt az intézmény tudományos együttműködési kapcsolati rendszeréhez is szorosan illeszkedik, hiszen a *WORK. Munka, társadalom és politika: munkahelyi kultúrák a szocializmus magyar modelljében, összehasonlító elemzés* Lendület kutatócsoport (2022–2027) tevékenységéhez kapcsolódva valósulhat meg. Az együttműködés lehetőséget teremt a Néprajzi Múzeum vonatkozó tárgy-

és archívumi forráscsoportjainak feltárására, értelmezésére és az ezekhez kapcsolódó új kutatások elindítására, a korszak tárgyaival történő gyűjteményi gyarapításra.

2026-ban a jelzett afrikai tematika mellett a múzeum egyik korai és különleges nemzetközi gyűjteményi egységét bemutató időszakos tárlat is megvalósul. A múzeum óceániai gyűjtői közül a pszichoanalitikus néprajz világhírű képviselője, Róheim Géza (1891–1953) volt az egyedüli hivatásos etnológus. Egyebek mellett Közép-Ausztráliában, a délkelet-új-guineai Massim-térségben, Normanby szigetén végzett terepmunkát. Az 1929-es terepmunkája eredményeképpen közel 500 tárgyhöz jutott a múzeum. Ez a nemzetközi érdeklődésre is számot tartó ausztrál gyűjtemény évtizedekkel korábban volt csak bemutatva és akkor is csak töredékesen. A tervezett tárlat ezt a hiást kívánja felszámolni.

2027-ben szintén egy, a Néprajzi Múzeum rendkívül értékes és korábban kevésbé ismert nemzetközi gyűjteményeit feltáró időszakos tárlatot tervezünk megvalósítani. Az Amazonia indián világai című tárlaton az intézmény munkatársaként kutató Boglár Lajos tevékenysége mellett a 2022-ben múzeumunkba került egy belga kutató (Rauschert) rendkívül gazdag amazóniai indián archívumának értékeit is megismerhetik a látogatók. A harmincéves időtávra kiterjedő intenzív állomásozó terepmunkára épülő gyűjtemény kiválóan kapcsolható a múzeum korábbi dél-amerikai gyűjteményi anyagaihoz. Olyan látványos kiállítás megvalósítása válik lehetségessé, amely a budapesti intézményt a világ legjelentősebb Amazonia kutató múzeumaival egyenlő szintre emeli.

Várhatóan szintén érdemi látogatói érdeklődést váltanak ki a kutatómunkára épülő és hazai, illetve külföldi társintézmények kollekcióit is bemutató olyan időszakos tárlatok, mint a *Haj* kultúrtörténetét felvállaló, vagy a *Seprűk – egy univerzális tárgytypus* című kiállítás.

A népi kultúra, a népi vallásosság és a szakrális művészet iránt érdeklődők számára jelent majd különleges élményt a *Népművészet évszázadai. Képek és szobrok* című időszakos tárlat. Ez a kiállítás egy eredetileg Székesfehérvárott 1969–70-ben megvalósult egykori időszakos kiállítás újragondolása és elemzése lesz. A magyar népi vallásosság tárgyi emlékeinek legnagyobb hazai seregszemléje volt az eredeti kiállítás, mely messze túlmutatott a néprajzi muzeológia keretein. Az elmúlt évtizedekben folytatott kutatások és a restaurálások látványos eredményei egyaránt megjelennek a tervezett nagy alapterületű kiállításon.

Szintén látványos magyar néprajzi kollekciót mutat be az „*Izabella Háziipari Egyesület*” – szlovákokkal közös nemzetközi együttműködés középtávú kutatási terv alapján kidolgozott projektje. A Néprajzi Múzeum gyűjteményeinek alakulása szorosan kapcsolódott a 19. század második felében meginduló háziipari mozgalmakkal. Az Izabella Háziipari Egyesület az egyik legismertebb és legkiterjedtebb szervezet volt. Az Izabella háziipari egyesület működésének fontos emlékanyaga ma Szlovákiában van, ez az anyag azonban részben feltárt és az intézményben őrzött kapcsolódó gyűjteményi egységekkel látványos vándorkiállításon bemutatható.

A *Malonyay Dezső: A magyar nép művészete* című időszakos kiállítás hosszú kutatást és munkacsoportot igénylő projektként valósulhat meg. A múzeumi munkatársak által elindított kutatás a Malonyay Dezső által szerkesztett, 1904 és 1911 között öt kötetben megjelenő, *A magyar nép művészete* monografikus vállalkozásra fókuszál.

A Néprajzi Múzeum régóta adós egy olyan kutatással, mely a Malonyay-vállalkozás gyűjteményeiben fellelhető anyagát térképezné fel és tárná az érdeklődők elé ezt a lenyűgöző népművészeti kollekciót.

Izgalmas probléma érzékeny kiállítási projektként készül az intézmény a *Zöld + Irtás* című tárlatra. Ebben a kiállításban ember és természet viszonya éppúgy adekváтан megjelenik, mint a növénytakaró irtása a hagyományos társadalmakban. A kiállítás a természeti területekbe, a növényzetbe beavatkozó ember tevékenységét mutatja be a „hagyományos” közösségek példáin keresztül, de a kortárs problémákra, aggodalmakra reflektálva, annak társadalmi-kulturális hátterét is megvilágítva. A tematika egyik előnye, hogy a magyar és a nemzetközi anyag együtt szerepeltethető. Komplex, interdiszciplináris szemléletű kiállítás nagy alapterületen. A feldolgozás fókuszában a „zöld” mint természetben létező és mesterségesen előállítható materialitás (organikus létezők és mesterségesen előállított tárgyak színe) és a „zöld” mint fogalom adja.

A fentiekben tömören összefoglalt időszakai tárlatok mellett évente rendszeresen megjelennek sorozatok is a kiállítások között. Ilyennek tekinthető a már évtizedes hagyománnyal az intézményben kapcsolódó kamara tárlattal és programokkal egyaránt szereplő Ars Sacra fesztivál, melynek évente pontosított témáihoz igazítjuk az intézményi szerepvállalást is. Szintén évtizedes hagyománya van a Hónap műtárgya és a Hónap kortárs műtárgya sorozatoknak, melyek az éves munkaterv kidolgozásával rögzülnek, ezáltal érdemi reflexiót kínálnak az intézmény komplex tevékenységi formáira és az aktualitásokra is.

A kiállításokon kívüli látogatói hozzáférést az online virtuális terület is érdemben támogatja. Ezt főként folytatjuk az utóbbi időszakban az intézményi honlap tudatos fejlesztését és megújítását. A jelenlegi virtuális kiállítások mellett további egységek jelennek meg és az online gyűjteményi katalógusok, illetve a kereshető adatbázisok száma is növekszik. Az archívumi gyűjteményeket is feltáró fejlesztések között kiemelkedő a Bartók Béla népzenei gyűjtéseit korszerű és tudományos szempontból is kiemelkedő minőségben megvalósító projekt.

ISMERETKÖZVETÍTÉSI KÖZÉPTÁVÚ PROGRAM

Rendkívüli jelentőségű stratégiai kérdés, hogy a Néprajzi Múzeum hogyan segítheti a magyar nemzetet a fenntartható fejlődés kapcsán megfogalmazott célok elérésének támogatásában? Az intézmény feladata a szakmai iránymutatás, konkrét, átfogó javaslatok megfogalmazása a néprajz, néphagyomány megjelenésének lehetőségeiben a tudásátadás, közelebbről a közoktatás területén is – hangsúlyosan a Nemzeti Alaptantervvel összefüggésben, valamint a felnőttkori tanulásban. Az intézmény adottságaira építve kiemelt szerepet vállal a közoktatásban, egyrészt az alapkompenciák fejlesztésében, támogatva, hogy a közoktatás színvonala tovább emelkedjen. Kiemelt ismeretátadási vállalása a nemzeti, kulturális identitás értékeinek, azok megélésének közvetítése, a digitális kompetencia, információs és kommunikációs képességek fejlesztése. A Nemzeti Alaptantervvel összefüggő konkrét tantárgyi kapcsolódásban a nép- és honismeret/társadalomismeret, földrajz, biológia, művészeti nevelés minden

területe szorosan kapcsolódik az intézmény ismeretátadási küldetéséhez. A 21. századi korszerű kulturális intézmények számára elsőrendű a felnőttkori terápiás programok kidolgozása, a jó gyakorlatok széles körű megosztása.

A Néprajzi Múzeumban módszertani központként, a néprajzos múzeumpedagógiával foglalkozó szakemberek számára rendszeres tanácskozásokat szervezünk helyben, és „*utazó konferencia*” formában, természetes módon a határon túli, magyar lakosú területek bevonásával. Nemcsak néprajzi gyűjtemények munkatársainak, hanem minden olyan múzeumpedagógus, muzeológus számára kínáljuk ezeket a projekteket az elkövetkező években, aki időszakos jelleggel dolgozik néprajzi-, honismereti tartalommal. 2023-tól akkreditált továbbképzés felújítása/indítása szerepel a terveink között, elsősorban pedagógusok és néprajzos múzeumpedagógiával foglalkozók számára. Ez a képzés posztgraduális módon, hon- és népismereteket oktató tantárgyakhoz kapcsolódóan teljesedik ki. A múzeumok és a közoktatás közötti elsőrendű figyelmet igénylő és mindkét oldal számára fölmérhetetlenül fontos kapcsolat kiemelt jelentőséggel szerepel az elkövetkező évek feladatvállalásában.

MÚZEUMI TUDOMÁNYOS KUTATÁSOK

Az előző részekben jelzett tudásbázissal kapcsolatos kiállítási és ismeretközvetítési feladatok természetes módon kapcsolódnak a Néprajzi Múzeumban végzett tudományos kutatások témájához. A jelenben zajló gyors ütemű társadalmi átforgatódás szükségyszerűen elméleti szemléletváltásra, módszertani megújulásra készíteti a társadalomtudományokat, annak érdekében, hogy az új társadalmi folyamatokat, jelenségeket is értelmezni tudják. Minden szaktudomány, így a néprajztudomány számára is időről időre szükséges a feladatok új meghatározása, a szemlélet és a módszerek megújítása. A jellemző tudományos irányok ismeretében megállapítható, hogy az etnográfia és az európai etnológia kutatásában a tárgyi világ kiemelt szerepet tölt be, s ennek természetes központjai a néprajzi múzeumok. A sikeres intézményi küldetés érdekében az erőforrások koncentrációjával több alapvető tudományos program előkészítése is indokolt.

Az utóbbi másfél évszázadban a Néprajzi Múzeumba került tárgyak sokrétű értelmezéséhez, illetve mai szerepük újragondolásához elkerülhetetlen a forrásközösségekkel való minél szorosabb kapcsolat kialakítása. Ebben a megközelítésben a múzeumi tárgyak nem csak egy eltűnő életforma rekonstrukciójának és reprezentációjának a lehetőségét rejtik magukban, hanem aktív szerepet játszhatnak a múzeum és a forrásközösségek közötti kortárs dialógusok, értelmezések kialakításában, valamint hozzájárulhatnak az adott közösség örökség-diskurzusához is.

E megszólaltatások segítenek a gyűjtemények, tárgyak jobb megértésében. A minél gazdagabb értelmezés feltétele e tárgyakhoz való hozzáférés, illetve e tárgyakkal kapcsolatos (legkülönbözőbb forrású) tudásokhoz, ismeretekhez való hozzáférés. A múzeumi tárgyak újbóli megszólaltatása, illetve a forrásközösségbeli és a múzeumi ismeretek kapcsolatba hozása e körbe tartozik. Ez a kettő egyszerre gyakorlati szempontból hasznos és szakmai etikai szempontból kiemelkedően releváns. E kapcsolatok

feltárásának módszertani megalapozása elősegíti a forrásközösség és örökség koncepcióinak minél jobb használatát.

A Néprajzi Múzeumban mind a magyar, mind a nemzetközi anyag esetében többször felvetődött az az igény (a 20. század közepétől), hogy a terepre visszatérve, a tárgyakat visszavíve vagy a terepet a múzeumba hozva „megszóltassák” azokat. A múzeumi tárgyak újraértelmezései nyilvánvalóan gazdagíthatják a tárgyak alaposabb, mélyebb megértését. Ám ugyanez alkalmazható a múzeumi gyűjtemények megszólaltatására is. Középtávú programunkban kiállításfejlesztés, kutatás és kiadványsorozat egyaránt szerepel, mindhárom során kitüntetett figyelem irányul a forrásközösségekkel való együttműködésre, a múzeumi tudás körforgásának biztosítására.

A vonatkozó múzeumi kutatásokat feltétlenül folytatni kell, a hatékonyság érdekében szoros együttműködésben azon intézményekkel (Nemzetstratégiai Intézet, ELKH BTK, egyetemi tanszékek, közgyűjtemények), melyeknek tevékenységében hasonlóan hangsúlyosan szerepel ez a tematika. Ilyen nemzetközi partnereket is összefogó színvonalas kutatási programként tekintek a Diószegi-gyűjteménnyel kapcsolatos programra. Ennek megvalósításában a ELKH BTK Néprajztudományi Intézete mellett a mongol (Institute of History and Archeology of Mongolian Academy of Sciences, Mongolian National Museum) és a kínai partnerek (Institute of Ethnic Literature Chinese Academy of Social Sciences, Chinese National Museum of Ethnology) közreműködése ígérkezik nemzetközi téren is kiemelt jelentőségűnek. 2023-ban a Diószegi centenáriumi évben indítjuk a széleskörű összefogással tervezett programot, melynek a közép-ázsiai pásztorkodás és nomadizálás, illetve a kapcsolódó magyar hagyományok közötti összefüggések feltárására irányuló projekt is a része lehet (katalógus, kiállítás, konferencia).

A Néprajzi Múzeum szélesebb körű intézményi összefogás révén kell, hogy továbbra is szerepet vállaljon a kárpát-medencei roma-kutatásokban, múzeumi feladatokban. A kutatások eredményei hozzájárulhatnak a romák társadalmi és munkaerő-piaci integrációjának felgyorsításához, valamint a kulturális másság jobb megértéséhez, amely elengedhetetlen előfeltétele az interetnikus konfliktusok megelőzésének és hatékony kezelésének. A korábbi évtizedeknek kiemelt területe volt a roma-integrációhoz kapcsolódó projektek (időszaki tárlatok, kiadványok, roma-holokauszt program, integrációs projektekben részvétel stb.) fejlesztése.

NKFI támogatású élő négyéves pályázata kezdődött meg 2022 őszén a Néprajzi Múzeumnak az Örökségkonstrukciók kortárs közösségi színtereken – Identitás, emlékezet, reprezentáció címmel (Projektazonosító: 143735). Ezt a konzorciális pályázatot a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeummal, az ELKH BTK Néprajztudományi Intézetével és a Debreceni Egyetem BTK Kutatócsoportjával közösen nyújtotta be a négy intézmény. A több helyszínen, összetett módszerekkel zajló alap-kutatás fókuszában az „örökség” fogalma, a „hagyomány” felidézésének, az „örökség” megalkotásának diakron és szinkron folyamatai, a tradicionális paraszti kultúra felbomlása után az egykori hagyomány „utóélete”, az „örökség – közösségek”, a kulturális emlékezet és a reprezentáció kortárs tradíció-termelő gyakorlatai, az új hagyománykonstrukciók és ezek lokális, regionális és nemzeti identitás képzését szolgáló vetületei állnak.

Kiemelt jelentőségű a különböző szintű etnikai és anyanyelvi keretek, köztük a nemzetek, nemzeti kisebbségek, szórványok, diaszpórák, vallásfelekezetek közösségeinek múzeumi kutatása. A regionális és lokális kultúrák identitása iránti érdeklődés várhatóan tovább fokozódik napjaink politikai folyamatainak hatására. Különös jelentőséggel bír az identitás-kutatás a földrajzilag és politikailag széttagolt magyarságra nézve. A múzeumi regionális kutatások fontosságát indokolja az is, hogy a közép-európai régiók között erőteljesen érzékelhető a modernizációs egyenlőtlenség. Az identitással összefüggő aktuális és fontos témák kutatása, illetve az eredmények múzeumi bemutatása elsőrendűen fontos a Néprajzi Múzeum kiállítási és tudományos tevékenységének szempontjából. A lokális, regionális, a felekezeti, a szociális identitás mind része az egyének, családok és tágabb közösségek önmeghatározásának. Ezen folyamatoknak nem csupán dokumentálójaként, hanem tevőleges formálójaként is szerepe van a Néprajzi Múzeumnak. Nyilvánvaló, hogy ezen tematika kutatásában is messzemenően indokolt a korábbiakhoz mérten aktívabb együttműködés azokkal az intézményekkel, melyek már komoly eredményeket értek el a téma kutatásában.

A néprajzi társadalmi múzeumi tudományos tevékenység legeredményesebb, és a gyűjteményezés szempontjából egyértelműen leginkább költséghatékony módja a terepmunka. A múzeum nyitott gyűjteményeinek gyarapítása érdekében elengedhetetlen a magyar nyelvterületre, illetve a nemzetközi gyűjtemények fejlesztését célzó távolabbi régiókba irányuló terepmunkák újraélesztése és új, korszerű tartalommal való megtöltése. Az intézményi terepmunkák tervezése érdekében elengedhetetlen az intézmény belső pályázati rendszerének kidolgozása, mely az intézményi középtávú stratégia részeként működik várhatóan 2023-tól.

KORTÁRS KUTATÁS – MADOK-PROGRAM

A Néprajzi Múzeum kultúrstratégiai kulturális intézményi működésében hangsúlyos szerepet játszik a fiatal generációk érdeklődésére közvetlenül reagálni képes módszertani tudományos tevékenységi kör. A fiatalok számára vonzó múzeumi stratégia megbízható módon építhet a már évtizedes tapasztalatokkal az intézmény által koordinált országos MaDok programra, melynek kiemelten hangsúlyos eleme a hálózati feladat. A jelenkor múzeumi dokumentációját célzó, országos hatókörű MaDok-program vezetése, a hálózat működtetése, nemzetközi szinten történő képviselése a Néprajzi Múzeum kiemelt feladata. Ennek megvalósítását célozza, hogy az új városligeti épületben külön MaDok iroda kialakítása is megvalósult, a kapcsolódó személyi fejlesztésekkel együtt. A múzeumi honlapon keresztül elérhető web-felület üzemeltetésén túl a jelenkori múzeumi dokumentációs munkát és tudományos projekteket támogató adatbázis háttértevékenységének támogatása szükséges. A program modulszerkezetű működése stabilizálódott.

Az első modul: Kutatás – gyűjteményfejlesztés – hálózatépítés. Hálózatban végzett, országos tevékenységként megvalósított kortárs gyűjteménygyarapítási, feldolgozási és kiállítási modul, amely évente ismétlődően, pályázati formában, a múzeumi gyűjtemények kortárs kutatásainak és gyűjteményfejlesztésének releváns módját és keretét adják – a feldolgozáson túl kiállítási tevékenység (rész) finanszírozásával.

Második modul: Publikáció – szakmai tartalomfejlesztés. A MaDok-program alapításától fontos elem volt a tudományos eredmények könyv alapú publikálása (*MaDok-füzetek* sorozat). A program tudományos és módszertani láthatóságát és a képzés és fejlesztés alapját jelenti egy ilyen fajta jelenlét. A papír alapú közreadás mellett fokozatosan az online közzététel erősítése a program célja. Kiemelt szempont az idegen nyelvről készült fordítások közzététele, illetve a vonatkozó magyar eredmények idegennyelvű közreadásának megvalósítása.

Harmadik modul: Esemény és program. A MaDok szakmai közönségen (is) túlmutató szakmai/közönség rendezvényeket, sorozatokat is rendez, elsősorban beszélgetést, olvasószemináriumot. Ennek célja a kritikai múzeumi műveltség fejlesztése, közbeszédbe emelése, fenntartása. A programok hangsúlyosan a fiatal közönséget célozzák, szoros együttműködésben a felsőoktatási intézményekkel.

Negyedik modul: Oktatás és kommunikáció. A program kommunikációs modulja a tudás és tapasztalatok oktatási struktúrába illesztését szolgálják. Az oktatási modulban két elemet ötvöztünk: egyfelől az egyetemi képzésben való aktív részvételt (minta-projektek, mikrokutatások szervezésével) és felnőttoktatásban, a szakemberképzésben vállalt továbbképzési modellt.

Ötödik modul: Nemzetközi kapcsolatépítés. A MaDok-program az elmúlt években megerősödött módszertani fejlesztését követően 2023-tól beindítani tervez nagyobb léptékű, érdemi kutatásokat. Ezáltal érdemben megerősíti hazai szerepét és kapcsolat-hálóját, s ezzel párhuzamosan középtávon előkészíti a nemzetközi szinten való megjelenést, a fejlesztett tartalmak és tapasztalatok integrálását, hosszabb távú nemzetközi együttműködések kiépítésével.

AZ EREDMÉNYEK KÖZZÉTÉTELE, KOMMUNIKÁCIÓJA

A 21. századi múzeumok történetében az edukáció, az interpretáció és a szolgáltatások mellett a múzeumi kommunikáció területe alapvető változáson ment át. A világ élen járó múzeumi szakítottak a korábban jellemző egyirányú kommunikációs formákra, főleg sajtókommunikációra, a nyilvános programok – rendezvények, kiállítások, foglalkozások – promóciójára épülő gyakorlatukkal. A jelenkor nyitott, átláthatóan működő múzeumainak részvételi, társadalmi projektjeiben, a közösségépítésben, a múzeumok identitásformáló szerepében a kommunikációnak minden eddiginél jelentősebb feladata van. A múzeumi kommunikáció fogalmának és gyakorlatának átalakulását az internet, a világháló térhódítása is gerjesztette. A múzeumok aktívan kapcsolódtak be az egyéni és közösségi cselekvési formákat is lehetővé tévő online médiumok – mára a mindennapokat is meghatározó – világába. A múzeumi honlapok az információátadás központjaivá váltak, ahol a digitális gyűjteményi adatbázisok épp olyan fontos szerephez jutottak, mint a különböző online alkalmazások, hírek, informatív közlések, ismeretterjesztő formák.

Ebben a változásban a Néprajzi Múzeum is élen jár: különböző célcsoportokat, saját hangjukon megszólítva az online és offline térben egyaránt dinamikus kommunikál, szem előtt tartva az intézmény küldetési nyilatkozatát, valamint kultúrstratégiai

szerepkörét. Természetes módon a költözések, a bezárás alatti speciális helyzet adta keretek között kellett menedzselni ezen a területen is. A nyitással egy időben azonban aktívan és komoly erőforrásokat mozgósítva indítottuk el a munkát ezen a téren is. Ezzel összefüggésben kiemelten sikeresnek értékelhető a közvetlenül a 2022 májusi nyitást követően megvalósított háromnapos nemzetközi konferencia, melyen az európai néprajzi és antropológiai múzeumok igazgatói vettek részt és a közvetlen és azóta érkezett visszajelzések alapján messzemenően sikeresnek ítéltető. A tapasztalatok ismeretében és a konferencia rendkívül ösztönző szakmai kapcsolaterősítő jellegére építve tervezi a Néprajzi Múzeum a folytatást, melyen a megnyíló óriási állandó tárlat értékeire kívánjuk föl hívni a figyelmet. A 2024-ben megvalósítani tervezett nemzetközi konferencia közvetlen kapcsolatban van az intézmény kiállításainak nemzetközi porondon való megmérettetésének szándékával is.

A költözés és a Covid-időszak során megvalósított projektek között, illetve a gyűjteményi digitalizálással összefüggésben rendszerezett program-elemek részeként is számos publikációs és tudásmegosztó elképzelés működött sikeresen. A tudományos kutatások eredményeinek közreadása szorosan kapcsolódik a múzeumi kiadványok tematikájához. Az intézményhez kötődő PhD kutatásokra épülő monográfiák megjelenítése az elkövetkező években is folytatódik. A Néprajzi Múzeum tudományszervező feladatai közt szerepel több, az egész szakmát érintő kiadvány szerkesztése, a hazai és külföldi néprajzi intézményekkel való kapcsolattartás, konferenciák, műhelyviták szervezése, valamint a nemzetközi kutatási programokba való bekapcsolódás. A néprajz helyzete a magyar közgyűjteményekben tematikájú kutatás és összefoglaló munka elkészül 2023-ban. A létrehozott információs bázist, tanulmányokat, adatokat és a különböző intézmények működését dokumentáló fotókat először online megoldással tesszük közzé 2023 első felében. 2023 végére tervezzük a szerkesztett kötet kiadását. A vonatkozó adatbázis online megoldása lehetővé teszi hosszú távon is a néprajzi szakág közgyűjteményi helyzetének aktualizált bemutatását és a tudásmegosztás korszerű eszközeként működik 2024-től.

A múzeum számos rangos publikációt jelentetett meg – kiállítási és gyűjteményi katalógusokat, monográfiákat, konferencia- és tanulmányköteteket, folyóiratszámokat –, továbbá online adatbázisokat, katalógusokat és kiállításokat adott közre az elmúlt időszakban is. Indokolt azonban a kiadványstruktúra felülvizsgálata, a terjesztési–ismeretátadási jellemzők szempontjainak érvényesítése. 2023-ban elkészül az intézményi kiadványstratégia, mely a korszerű közreadási megoldásokat tartja szem előtt és a nemzetközi tapasztalatokra is épít. A Néprajzi Értesítő (intézményi évkönyv) a Múzeum és a néprajztudomány egyik fontos és nagy hagyományú (1900-tól jelenik meg!) orgánuma, folyamatos megjelentetése az intézmény alapvető feladata. Az idegen nyelvű elemek növelésével, a megfelelő rezümék támogatásával a kiadvány nemzetközi elismertsége is növelhető. Ezzel összhangban jelenik meg az említett nemzetközi konferencia előadásait angol nyelven közreadó következő kötet.

Fontos elv, hogy a múzeumi kiadványok anyagi ráfordítása arányban legyen a várható bevétellel. Az intézmény ismeretterjesztő kiadványainak súlyát növelni szükséges. Ezen belül a Magyar Népművészet sorozat folytatásával, amely közvetlenül segíti a kézművesek, népi iparművészek, a népművészet iránt érdeklődők igényeinek

kielégítését. A Néprajzi Múzeum ismertségét, társadalmi presztízsét egyértelműen növelik a tárggyűjteményekre épülő ismeretterjesztő kiadványok. A gyerekeknek szóló, a múzeumpedagógiai tevékenységhez kapcsolódó kiadványok típusbővítése, korszerűsítése rendkívül fontos.

A múzeumi gyűjtemények intézményen belüli meghatározó szerepével összhangban a nemzetközi tapasztalatok is igazolják, hogy folytatni kell a tárgytípológiára épülő múzeumi tárgytörténeti kutatásokat, a gyűjteményeket feltáró gyűjteményi katalógusok kiadását. A gyűjteményi katalógusok elemző–feltáró jellemzőinek meghatározásában a hazai néprajzi gyűjteménnyel rendelkező múzeumok közös szempontjait is célszerű érvényesíteni. A megjelent összesen 25 kötet (!) egyértelmű nemzetközi elismertsége is indokolja, hogy megújult formában – online verziót is alkalmazva – folytassa az intézmény gyűjteményfeltáró publikációs munkáját. A program részeként olyan tárgytípusok feltárása és közzététele is indokolt a nemzetközi jelentőségű korpuszok mellett, melyek különösen nagy érdeklődésre tarthatnak számot a tárgyalakotó népművészettel foglalkozó közösségek részéről (pl. sőtartók, kürtök, botok, mézeskalács ütőfák, pásztorfaragások stb.).

A jelenben is aktuális a népművészeti örökség átadása célzottan egy-egy tematika, földrajzi egység népművészeti örökségének digitális formában és papír alapú kiadványban történő bemutatásával a Néprajzi Múzeumban nagy hagyományokkal bíró magyar népművészeti sorozat (27 kötet 1924 és 2006 között) folytatása, illetve korábbi kiadványainak újra kiadása segítségével teljesezhet ki. Számos népművészeti tematikájú időszaki kiállítási katalógus is alkalmas a népi kultúra örökségnek átörökítését elősegíteni. A hiánypótló és ma már elérhetetlen korábbi kiadványokat korszerű megoldásokkal kiegészítve célszerű megjelentetni, a régi akvarellek és tárgyfotók kombinációjával. A népművészeti kiadványok újrakiadása papír alapon is indokolt a 21. század második évtizedében is, hiszen a népművészeti alkotók, a közösségek számára az ilyen publikációk kínálják a szó szoros értelmében a legjobban alkalmazható „*mintákat*”!

Az intézmény az új épületbe költözést követően 2023-tól alkalmassá vált egy nemzetközi, és hangsúlyosan a magyar nyelvterület egészére figyelemmel lévő konferencia-sorozat elindítására. Ehhez kiváló segítséget nyújtanak a határokon túli magyar közgyűjteményekkel kötött együttműködési szerződések, és a Néprajzi Múzeum külföldi néprajzi múzeumokkal évek óta működő szakmai kapcsolatai. A korszerű szempontokat problémaérzékeny megközelítéssel tárgyaló rendezvényekkel a nemzetközi tudományos „*vérkeringés*” részévé válhat a közgyűjtemény. A közép-európai országok múzeumi szférája számára is értékelhető egy jól felépített, tematikus tanácskozássorozat. Nem elhanyagolható szempont a határok átjárhatóságát is figyelembe véve a magyar kisebbségek identitásának és kulturális életének alapintézményeiként működő múzeumok felé is ez az üzenet.

A változó szaktudományi feladatrendhez, illetve az országos hatókörű MaDoK programhoz kapcsolódik a Tabula folyóirat és a MaDoK kiadványok sorozata. A Tabula megjelentetését a korszerű közreadási megoldásokhoz igazodva már közel egy évtizede online oldottuk meg. A döntést a folyóirat szerepének erősödése pozitívan igazolta. Az online megjelenés adta előnyök indokolják, hogy továbbra is így jelenjen meg ez az orgánuma az intézménynek.

Hangsúlyossá tervezzük formálni a Néprajzi Múzeum e-könyv publikációinak sorozatát. A korábbi évtizedek példaértékű, értékes és szakmailag messzemenően hiánypótló, illetve népszerű kiadványait sorozat jelleggel kívánjuk e-könyvként publikálni. Az intézmény nemzetközi pozicionálását, a kutatók tudományos eredményeinek hatékonyabb közreadását is érdemben elősegíti ez a közzétételi megoldás.

KAPCSOLATOK HAZAI INTÉZMÉNYEKKEL ÉS SZERVEZETEKKE

A hálózatos működés kiváló példaként is értékelhető MaDoK program szorosan kapcsolódik a Néprajzi Múzeum egyre erősebb szakmai együttműködéséhez is. Az intézmény valódi integrációs szerepet tölt be a Kárpát-medence magyar vonatkozású néprajzi gyűjteményeinek egészét illetően. Ennek szerves részét képezi a hazai vidéki és a határokon túli magyar néprajzi gyűjteményeket őrző intézményekkel való szoros együttműködés. A közvetlen szakmai kapcsolattartást erősítette, hogy az utóbbi években az országos néprajzos muzeológus továbbképzésre meghívjuk a határon túli magyar gyűjteményekben dolgozó kollégákat, ezáltal is szerepet vállalva korszerű szakmai ismereteik gyarapításában.

Az intézményi feladatmegosztás a hazai múzeumok, az ELKH BTK Intézetei, illetve az egyetemi tanszékek között érzékelhetően javult és erősödött az utóbbi években. Sikeresen megerősítettük a Néprajzi Múzeum helyzetét, eredményei közreadását a hazai, elsősorban a néprajz területén működő tudományos intézményekkel, közgyűjteményekkel, egyetemi néprajzi tanszkekkel és társadalmi szervezetekkel összehangoltan. A Néprajzi Múzeum egyenrangú félként, a kölcsönösség elvére ügyelve hangolja össze tevékenységét partnereivel. Beigazolódott, hogy a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeummal kapcsolatban nem korlátozzák rossz értelemben vett korábbi beidegződések a két intézmény közötti kooperációt. A kibontakozó együttműködés részeként a költözés után a készülő kiállítások összehangolása, a revíziókkal összhangban a részleges műtárgycsere, a gyűjteménygondozás és a műtárgyvédelmi stratégia egyeztetése is nyilvánvalóan előnyös lehetőség mindkét intézmény számára. Számos kölcsönösen előnyös együttműködés indult el az utóbbi időszakban, melyek folytatása a költözést követően természetes módon kibontakozik. A Nemzetstratégiai Intézettel számos szakmai együttműködésre épülő programot valósítottunk meg az elmúlt évtizedben. A Hagyományok Házával kötött együttműködési megállapodás pedig szintén számos sikeres programot eredményezett.

Az intézmények újragondolt kapcsolati hálója és együttműködési területei előnyösen befolyásolhatják az intézményenként széttagolt forrásanyag, szaktudás össztársadalmi hasznosítását. A Néprajzi Múzeum többszörös – az utóbbi években már eredményesen visszaigazolt – integratív és kapcsolódási potenciállal rendelkezik. A Néprajzi Múzeum munkatársai több hazai felsőoktatási intézményben tanítanak, ezek korábban koordinálatlan egyéni szerepvállalásként működtek. Az utóbbi években együttműködési megállapodásokat írt alá az intézmény a hazai felsőoktatás több szereplőjével is (ELTE, MOME, Debreceni Egyetem, Szegedi Egyetem, Kolozsvári Egyetem). Ezáltal kialakultak azok a keretek melyek mentén a folyamatos, hosszú távú tudásfejlesz-

tés feltételeit az egyetemek és a Néprajzi Múzeum közösen sikeresen alakíthatják. A már jelzett generációváltással összefüggésben az utánpótlásképzésben az intézmény fokozott szerepvállalása elismert és kedvelt múzeumi gyakorlati helyszínként is. Kiemelt jelentőséggel bír a tervek szerint 2024 szeptemberétől Budapesten induló néprajzi muzeológiai specializáció megvalósításában, hogy az ELTE Néprajzi Intézete és a Néprajzi Múzeum együttműködik. A közös munka annak érdekében indul, hogy a néprajzos–etnográfus egyetemi hallgatók képzésében a korszerű néprajzi múzeumi módszertan és elméleti tudás erőteljesen szerepeljen, ezzel érdemben segítve a végzősök pályakezdésének esélyeit és szintén pozitívan befolyásolva a Néprajzi Múzeum generációváltásból adódó új munkavállalóinak hatékony fölkészítését.

A Néprajzi Múzeum több szakmai szervezetnek és társadalmi egyesületnek központja. Ez nyilvánvalóan olyan funkció, melyet az új épületbe költöző múzeumnak is indokolt vállalnia. A legfontosabb ilyen kapcsolatot a Magyar Néprajzi Társasággal működtetheti az intézmény. A Társaság elsőrendűen alkalmas a Néprajzi Múzeum tevékenységének a szakmai, illetve a tágabb társadalmasítási céljainak közvetítésében az együttműködésre. Sajátos körülményként befolyásolhatja a szélesebb társadalmi háló és az intézmény közötti kapcsolatokat az a helyzet, hogy az aktuálisan a múzeumot irányító főigazgató egyben a Magyar Néprajzi Társaság elnöke is. Az elmúlt másfél évszázadban ilyenre nem találunk példát. Igaz, hogy a Társaságot 1956 és 1958 között elnökként irányító Szendrey Ákos működött a Néprajzi Múzeum megbízott igazgatójaként, de lényegesen korábban, még 1946 februárja és augusztusa között. Fordított volt Balassa Iván szerepvállalásának az időbelisége. Míg az intézmény főigazgatójaként 1950 és 1956 között dolgozott a Magyar Néprajzi Társaságot évtizedekkel később 1982-től 1992-ig vezette elnökként.⁶⁶

További szoros szakmai kapcsolata van intézményünknek a Magyar Kulturális Antropológiai Társasággal, melynek irodája szintén a főépületben működik a Magyar Fotótörténeti Társasággal egyetemben. A közvetlen szakmai és tudományos, illetve gyűjteményi kapcsolódások mellett általános múzeumágazati küldetést is vállal a Néprajzi Múzeum, amikor a Pulszky Társaság Magyar Múzeumi Egyesület irodáját is befogadta az épületébe. Ezáltal a legnagyobb múzeumszakmai szervezet programjai is jelentős részben a múzeumunkban valósulnak meg.

AZ INTÉZMÉNY NEMZETKÖZI KAPCSOLATI PROGRAMJA

Célszerű külön is föl hívni a figyelmet a Néprajzi Múzeum nemzetközi kapcsolati stratégiájának jelentősebb elemeire. Indokolja ezt, hogy a korábbi épület infrastrukturális feltételei miatt megnehezedett a nemzetközi kiállításcserekből az intézményi szerepvállalás, illetve a költözés miatti átmeneti bezárás is korlátozó módon befolyásolta a Néprajzi Múzeum nemzetközi téren kifejtett működését. A 2022-ben megnyílt új főépület viszont ideális kiállítási feltételeket biztosíthat a legkifinomultabb külföldi biztonsági – állományvédelmi elvárásokat megfogalmazó partnerek részére is. S ép-

⁶⁶ Kósa 1989: 107.; Fejős 2000: 932.

pen a költözésekkel megvalósult fejlesztések teszik különösen vonzóvá a budapesti intézményt, amit a megnyitás óta tapasztalt különösen élénk nemzetközi érdeklődés is igazol. A korábban már említett, a megnyitásra időzített háromnapos nagy nemzetközi konferencián az Európában működő néprajzi–etnológiai és antropológiai múzeumok igazgatói első kézből tájékozódtak a Néprajzi Múzeum új működési feltételeiről és megvalósuló tartalmi programjáról, méltán elismerésre méltó gyűjteményeinek értékeiről.⁶⁷ A tanácskozás közvetlen sikerén túl különösen értékesek az akkor a külföldi partnerekkel folytatott egyeztetések, tárgyalások, melyek mentén elindult a középtávú szakmai partnerségi program. A svéd *National Museums of World Culture* és a hatalmas gyűjteményekkel bíró *Nordiska Museet* vezetői egyaránt jelezték a hosszú távú közös programok iránti érdeklődésüket. A Ljubljanában működő *Slovene Ethnographic Museum* munkatársa, Ralf Ceplak Mencin tölti be a nemzetközi múzeumi szervezet néprajzi szakágát összefogó *ICOM-ICME* elnöki pozícióját. Elnök kollégánk örömmel vállalta az új épületben a Kerámiatér megnyitását is. A szlovéniai intézmény és a Néprajzi Múzeum gyűjteményeinek formációs folyamatai sok hasonlóságot mutatnak, és a szlovén intézmény szintén a modern néprajzi–antropológiai irány meghatározó intézményeként működik.

Hasonló gyűjteményi és módszertani összefüggések erősítik a varsói *National Museum of Ethnography* intézményével az együttműködést. Robert Zydel főigazgató már jelezte, hogy munkatársaival hosszabb tanulmányutat terveznek a budapesti fejlesztések alapos megismerésének céljával. Az 1888-ban alapított lengyel társintézmény gyűjteményei és a Néprajzi Múzeum kollekcióinak értelmezéséhez érdemben járul hozzá a közös kutatómunka. 2023-tól a költözés miatt félbe maradt különleges gyűjteményfeltáró projektet tudunk újraindítani a zágrábi és a belgrádi néprajzi múzeumokkal szoros együttműködésben. A még a 19–20. század fordulóján a Néprajzi Múzeumba került balkáni műtárgyak azonosítása és elemzése a szerb és a horvát múzeumi munkatársakkal közös programként bontakozik ki. Az illetékes belgrádi és zágrábi múzeumok vezetői a konferencia alkalmát is fölhasználták a részletes szakmai konzultáció előkészítésére.

Olaszországból elsősorban a *MUDEC Museum of Cultures of Milan* intézményével indult újra a szakmai kapcsolat. A múzeumi archívumokban őrzött fotógyűjteményekre építő tudományos feltáró program elindításáról egyeztettünk Carolina Orsini főigazgatóval. A múzeum nemzetközi kapcsolatrendszerének kiemelt eseménye lesz 2023-ban, a *Velencei Építészeti Biennálén* való részvétel. A magyar pavilonban a Néprajzi Múzeum új főépületére épülő kortárs projekt kerül bemutatásra, melynek eredményeként a Liget-projekt értékeire és a magyar építészek kiváló teljesítményeire is föl hívja a figyelmet a *Ludwig Múzeummal* közösen megvalósítani tervezett projektünk.

Svájcból a *Museum der Kulturen Basel* intézményének a budapestivel méltán összemérhető etnológiai kollekciói kínálják a kézenfekvő szakmai közreműködés alapját.

⁶⁷ A következő, ebben a körben megvalósítani tervezett nagy konferenciát az intézmény új gyűjteményi állandó kiállításának megnyitását követően 2024 tavaszán tervezzük megvalósítani. 2026-ban a modern néprajzi és antropológiai múzeumok gyűjteményezési tevékenységét tárgyaló nagy nemzetközi tanácskozást tervezzük intézményünkben megrendezni.

A vezető németországi intézmények közül a Drezdában működő *State Ethnographic Collections of Saxony* és a hamburgi *Museum am Rothenbaum Kulturen und Künste der Welt (MARKK)* elsősorban a 21. századi megújuló néprajzi–antropológiai társadalmi múzeumi küldetéssel összefüggésben iránymutató és a kortárs érzékenységgű projektek irányában nyitott. Speciális a helyzete a gigantikus múzeumi beruházként 2022 szeptemberében megnyílt berlini *Humboldt Forum*-nak, melynek kiállítási tapasztalatai közvetlenül formálják a Néprajzi Múzeum készülő új állandó tárlatának megvalósítását. A nyugat-európai vezető intézmények közül a legígéretesebben az Egyesült Királyságban működő nagy hagyományú *Pitt – Rivers Museum*-mal formálódik a szakmai együttműködés. Belgiumból az antwerpeni *Museum aan de Stroom* munkatársaival már az új raktárbázis és a főépület tervezési fázisában fölveztük a kapcsolatot, hiszen az általuk működtetett intézmény is hosszás költözést követően folytatja példaértékű múzeumi tevékenységét. Észtországból az új állandó tárlatuk megismerésével összefüggésben kerültünk kapcsolatba az *Estonian National Museum* (Tartu) munkatársaival, s ezt követően indult el a kiállítások és gyűjteményfeltáró projektek újraindítása. A Néprajzi Múzeum bezárását megelőzően éppen Észtországból folytatott több helyszínen is bemutatásra kerülő vándorkiállítási programot. Hasonló projekt kidolgozásával indulhat újra a szakmai kapcsolati háló.

A szomszéd országok közül a már említett szlovén, szerb és horvát együttműködések mellett kiemelten fontos a romániai intézményekkel a szakmai kapcsolat. Ennek részeként a bukaresti *Muzeul Național de Istorie a României* munkatársai jártak intézményünkben tapasztalatszerzés céljából – hangsúlyosan az új múzeumi fejlesztésekre nyitottan. A bukaresti *Örökségvédelmi Hivatallal* együttműködve zajlik Szinte Gábor 1912–13-as hagyatékának és a romániai fatemplomok kutatásának összevetésén alapuló projekt, melynek eredményeként 2023-ban lát napvilágot egy román–magyar kiadvány.

Turócszentmártoni *Slovak National Museum – Etnográfiai Múzeum* és a pozsonyi *Slovak National Museum* különösen a Néprajzi Múzeumban őrzött, a Trianon előtti gyűjteményekből származó különleges értéket képviselő szlovák kollekciók miatt keresik intézményünkkel a kapcsolatot.

Az Európán kívüli nemzetközi kapcsolatok számos szereplőjéről és eleméről a tanulmány korábbi részeiben már szó esett. Így a kínai és koreai projektekről, vagy a mongóliai együttműködésekről. További koreai szakmai együttműködés indul 2023-ban a szöuli *National Hangeul Museum*-mal. A program részeként a koreai identitás meghatározó elemének a jellegzetes írásnak a kulturális hatásaira reflektáló időszakos tárlat is bemutatásra kerülhet a Néprajzi Múzeumban. A mongóliai szakmai kapcsolatok is kiterjednek a közvetlen kiállítási területen túlra. Így a magyar pásztorkodást és a mongol nomád állattartást bemutató közös album/kiadvány megvalósításával összefüggésben is zajlik a közös munka. Ebben partnerünk a *Mongol Akadémia Történettudományi és Néprajzi Intézet* is. 2023-tól indul az új alapítású ulanbatori *Dzsingisz Muzeum* és a Néprajzi Múzeum együttműködése.

A japán együttműködésekkel összefüggésben a korábban említett oszakai projekt mellett indokolt jelezni, hogy a gifui *Museum of Modern Ceramic Art* munkatársaival elindult egy intézményünkbe bemutatásra kerülő vándorkiállításról az egyeztetés. A tárlat várható megvalósításának időpontja 2024 lesz. A Türk Tanáccsal való szakmai

együttműködéssel összhangban a Néprajzi Múzeum aktív szerepet vállal közép-ázsiai térségben is a szakmai kapcsolatok erősítésében. Ennek részeként a kirgiz elnök idei látogatásával összefüggésben fotókiállítást tervezünk bemutatni a Kirgiz Köztársaságban 2023-ban. Szintén az egykori turkesztáni területről származó gyűjteményekkel összefüggésben zajlik a kazahsztáni fotókiállítás és kiadvány projektje. A Néprajzi Múzeum archívumának pótolhatatlan és egyedülálló gyűjteményeire építve tervezünk fotókiállítást a Baskír Nemzeti Múzeumban. A Néprajzi Múzeum nagyszerű anyagokkal rendelkezik olyan gyűjtések tekintetében, amelyek a szélesebb közép- és belső-ázsiai régiót célozták. Az ilyen korábbi kutatások áttekintése, feldolgozása, az anyagok publikálása, illetve „*visszavitele*” a terepre nem csak kurrens, nemzetközi kutatási trendekbe jól illeszkedő vállalat, de itthon és a „*terepen*”, az egykori kutatási területeken található mai országokban is nagy figyelmet generál.

Az amerikai kontinensről a mexikót érintő időszaki kiállítási projektről szintén volt említés korábban, miként a brazil gyűjteménygyarapításról, illetve a tervezett időszaki projektről is. 2023-ban egy terepmunkára épülő gyűjteménygyarapítást is megcélzó tudományos expedíció valósul meg Bolíviában. Az évtizedes előmunkálatokra építő hibrid projekt a Néprajzi Múzeum munkatársa (Gyarmati János) által folytatott régészeti és antropológiai kutatómunkát egyaránt lehetővé teszi. Hasonló terepmunkára épülő kutatások eredményei jelennek meg a korábban már jelzett afrikai kiállítási projektekben (Régi Tamás, Földesy Edina). Nigéria, Etiópia, Botswana, Zambia, Tanzánia és Kenya terepein folytatott expedíciókra épül a középtávú afrikai programja a múzeumnak.

ÖSSZEGZÉS

A fentiekben a 150 éves évforduló és a költözések által kínált alkalmakra reflektálva kíséreltem meg pozícionálni a Néprajzi Múzeumot a hazai és nemzetközi szcénában, illetve tömören jelezni tevékenységének aktuális irányait és jellegét. Összegzésképpen megfogalmazhatjuk, hogy a magyar kulturális örökség egyik legjelentősebb szegmense a muzeális néprajzi gyűjteményekben folyó munka. Az itteni alap- és alkalmazott kutatások komoly muníciót adnak a néphagyományban rejlő örökség mind szélesebb körben történő megismertetéséhez. A Néprajzi Múzeum valódi integrációs szerepet tölt be a Kárpát-medence magyar vonatkozású néprajzi gyűjteményeinek egészét illetően. Ennek szerves részét képezi a hazai vidéki és a határokon túli magyar néprajzi gyűjteményeket őrző intézményekkel való szoros hálózati együttműködése. A Néprajzi Múzeum többszörös – az utóbbi években már eredményesen visszaigazolt – kapcsolódási potenciállal rendelkezik. Az intézmény értékeit előnyösen és közvetlenül lehet kamatoztatni a magyarországi kulturális élet sokszínű palettáján és a nemzeti kulturális politika céljainak érvényesítésében. Minden korábbi időszakról különböző speciális helyzetben van megítélésem szerint az intézmény. Hiszen válságos periódusok korábban is voltak – viszont most rendelkezik a legnagyobb infrastrukturális és szellemi potenciállal nyilvánvaló módon gyűjteményei is most a legteljesebbek és feldolgozottabbak – köszönhetően a költözésnek és a munkatársak több generációra visszanyúlóan folytatott rendkívül színvonalas és elkötelezett munkájának. Élve adott-

ságaival és lehetőségeivel megteremtődik a feltétele, hogy szintet lépjen az intézmény – a nemzetközi területre és a hazai partnerekkel való szoros együttműködésre építve. Igen nagy a felelősségünk és ennek tudatában kell folytatnunk munkánkat a 150 éves jubileum elmúltával.

Irodalom

APPADURAI, Arjun

1986 *The Social Life of Things*. Cambridge.

ARAPOVICS Mária

2017 Közösségi részvételi alapú működés – a múzeumok társadalmasítása. In: *Ház és Ember* 28-29. (Szerk. Bereczki Ibolya – Sári Zsolt) Szentendre, 91–104.

BALASSA Iván

1952 A Magyar Néprajzi Múzeum 1872-1952. Budapest. (Kézirat) EA.32404.

1954 A Néprajzi Múzeum működése 1944-1954. *Néprajzi Értesítő* 300-306.

1961 Fejezetek a Néprajzi Múzeum történetéből. Sárospatak. (Kézirat)

1997 A Néprajzi Múzeum történetéből (1944-1946) *Magyar Múzeumok* 3. 25–28.

BÁTKY Zsigmond

1926 Néprajzi Múzeumunk 1917-től 1926-ig *Néprajzi Értesítő* XVIII. 45–47.

BEDFORD, Leslie

2014 *The Art of Museum Exhibitions. How Story and Imagination Create Aesthetic Experiences*. London – New York.

BERÉNYI Marianna

2022 *Falak nélkül maradt múzeum. A COVID-19-világjárvány hatása a magyar múzeumi közgyűjtemények online praxisára*. PhD disszertáció, Debrecen. (kézirat)

BLACK, Graham

2012 *Transforming Museums in the Twenty-first Century*. Routledge, London – New York.

BLOCH RAVN, Thomas

2010 A Den Gamle By megújítása. A száz éves dán Szabadtéri Múzeum története és jövője. In: *Szabadtéri Múzeumok Európában. Tanulmánygyűjtemény*. (Szerk. Cseri Miklós – Sári Zsolt) Szentendre, 39–56.

BONNOT, Thierry

2014 *L'Attachement aux choses*. Paris

BOYLE, Alison – HAGMANN, Johannes-Geert

2017 *Challenging Collections. Approaches to the Heritage of Recent Science and Technology*. Washington.

BRAUN, Peter

2015 *Objektbiographie. Ein Arbeitsbuch*. Weimar.

ČAPO, Jasna

2019 Die kroatische Variante der europäischen Ethnologie. Themen, Dilemmata und Engagements im 21. Jahrhundert. *Jahrbuch für Europäische Ethnologie. Kroatien*. 2019. 14. Bonn, 17–36.

CHASTEL, André

- 2004 Az örökség fogalma. In: Erdősi Péter - Sonkoly Gábor (szerk.): *A kulturális örökség.* (Atelier füzetek, 7.) Budapest, 97–132.

CROOKE, Elizabeth

- 2011 Museums and Community. In: Sharon Macdonald (ed.) *A Companion to Museum Studies.* Wiley – Blackwell, 170–185.

CSERI Miklós – SÁRI Zsolt

- 2010 A 20. század falusi építészetének, lakáskultúrájának és életmódjának változásai. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum 20. századi épületegyüttese. In: *Szabadtéri múzeumok Európában. Tanulmánygyűjtemény.* (Szerk. Cseri Miklós – Sári Zsolt) Szentendre, 7–18.

EGGMANN, Sabine – KUHN, Konrad (szerk.)

- 2017 *Das Museum als Ort kulturwissenschaftlicher Forschung und Praxis.* Schweizerisches Archiv für Volkskunde 113. (2017) 2. Zürich.

EGGMANN, Sabine – JOHLER, Birgit – KUHN, Konrad – PUCHBERGER, Magdalena (szerk.)

- 2019 *Orientieren & Positionieren, Anknüpfen & Weitermachen: Wissensgeschichte der Volkskunde/Kulturwissenschaft in Europa nach 1945.* Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde Basel. Münster – New York.

ÉBLI Gábor

- 2005 *Az antropologizált múzeum.* Budapest.

FEHÉR Zsuzsanna

- 2023 Múzeumok a fenntarthatóság keresztmetszetében. *Magyar Tudomány* 184. évf. 2023/1. sz. 73–83.

FEJŐS Zoltán

- 2003a *Tárgyfordítások: néprajzi múzeumi tanulmányok.* Budapest.
 2003b A kiállítás mint átmeneti rítus. *Néprajzi Értesítő* LXXXIV. 2002. 57–68.
 2008 Múzeumi utak a „high-pop” és a „slowfood” vidékén. *Múzeumi Közlemények* 1. sz., 16–28.
 2017 *Új helyek, új metaforák. Közlemények a jelenkor múzeumi etnográfijához.* Debrecen.
 2020 *Néprajz és muzeológia. Tudománytörténeti megközelítés.* Budapest

FEJŐS Zoltán (főszerk.)

- 2000 *A Néprajzi Múzeum gyűjteményei.* Budapest.

FRAZON Zsófia

- 2011 *Múzeum és kiállítás. Az újrarajzolás terei.* Budapest-Pécs: Gondolat Kiadó – PTE Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék.

FOSTER HANNAH, Daisy

- 2018 Közösségi múzeum. In: *...Nyitott múzeum... Együttműködés Részvétel Társadalmi múzeum.* (Szerk. Frazon Zsófia) Néprajzi Múzeum Budapest, 86–94.
 2022 *Posztantropocentrikus múzeumok? Elmélkedés az európai etnológiai múzeumok lehetséges jövőiről.* PhD disszertáció. Pécs. (kézirat)

FÜLEMILE Ágnes

- 2019 Kéz/Mű/Remek kiállítás a Műcsarnokban – a kurátor szemszögéből (Népművészeti Nemzeti Szalon 2018) *Ethnographia* CXXX. évf. 4. sz. 614–668.

GIDDENS, Anthony

- 1994 Living in Post-Traditional Society. In: Beck, Ulrich – Uő. – Lash, Scott: *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge, 56–109.

GRÁFIK Imre

- 1997 A Néprajzi Múzeum magyarországi gyűjteményeinek kezdetei. *Néprajzi Értesítő* 79. 21.

GYARMATI János

- 2013 Gyűjtemény, koncepció, épület. A Néprajzi Múzeum első fél évszázada az állandó ideiglenességek sorozata – egy intézmény, amelynek még soha nem volt saját, erre a célra épült otthona. *Múzeumcafé. A múzeumok magazinja*. 2013/2. 7. évf. 37. sz. 33–37.
- 2016 Pengeélen. A Néprajzi Múzeum első két évtizede. *Ethnographia* CXXXVII/2. 226–243.
- 2018 A „nagy boom” A Néprajzi Múzeum gyűjteményei a 19–20. század fordulóján. *Ethnographia*
- 2020 *A gyűjtés rabszolgája. A múzeumalapító Xántus János és az osztrák – magyar keletásziai expedíció*. Budapest: Néprajzi Múzeum.

GYÖRGY Péter

- 2003 *Az eltörölt hely – a Múzeum*. Budapest.
- 2016 A múzeumi rendszer szétesése. A múzeumi negyed egy lehetséges válasz. Élet és Irodalom LX. évf. 18. sz. http://www.es.hu/gyorgy_peter;a_muzeumi_rendszer_szetese;2016-05-05.html (Letöltés: 2016.05.09.)

HARRIS, Clare – O’Hanlon, Michael

- 2018 A néprajzi múzeum jövője. In: Foster Hannah et al. (szerk.): *Többszólamú múzeum. Néprajzi múzeumi dilemmák a 21. század elején*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 10–23.

HEGNER, Victoria

- 2020 Umbruchsituationen. Die Fachentwicklung in der Europäischen Ethnologie/Kulturanthropologie nach 1989. *Zeitschrift für Volkskunde* 116. 2020. 2. WAXMANN, 193–216.

HOFER Tamás

- 1983 A „tárgyak elméleté”-hez. Felszerelések és tárgye gyűttesek néprajzi elemzése. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* XIII. Budapest, 39–64.

HOFFMANN Tamás

- 1974 A Néprajzi Múzeum 100 éve. *Néprajzi Értesítő*. 17–24.

ILAŠ, Gregor

- 2016 Web accessibility: the website of the Slovene Ethnographic Museum. *Etnolog. Bulletin of the Slovene Ethnographic Museum* 26/2016. Ljubljana, 217–226.

JACKSON, Jason Baird

- 2019 At Home and Abroad: Reflections on Collaborative Museum Ethnography at the Mathers Museum of World Cultures. *Museum Anthropology Journal of the Council for Museum Anthropology* Vol 42. NO 2. 62–70.

JAKAB Albert Zsolt

- 2012 *Emlékkállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár.

JANKÓ János

- 1896 Néprajzi osztály. In: *A Magyar Nemzeti Múzeum (1802-1895)*. 43–49. Budapest

- 1900 A M. N. Múzeum Néprajzi Osztályának gyűjteményei 1870-től 1899. december 31-ig. *Néprajzi Értesítő*, I. 33–48.
- 1902a A néprajzi osztály története. In: Szalay et al. (szerk.) *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya a múzeum alapításának százados évfordulója alkalmából*. Budapest, 337–348.
- 1902b A rokon népek gyűjteménye. In: Szalay et al. (szerk.) *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya a múzeum alapításának százados évfordulója alkalmából*. Budapest, 357–363.
- JUHÁSZ Katalin
- 2019 Az alkalmazott néprajztudomány társadalmi haszna. *Ethnographia* CXXX. évf. 4. sz. 669–678.
- KEMECSI Lajos
- 2020 Megőrzött építészet. Szabadtéri néprajzi múzeumi tanulmányok. Debrecen
- 2022a Örökség és változás. *A Néprajzi Múzeum három évtizede 1989 – 2021*. Budapest: Néprajzi Múzeum
- 2022b *Ethnography and Museology Developments in Theory and Practice in the 20th and 21st Centuries*. Budapest: Néprajzi Múzeum KORRF, Gottfried
- 2003 Das Ethnographische Museum: Schule des Befremdens? In: Réka Kiss – Attila Paládi-Kovács (eds.): *Times, Places, Passages. Ethnological Approaches in the New Millennium. Plenary Papers of the 7. SIEF Conference Budapest*, Institute of Ethnology, 133–151.
- KÓSA László
- 1989 *A Magyar Néprajzi Társaság története 1889 – 1989*. Budapest.
- MACDONALD, Sharon
- 2016 New Constellations of Difference in Europe's 21st-Century Museumscape. *Museum Anthropology* 39. 1. 4–19.
- MEIJER van MENSCH, Léontine – van MENSCH, Peter
- 2012 A szaktudományos felügyeletől az együttalkotásig. In: *Múzeumelmélet. A képzeletbeli múzeumtól a hálózati múzeumig*. (Szerk. Palkó Gábor) Petőfi Irodalmi Múzeum – Ráció Kiadó, Budapest, 97–126.
- MONJARET, Anne – Roustan Mélanie
- 2017 A palace as legacy: The former French colonial museum – perspectives from the inside. *Journal of Material Culture* Vol. 22(2) 216–236.
- MOSER, Johannes (szerk.)
- 2018 *Themen und Tendenzen der deutschen und japanischen Volkskunde im Austausch*. Münchner Beiträge zur Volkskunde. 46. Münster – New York.
- NAGYNÉ BATÁRI Zsuzsanna
- 2014 *Tájegység születik. Szabadtéri kiállítások rendezésének kérdései az Észak-magyarországi falu tájegység esettanulmánya alapján*. Szentendre
- NAGYNÉ BATÁRI Zsuzsanna – LAJOS Veronika
- 2017 Kulturális reprezentáció? Részvétel? Együttműködés? Felvetések a Szabadtéri Néprajzi Múzeum példáján. In: *Ház és Ember* 28–29. (Szerk. Bereczki Ibolya – Sári Zsolt) Szentendre, 105–118.
- NICULESCU, Gabriela
- 2016 The museum's lexis: Driving objects into ideas. *Journal of Material Culture* 21:4. 465–489.

PAGANI, Camilla

- 2018 Néprajzi múzeumok: egy új paradigma felé? In: Foster Hannah et al. (szerk.): *Többszólaló múzeum. Néprajzi múzeumi dilemmák a 21. század elején*. Néprajzi Múzeum, Budapest, 24–43.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2020 Hungarikumok, értéktárak és a néprajzi kutatás. *Néprajzi Hírek* 3. sz. 71–76.

PIRET, Õunapuu

- 2012 Estonian National Museum: Public communication strategies and practices in the initial years. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat. 2011. *Annales Litterarum Societatis Esthonicae. Tartu*, 124–128.

SCHINDBLECK, Markus

- 2016 The (Im-)Possibilities of Exhibiting the Sacred/Secret: Diskussing (Open)

SELMECZI KOVÁCS Attila

- 1989 A Néprajzi Múzeum története. In: *Néprajz a magyar múzeumokban*. (Szerk. Selmeczi Kovács Attila – Szabó László) Budapest – Szolnok, 7–27.
1997 Fejezetek a Néprajzi Múzeum történetéből. *Magyar Múzeumok* 3. 13–20.

SZEMKEŐ Endre

- 1997a Törekvések az önálló Néprajzi Múzeum megteremtésére. *Néprajzi Értesítő* LXXIX. 57–84.
1997b A Néprajzi Múzeum a Csillag utcában (1893 – 1906). *Magyar Múzeumok* 3. 21–24.
2002 Néprajzi Múzeum. In: *Múzsák kertje. A magyar múzeumok születése*. Budapest, 26–33.

WALZ, Markus

- 2015 Metamorphopsie von Dingen. Widersprüche in der Methodenlehre der Sachkulturforschung und der Museologie als Unprobleme des Museumwesens. *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 60. 2015. Bonn – Münster, 17–35.

WELLGRAF, Stefan

- 2020 Nach dem Exotismus. Ethnographie als Kritik. *Zeitschrift für Volkskunde Beiträge zur Kulturforschung* 2020/1. Münster, 5–25.

WILHELM, Gábor

- 2016 Az állandó kiállítás: a jó, a rossz és a „szükséges”. *Néprajzi Értesítő* XCVII. Budapest, 127–138.

WRÓBLEWSKI, Filip

- 2013 Project „Ethnography as a personal experience”. History of anthropology in Poland from the researchers point of view. *Prace Etnograficzne* 41. 2013. Krakow, 145–156.

ZIPSANE, Henrik

- 2017 Befektetés a fenntartható interkulturális párbeszédbe. Egy társadalmi projekt Jamtliban. In: *Múzeum – Projekt – Fejlesztés. Írások Cseri Miklós tiszteletére*. (Szerk. Sári Zsolt), Szentendre, 33–40.

Kemecsi Lajos

MTA doktora, főigazgató, Néprajzi Múzeum, Budapest

E-mail: Kemecsi.Lajos@neprajz.hu

Lajos Kemecsi

The present and future of the 150-year-old Museum of Ethnography

This paper summarizes the situation of the Budapest Museum of Ethnography, which turned 150 years old in 2022 when it moved to new premises. It briefly describes the international context and current problems of identity issues in ethnographic-anthropological museums. It positions the Budapest institution and summarises its most important current tasks. With the presentation of temporary exhibitions between 2023 and 2027, and the medium-term scientific research as well as collection development tasks carried out by the institution, the Museum of Ethnography is a key element of the Hungarian ethnographic institutional system. The social museum mission and the dedicated exploration and scientific work based on the collections are the most important elements in shaping the period ahead.

Balogh Róbert

A tejhiány társadalmi és politikai környezete Magyarországon 1916 – 1930. Vas vármegye esete és jelentősége

BEVEZETÉS

Számos érv sorakoztatható fel mellett, hogy jelenleg – 2022-ben – már a termelés környezeti hatásaihoz képest olcsó, tehát fenntarthatatlan, élelmiszer-ellátás korának végét éljük.¹ Az élelmiszertermelés 20. századi „zöld forradalma” jelentős mértékben járult hozzá a jelenlegi globális felmelegedéshez és a fajok gyorsuló kihalásához is. Ezen belül a tejtermelés nagyüzemivé válása különösen a metánkibocsátás nyomán vált a felmelegedés egyik kiemelt tényezőjévé. A jelen problémáira vonatkozóan is megfontolásokhoz vezet, ha emlékeztetjük magunkat, hogy az olcsó élelmiszer korszaka történeti, vagyis változásokkal szabdaltságot és korántsem magától értetődő. Jelen tanulmány célja, hogy az első világháború alatti és utáni időszak válságainak tükrében rámutasson a modernkori tejgazdaságra, a városi és vidéki társadalom, valamint a politika közötti kölcsönhatások jelentőségére.² Az elemzéshez az adatok döntő részben Vas megyéből származnak, amely földrajzi, ökológiai és társadalmi szempontból sokszínű terület, amelynek politikai földrajzi helyzete és így geopolitikai és gazdasági szerepei az új határok nyomán jelentősen átalakultak a vizsgált időszakban.³

A magyarországi tejgazdaság 20. század első felében zajló folyamatairól több, egymástól független, s egymásnak részben ellentmondó látásmód és kutatási irány is kibontakozott a közelmúlt történeti és történeti néprajzi irodalmában. Az agrártörténészek közül Szuhay Miklós már az 1960-as években, a magyar állam agrárpiaci beavatkozásának történetéről írt monográfiájában a nagy gazdasági világválság tárgyalása során figyelt fel arra, hogy a kormányzat milyen drasztikusan – s végül is sikertelenül – próbálta átszabni az ország legjelentősebb tejpiacát, a budapesti, árviszonyait és szereposztását.⁴ Az 1930-as évek eleji beavatkozás elsősorban a budai térség kistermelőit, az ún. milimárikát érintette. Az ő történeti néprajzi profiljukat a budai német lakosságot kutató Bednárk János rajzolta meg a közelmúltban.⁵ A budapesti tejpiac 20. század eleji történetének megírására Szuhay munkája után azonban még fél évszázadot kellett várni. Umbrai Laura nézőpontja elsősorban a városigazgatás gondolkodásmódjában beálló változások hatásaira, a minőségellenőrzés intézményesítésére, valamint az ellátási láncba történő közvetlen beavatkozásra fókuszál.⁶ Jelen

¹ Moore 2021.

² A kutatás részben az Új Nemzeti Kiválóság Program ÚNKP-20-3-II-DE-80 számú projektje keretében valósult meg.

³ Jankó 2021.

⁴ Szuhay 1962.

⁵ Bednárk 2009.

⁶ Umbrai 2021b.

tanulmány szereplői közül a tejszövetkezetek létre és jellegére igen kevés figyelem esett az elmúlt évtizedekben. Vörös Antal elsősorban a korai, késő 19. századi dunántúli szövetkezetalkítási kísérletekre figyelt, míg a 2010-es években Csekő Ernő azt tételezte, hogy a tejszövetkezetek valójában kedvezőtlenül hatottak a vidéki lakosságra, különösen a gyermekek ételmezésének minőségére, mivel elvonták a tejet a városok számára.⁷ Az agrártörténeti szakirodalomban a tejgazdaság a modernizáció és a gazdasági fejlődés egy elemeként mutatkozik, ugyanakkor csak említés szintjén szerepel a legtöbb munkában, mint ahogy a Mezőgazdasági Múzeum állandó kiállításában is. A tárlat megfogalmazásában: „Magyarországon a tej hosszú ideig mellékes haszna volt a marhatartásnak. A 19. század közepétől a városok gyors fejlődésével a tej és tejtermékek számára nagy felvelő piacok jöttek létre. Az 1870-es években a szeparátor feltalálása új távlatokat nyitott a tej feldolgozása előtt”⁸ A kérdés főszereplővé csak Surányi Béla kutatásaiban lép elő, aki a professzionális tejfeldolgozás szakmai színvonalának emelkedését igyekezett rekonstruálni.⁹

Jókai Mór és Laborfalvi Róza svábhegyi gazdaságának 1920-as évekből származó, tehát retrospektív, leírása alapján a tej kiskereskedelmi árusítása a 19. század második felében is része volt a budai gazdálkodó vidék és a városi lakosság kapcsolatának:

„Róza volt az, aki veteményeskertről gondoskodott, gyümölcsfák ültetésére bírta rá férjét, szőlőmunkásokat állított be, az istállóba teheneket szerzett. És amit ez a kis birtok termelt, azt majorosával a piacra vitette és árusította. Idővel Jókaiéktól lehetett almát, szőlőt, szilvát, tejet, rózsat, diót venni. Szóbeszédként elterjedt Pest színházi és irodalmi köreibben, hogy Róza maga feji a teheneit, hogy a fejőlány el ne csurgassa, vagy el ne lopja a tejet és ha kellett, kendőt kötött a fejére és barackot árult a svábhegyi piacon.”¹⁰

A tejgazdaságról szóló idilli képbe tehát a csalás gyanúja és a veszteség lehetősége vegyült. Amint alább látni fogjuk, valóban ez a nézet határozta meg a 20. század első évtizedeit.

A korszak tejgazdaságának tárgyalása előtt hangsúlyozni kell, hogy a tehéntejet, mint anyagot is a történeti tényezők közé kell sorolni. Egyrészt azért, mert a tehéntej és az ember kapcsolata sok évezredes történet, amelyben a tej több szempontból is veszélyforrás volt és maradt. A nyerstej és a tejtermékek megemésztésének képessége nem magától értetődő, sőt a Homo sapiens sapiens fajra csak az utolsó néhány évezredben és akkor is csak lassan növekvő mértékben jellemző. A kutatások nyomán egyre világosabb, hogy ez a képesség fontos szerepet játszott az emberi történelemben, sőt egyes közösségek fennmaradásának kulcsa volt.¹¹ Másrészt, a tehéntej a benne levő baktériumokon keresztül betegségeket terjeszthet, amelyek közül a tuberkulózis, a tífusz, a szalmonellafertőzés és a bélrendszeri gyulladást okozók a legveszélyesebbek.

⁷ Vörös 1965.; Csekő 2007.

⁸ A Mezőgazdasági Múzeum állandó kiállításában a „Tejtermelés” című tabló.

⁹ Surányi 2016.

¹⁰ Szini Gyula: Jókai. Egy élet regénye. Nyugat, 1928.3.

¹¹ Lásd például Bleasdale – Richter – Janzen et al. 2021.; Wilkin – Miller – Fernandes, et al. 2021.; Jeong – Wilkin – Amgalantugs et al. 2018.

bek. Ahogy azt, többek között, Peter Atkins Nagy-Britanniára vonatkozóan körbejárta, amikor ezeket a veszélyeket a tudományos alapokon működő orvoslás a 19. század közepén felfedezte, az komoly változást eredményezett az új élelmiszerbiztonsági intézményrendszert eredményezett és átalakította a tejpiac működését is.¹² A tej kétarcúságával tehát, az előnyök és hátrányok pontos feltérképezésével a tudomány, a közigazgatási testületek a 19. század vége óta, az emberi testek pedig évezredek óta küszködnek. Magyarországra is igaz, hogy a századforduló környékén már a központi és a városi önkormányzat is jelen volt a tejgazdaságban. Ezen jelenlét számos formát ölthetett és magába foglalta a minőségi kérdésekre vonatkozó rendeletalkotást, a minőségellenőrzéshez kapcsolódó intézményrendszer – így például a laboratóriumok – jogokkal való felruházását, felállítását és fenntartását. Ezen túlmenően a kormány, illetve a minisztérium, vagy éppen a városi igazgatás árat szabályozhatott, gazdasági szervezeteket működtethetett, vagy új szerepeket hozhatott létre a tejgazdaságon belül. A politika és a tejpiac metszéspontjai közé sorolhatjuk a tejpiaci szereplőkkel kapcsolatos közbeszédet is, akár az országos, akár helyi szintről van szó.

A tejgazdaság magyarországi történeti szemléletű kutatásában főként a lokális szintre vonatkozó források töredékessége okoz gondot. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a Földművelésügyi Minisztérium két világháború közötti időszakban keletkezett iratanyaga jól kutatható, és ezen belül a tejgazdaságra és élelmiszervizsgálatokra vonatkozó tételek is megmaradtak. A teljes anyag áttekintése után az engedélyezési eljárások alapján egy-egy város vagy mikrorégió tejgazdasági viszonyait korlátozott mértékig lehetne vázolni, ez a feladat azonban még előttem áll. A legjelentősebb gazdasági szervezetek iratanyaga ennek a közigazgatási forrásbázisnak értelemszerűen nem képezi részét. A tejszövetkezeti iratanyag tekintetében egyes megyei levéltárak (például Vas megye) kifejezetten szerencsések. Kelbert Krisztina a szombathelyi Savaria Múzeum történész-muzeológusa javaslatára úgy döntöttem, hogy az országos kontextus vázolása után a szombathelyi városi tejpiacokról szóló hírlapi cikkek alapján körvonalazom a tej városi és vidéki jelenlétének politikai vonatkozásait, s ezt követően a város-vidék kapcsolatban kulcsszerepet játszó Vas megyei tejszövetkezetek jellemzőit igyekszem feltárni az 1918 és 1930 közötti időszakra vonatkozóan.

A MAGYARORSZÁGI TEJGAZDASÁG POLITIKAI ÉS JOGI KERETEI AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A 19. század utolsó harmadában mind Európában, mind Észak-Amerikában megnőtt a tej táplálkozásban játszott szerepe. A változás egyik legfontosabb hajtóereje a mezőgazdasági termékek áresése, valamint a francia Pasteur a tejben található mikrobákkal kapcsolatos látványos és társadalmilag beágyazott tudományos tevékenysége volt.¹³ Az 1900-as évek elején jelentős piaci tényezővé vált a gyermekek táplálása és a feldolgozott tej közötti kapcsolat, s ez vizuálisan is markáns elemmé vált. Szembetűnő, hogy

¹² Atkins 2010. Lásd még: Steere-Williams 2010.

¹³ Valenze 2011: 210–251.; Latour 2021.; Howard-Smith 2014: 23–44.

1. kép. Gyermektej. Gróf Károlyi László Fóti Uradalmi tehénészetéből való gyermektejet reklámozó számolócédula, tejesüveg ábrázolással, termékírással, reklámszöveggel. Forrás: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, KD 1980.72.1.1.

a magyarországi tejgazdaság működésének fellelhető vizuális nyomai az 1920-as évekre vonatkozóan a hírlapi és szaklapi reklámokra szorítkoznak, a plakátok az itt tárgyalt időszak legvégén, illetve az 1930-as években jelentek meg ismét. (1. kép.)

Az 1920-as évek végén és az 1930-as években vált a „*Tej élet, erő, egészség*” szlogen közkeletűvé, ekkor azonban már korántsem csak a kisgyermeket táplálók jelentették az egyetlen célcsoportot, elképzelhető fogyasztóközönseget. (2-3. kép.)

A világválság időszakára fogalmazódott meg az is, hogy a tejtermékek az agrárexport fontos részét is képezhetik. 1933-ban a „*Mezőgazdasági termelésünk átszervezése*” című reprezentatív és többnyelvű kiadvány a termelés felfuttatása érdekében igyekezett látványos térképeken bemutatni, hogy melyek azok a termények, amelyek az ország talajáról és éghajlatáról felhalmozott természettudományos tudás alapján akár a külföldi befektetőket is meg lehet célozni. A Wellmann Oszkár (1876 – 1943) által készített szarvasmarha fajtákat és azok elsődleges hasznosítását bemutató térkép mellett a szöveg amellel érvelt, hogy elsősorban a tejtermelés érdekében van szükség jelentős tenyésztői munkára és fejlesztésre. A térkép szerint a Dunántúl egészen dominált a hármas (tej, hús és igás) hasznosítású magyar tarka fajta, a tejhasznosítás pedig ekkor már egész Sopron, Győr, Komárom, Esztergom, Tolna megyében, valamint Baranya és Somogy legnagyobb részén is a legfontosabb ág volt. A húshasznosítás Vas megyében Celldömöltkől nyugatra, Zalában Zalaegerszegtől délnyugatra vált meghatározóvá. Az Alföldön ugyanakkor még ekkor is a magyar szürkemarha volt a meghatározó fajta, és Budapest vonzáskörzetét leszámítva szinte sehol sem volt domináns a tej- és húshasznosítás. Az északkeleti országrész vegyes képet mutatott, s itt még jelentős volt a borzderes fajta jelenléte is. Wellmann a tejtermelés fokozását célzó tenyésztési munkát *sürgetett*: „*Igen nagy kár és elődeink mulasztása, hogy gazdálkodási rendszerünk átalakításával karöltve nem fokozták a ma-*

2. kép. Minden reggel pontosan hozom! A Gróf Károlyi Imre Tejüzem reklám plakátja 1934-ből. Forrás: Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatvány Tára, PKG.1934/184

gyar marha tej- és húshasznosítását...Már pedig [sic!] a magyar marha jövőjét csak bőven tejelő és korán fejlődő magyar marha kitenyésztésével lehetne biztosítani”¹⁴

Az első világháború az élelmiszergazdaság területén is fordulópont volt az állam és társadalom kapcsolatában. Bódy Zsombor az 1918 és 1919 közötti magyarországi élelmiszer ellátásáról szóló tanulmánya azt hangsúlyozza, hogy a háborús és háború utáni hiánygazdaság lényegileg változtatta meg állam és társadalom viszonyát. Az élelmiszerhiány ugyanis kiélezte az egyes társadalmi csoportok közötti előítéleteket. Az, hogy az állam képtelen volt az ellentétes városi fogyasztói, vidéki termelői, valamint tőkés anyagi érdekeket hiteles intézményeken keresztül mediálni, valamint ezt a képességét reprezentálni, fontos szerepet játszott abban, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia elvesztette vonzerejét, így gyorsan összeomlott.¹⁵ Umbrai Laura Budapest élelmezésére vonatkozó tanulmányaiban ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a közéletben

már a korábbi években is jelentős szerepet vállaló és intézményhálózatot kialakító fővárosi önkormányzat képes volt arra, hogy a vidék-város kapcsolatot ezen a téren is megszervezze, s összességében legalábbis 1918-ig lehetőséget kínáljon a lakosoknak arra, hogy a városi szolgáltatások igénybevételével elkerüljék az éhezést.¹⁶

Umbrai Laura elemzése nyomán kibontakozik az is, hogy az 1920-as és 1930-as években a tejjel kapcsolatos magyarországi jogszabályalkotás mozgatórugója az volt, hogy a politikai döntéshozók megpróbálták kompromisszumra jutni az ellátás biztonsága, a minőségbiztosítás, a járványok elkerülése, valamint a gazdálkodók, beszállítók és tejterméket előállítók anyagi érdekei között. 1927-ben Vajna Ede (1874–1941), a Budapest élelmiszerellátásáért felelős fővárosi tanácsnok kijelentette, hogy: „a túlságosan egyoldalú közegészségügyi szabályok túlságosan nehezé tennék az tejellátást. Ez nagyon komoly ügy lenne az élelmezés szempontjából. Ezért ismételten nyomatékosítjuk, hogy olyan szabályozást szeretnénk, amely megfelel mind a közegészségügy,

¹⁴ Wellmann 1933.

¹⁵ Bódy 2018.

¹⁶ Umbrai 2018., 2019., 2021a.

3. kép. A kutaskozmai uradalom sajtjait reklámozó plakát az 1930-as évekből. Forrás: Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatvány Tára, PKG.én/410

mind a közellátás érdekének.”¹⁷ Solty Ernő (1904–1957 után?), a később minisztériumi tisztviselővé és koncepciós per áldozatává váló mezőgazdasági szakember így összegzett: „A fentiekből láthatjuk, hogy az ún. tejkérdést megannyi érdek szövi át, és a tényezők között ott van a közellátás, a termelés, a higiénia és a gazdaság is. Csak a nemzetgazdaság és az igazságosság szempontjából kiindulva oldhatjuk meg ezt az összetett feladatot, vagyis, ha minden tényezőt figyelembe veszünk és felülemelkedünk az egyéni érdekeken...”¹⁸

Az 1920-as évek tejre vonatkozó rendeletei rendre az 1895. évi XLVI. törvény-cikket jelölték meg jogalapként, amely az élelmiszerhamisításról szólt. A világháború után az első szabályozási hullám 1924-25-re esett, vagyis két évvel azután ment végbe, hogy a gazdaság kiszabadult a háborús gazdálkodásból. A földművelésügyi miniszter által kiadott 71.000/1924 F.M. 76.000/1924 F.M. és 35.957/1926 F.M. definiálta a tejet és a tejtermékeket, valamint szabályozta ezek feldolgozását és szállítását. 1924 óta a tej árusítása engedélyhez volt kötve. A 19.300/1925 F.M. rendelet szólt az engedélyek kiadásának feltételeiről és az alkalmazható kivételekről. Elvben az engedélyeket a termelési kapacitás, a meglévő engedély mennyiségi rendelkezéseinek betartása, valamint az alapján adták ki, hogy a tejtermelők és az árut piacra juttatók betartják-e a

¹⁷ Vajna Ede véleménye Állatorvostudományi Egyetem, Hutýra Ferenc Könyvtár, Levéltár és Múzeum, 75/a Fond 1.d.

¹⁸ Solty 1936.

higiéniai és minőségi előírásokat.¹⁹ Annak feltétele, hogy az 1920-as években alakult új tejipari vállalatok, mint például az egri vagy a nyíregyházi, termékei bekapcsolódjanak a vaj nemzetközi kereskedelmébe termékeiket, a nemzetközileg elismert hitelesítés volt.²⁰ Az 1925. X. törvénycikk elrendelte az állami hitelesítést, azt azonban későbbi, rendeleti szabályozásra hagyta, hogy a létrehozandó Királyi Tejtermék Ellenőrző Állomások hálózata a már 1881 óta létező Országos Kémiai Intézet, vagy az 1903 óta működő mosonmagyaróvári Tejkísérleti Állomás szervezésében, illetve ezek valamilyen együttműködésében jön-e létre. A jogszabályban nem merült fel, hogy a folyamatba bevonják, illetve újjászervezzék a megyei Gazdasági Egyesületek keretében az 1910-es években már működő minőségellenőrzési hálózatot.

A fent említett 1925-ös törvény hatályba lépéséig az Állatorvostudományi Egyetemen belül működő Tejhigiéniai Laboratórium volt a tejminőség ellenőrzés legfontosabb színhelye.²¹ Az intézmény jelentőségét elsősorban az adta, hogy az Állandó Felülbíráló Tanács, az első világháború előtt és után is kulcsszerepet játszó testület, ezen laboratóriumra alapozta tevékenységét. A Tanácsnak joga volt ahhoz, hogy felülbírálja az elsőfokú hatóságok élelmiszer-minőséggel kapcsolatos döntéseit és ezeket felterjesztette a földművelésügyi miniszterhez. A megmaradt, az Állatorvostudományi Egyetem levéltárában őrzött döntések megmutatják az alkalmazott kritériumokat, a vizsgálat során követett eljárást, s ezek bizonytalanságait, s az általánosan alkalmazott anonimitás ellenére utalnak a minták eredetére is. A fellebbezés következtében a Tanács elé került ügyek kiskereskedelmet folytató árusokra vonatkoznak. Ezek többnyire egy-egy, legfeljebb 3-4 tehén tejét hordták a piacra. A gyanú minden esetben arra vonatkozott, hogy a tejet másik helyről származóval keverték és – legalábbis részben – lefőlőzték. A fellebbezések alapján a helyi hatóságok akkor is bizonyítva látták gyanújukat, ha valójában még sok bizonytalanság volt. A tesztelés módszerével leginkább az volt a probléma, hogy nem ellenőrizték az istállót, illetve nem ellenőrizték külön a reggeli és az esti tej zsírtartalmát. Egyes esetekben az előírt minőségi jellemzők és a vizsgált minta közötti különbség olyan kicsi volt, hogy az eltérést helyi jellegzetességek is magyarázhatták. Összességében jelentős volt azon esetek száma, amikor a Tanács úgy ítélte meg, hogy nem lehet egyértelműen megmondani, hogy történt-e visszaélés.

A tejgazdaságba bevezetett minőségi elvárások, normák és a professzionalizáció egyik társadalmi hatása a nők munkavállalása terén jelentkezett, de ez csak az 1930-as évek közepén ragadható meg levéltári forrásokban. A mosonmagyaróvári gazdasági akadémia törzskönyvei és egyes uradalmak véletlenszerűen levéltárba került tejgazdasági levelezése is arra mutat, hogy akkorra a tejgazdaság új lehetőségeket nyitott meg a nők számára, s egyben kirajzolódtak az üvegplafonok is. A tejminőség ellenőrzésének terjedése és más mérések rendszeressé válása nyomán a tejfeldolgozás azon iparágak egyike volt, amelyekben elképzelhetőek voltak női karrierutak. A felső tejgazdasági és

¹⁹ 71.000/1924 F.M. számú rendelet 23§

²⁰ Lásd Löcherer Béla: A tejtermékek m. kir. Ellenőrző Állomása létesítése és működési jelentése 1929-1930 és Pazár Géza összefoglalója a római Nemzetközi Tej Világkongresszusról, 1934. MNL K 184. 16.t. 15050. sz.

²¹ Lásd Élelmiszervizsgálati Közlemények, különszám, 1993.

tejjári szaktanfolyamban oklevelet szerettek névsorában 1926 és 1937 között három nőt találunk, 1934-ben, 1936-ban és 1937-ben is egy-egy végzett hallgatót (név szerint: Mittler Mária, Hernai Olga, Vas Erzsébet). A képzés deklarált célja az volt, hogy kellő számban legyenek az országban tejgazdasági intézők, tejgazdasági felügyelők, illetve képzett vezetők álljanak a tejszövetkezetek vagy tejkereskedelmi vállalkozások élén.²² Ugyanezekben az években Nagy Lídia, rédei Esterházy Pál gróf (1878–1942) egyik Fejér megyei birtokán, Középbogárdon működő tejfeldolgozóját irányította. Amikor előléptetés előtt állt az uradalmon belül, maga helyett egy olyan nőt javasolt, aki hozzá hasonlóan elvégzett egy tejgazdaságra specializált iskolát. Valószínűleg a sárvári intézményről volt szó. Nagy Lídia feladatai közé tartozott, hogy feljegyezze a főelőző állomásra érkező tejszállítmányok eredetét, felügyelje a termométerrel és butyrométerrel végzett méréseket, valamint a vajelőállítás folyamatának kiigazítása is a kívánt mennyiség, illetve esetleges minőségi problémák függvényében. Heti rendszerességgel tett írásbeli jelentést. Úgy tűnik, hogy munkájával kapcsolatban csak az a kifogás merült fel, hogy nem mindig vezette pontosan a tárolásra használt tejcsedények számát. A felettesének számító uradalmi gazdasági tisztviselő megbízta azzal is, hogy mérje fel, hogy gazdaságos lenne-e növelni az üzem kapacitását és ezzel összefüggésben azt is, hogy vajon meg lehetne-e győzni a közeli tejszövetkezeteket arról, hogy a középbogárdi állomásra szállítsanak.²³ Fontos fejlemény volt tehát az is, hogy a tejgazdaságok teret adtak a nők gazdasági döntéseinek, a szövetkezetek által üzemeltetett tejszarnokok pedig nőket is foglalkoztattak a tejkezelés folyamataiban.

A tejállatás Magyarországon a 20. század első három évtizedében vált politikai intézmények által szabályozott kérdéssé. A jogszabályokban testet öltő politikai döntések a minőségre és ellenőrzésre vonatkozó rendeleti szabályok nyomán létrejövő laboratóriumi intézményrendszeren keresztül léptek kölcsönhatásba egyes társadalmi csoportokkal, köztük az uradalmak szakszemélyzetével, az egyéni gazdaságokkal, illetve a tejgazdaság területén egyre nagyobb szerepet játszó szakképzett nőkkel. 1918 után a központi kormányzat egyre aktívabb eszközökkel igyekezett újra alakítani az ország tejjápiacát, különösen a budapestit. A tejjel kapcsolatos politikai és társadalmi diskurzus budapesti vonatkozásai viszonylag jól ismertek a kutatás számára, azonban Budapest éppen a piac mérete miatt különleges eset. Indokolt tehát a változásokat és ezek időrendjét más városok és vidékek esetén is kirajzolni. Az világos, hogy a kormányzati, önkormányzati és igazgatási szintek tejgazdasági lépéseiben mind az ellátás biztonságának, a tejminőség bizonytalanságának és veszélyeinek már akkor is több évtizedes kérdése, mind a gazdasági szereplők és az állam kapcsolatát szorosabbra fonó gazdaságpolitika, nyomán formálódó érdekcsoportok is megjelentek. Vas megye kapcsán az egyik legérdekesebb kérdés az, hogy vajon a posztháborús viszonyok és az új határok elhúzódozó konszolidációja milyen kölcsönhatásban állt a tejgazdasággal.

²² Széchenyi István Egyetem Levéltár és Könyvtár Mosonmagyaróvári Levéltára, A Felsőbb Tejgazdasági Tejjári szaktanfolyam iratai. Ezúton köszönöm Homor Péter levéltárosnak, hogy digitalisan is rendelkezésemre bocsátotta az iratok releváns részét.

²³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Z 1307-6. Gróf Esterházy Pál Bakonyi Tejgazdasága Levelezés Nagy Lídiával, a Középbogárdi Tejszövetkezet ügyeiben 1935-1937.

A TEJ PIACA, TÁRSADALMI JELENTŐSÉGE ÉS SZABÁLYOZÁSA A SZOMBATHELYI NAPILAPOK TÜKRÉBEN, 1916–1923

Egy nagyszabású vállalkozás keretében Demeter Gábor, Szilágyi Zsolt, Pénzes János és Szulovszky János a 2010-es évek második felében újraértékelték azt a többször újrafogalmazott tézist miszerint a 20. század eleji Magyarország gazdaságföldrajzának alapja egy fejlettségi lejtő volt. A fenti kutatás arra jutott, hogy helyesebb egy változatos, sok központú fejlettségi membránról beszélni. Ezen a képen belül Vas megye átmeneti helyzetben van, mivel északi része és Szombathely a fejlett területek közé tartoztak, még a déli részek már lényegesen kevésbé tekinthető annak, s inkább a Zalai-dombság kifejezetten elmaradott régiójához hasonlítottak.²⁴ Ebben a kontextusban is jelentős tény, hogy – amint Vörös Antal a már hivatkozott munkáiban kimutatta – a 19. század végétől a tejjgazdaság központja Magyarországon, Budapesten kívül, azért lehetett Nyugat-Magyarország – elsősorban Vas és Sopron vármegye –, mert az első között indult meg a háromnyomásos gazdálkodás felbomlása, amit ezen a vidéken a takarmánynövényekre is nagyban építő istállózás váltott fel. Ráadásul, a trágyázás a többi tájegységhez viszonyítva bevett, a század közepén is legalább négyévente ismételt művelet volt. A takarmánynövények és így az istállózás terjedését segítette az is, hogy a műtrágyahasználat is kivételesen korán, már az 1880-as években jelentőséget kapott. A terméshozam növelése lehetővé tette a gabona vetésterületének csökkentését.²⁵ A történeti földrajzi és agrártörténeti kutatásokat összegezve tehát az látszik, hogy a tejszövetkezetek egyszerre voltak a fejlesztéspolitikai eredményei és a Bécs, illetve Szombathely vonzáskörzetének megjelenési formái.

Az elmúlt néhány évben több, kifejezetten a nyugat-magyarországi régió első világháború utáni történetére vonatkozó kutatás eredményei láttak napvilágot. Nagy Adrienn, Tóth Imre, Murber Ibolya, Révész Tamás és Jankó Ferenc vonatkozó munkáiból megismerhetők a régióban az első világháború végén a társadalom- gazdaság- és politikatörténet között kialakuló igen sajátos kapcsolatok.²⁶ Minden szerző hangsúlyozta a bécsi élelmiszerhiány politikai súlyát. Murber Ibolya megfogalmazásában: „*Ausztria 1918-1919 telén, amelyet a kortársak az éhség telének (Hungerwinter) neveztek, rá volt szorulva a magyar élelmiszer-szállítmányokra. Magyarországnak pedig szüksége volt az osztrák ipari és fogyasztási cikkekre. A kölcsönös gazdasági függőséget felismerve már november 25-én sor is került az első osztrák-magyar kompenzációs szerződés megkötésére. A barterszerződés keretében Magyarország gabonát és élő állatot szállított Ausztriába, amelyért cserébe papírt, gyógyszert és ipari termékeket kapott*”²⁷ Mostanra a történeti szakirodalomban közzismertté vált az élelmiszerkérdés két további dimenziója is. Az élelmiszerszállítás nyomásgyakorlási eszközzé vált a háború utáni időszakban például az osztrák-magyar viszonyban, az orosz polgárháborúban, valamint az Antant és Ausztria közötti kapcsolatokban is. Jelen tanulmány

²⁴ Szilágyi 2018: 75–76.

²⁵ Vörös 1965., 1976: 80., 97. és 124–126.

²⁶ Nagy 2022.; Murber 2021.; Jankó 2021.; Bencsik 2020.; Tóth 2020.; Révész 2019.

²⁷ Murber 2021: 48.

4. kép. Az OMTK szombathelyi telepe a vasúttal szemben, 1948. Forrás: A szombathelyi Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum Történettudományi Osztályának Fotógyűjteménye, FH 2875 [inkább szóközzel]

szempontjából még fontosabb, hogy „Nemtől és anyanyelvtől függetlenül mindenki csempészett, aki rendelkezett eladásra alkalmas árufelesleggel és elégséges kapcsolati tőkével.”²⁸ Nagy Adrienn mintegy ezer csempészési eset irataira alapozott kutatása arra jutott, hogy „...a csempészet alig néhány év alatt a helyi és regionális mindennapok részévé válva egy társadalmi konszenzussal övezett, sokszor még a hatósági közegek által is támogatott, a szükségleteket mindenkor kielégítő életformává és határjárási stratégiává alakult.”²⁹ Nagy elemzésében a vaj és más tejtermékek nem szerepelnek a kiemelkedően nagy mértékben csempészett áruk között, de, amint látni fogjuk, a tejihiány körülményei között már kisebb csempészett mennyiség is sokat számíthatott.

Mind a térség tejjgazdaság történetében játszott szerepe, mind a gyors politikai és gazdasági változások miatt indokolt, hogy nyugat-magyarországi napilapok nyomán esettanulmány jelleggel rekonstruáljam, hogy Szombathely tejellátása és annak vidéki hátországa kapcsán a tej milyen minőségei kerültek előtérbe, s ebben milyen kronológiát fedezhetünk fel, illetve, hogy milyen jelenségek körvonalazódtak az országos élelmezési politikához képest?

A napilapokban megjelenő hírekre jellemző, hogy a hatóságok, illetve a városlakók nézőpontját tükrözik. Elfogultságuk tehát abból adódik, hogy nem szólaltatják meg vidéki tejtermelőket, illetve piaci árusokat, csak beszélnek róluk. Ezt az egyoldalúságot ellensúlyozhatná a vármegyei adminisztratív iratok kritikai olvasata, ahol nagyobb

²⁸ Murber 2021: 60.

²⁹ Nagy 2022: 378.

eséllyel lenne hallható például az ellenőrzésnek alávetettek álláspontja. A megyei tisztiorvosi iratok között azonban nincsenek meg a tejvizsgálatokra vonatkozó iratok, az alispáni iratanyag más részeinek áttekintése pedig még előttem áll. (4. kép.)

Amint azt a tejhez valamilyen formában kapcsolódó híradások számának változása mutatja, a tej társadalmi és politikai jelentősége hiány idején jelentkezett a legmarkánsabban. 1916-ban 19, 1917-ben 28, 1918-ban 13, 1921-ben 18, 1922-ben 37, majd 1923-ban 31 tej témájú hír jelent meg a Szombathelyen megjelenő napilapokban. Az 1924–26-os időszak ehhez képest összesen 13 hírt eredményezett. Az első világháború második felétől a háború utáni infláció és általános hiány időszakában, egészen 1924-ig a minőségellenőrzés, a tejure vonatkozó napilapi híradások többsége a hamisítással, az ellenőrzéssel és a büntetésekkel, valamint ezzel szoros összefüggésben az ellátási láncok bizonytalanságával foglalkozik.

A súlyos tejhiány egyértelmű jelei Szombathelyen 1917 áprilisában mutatkoztak meg. Ekkortól vált tilossá kávé felszolgálni. Az alispán néhány nappal korábban még csak a tej pohárban történő kiszolgálását tiltotta meg, azonban ezt ahhoz kötötte, hogy a kávé árúsítók napi 100 liter tejet ajánljanak fel a köz, pontosabban a rászoruló csecsemők ellátására. Ez egy ekkora város esetén kis mennyiségnek tűnik, az érintett vendéglátóhelyek azonban nem tudták teljesíteni az elvárást. „*A délutáni kávé beszüntetésével a kávések életbe léptetik nálunk is az 52 filléres haditeát. Fekete helyett vízzel főzött kakaót is fognak adni*” – állt a híradásban.³⁰ A következő stádium, a jegyrendszer, csak 1918 elején indult, s a napilapokban egészen 1919 szeptemberéig találunk a tejjegyekkel és „*városi tejjel*” kapcsolatos cikk. Néhány hónappal később a Bécs és Budapest irányába, magasabb áron elvitt tejtermékek kerültek a híradások középpontjába. 1920 tavaszán Temple Rezső József (1874–1945) közéleti-művelődési államtitkár körútja kapcsán egy komplex intézkedéscsomag fogalmazódott meg a tejhiány végleges felszámolására, 1921 január végén azonban már ismét a helyzet romlásáról olvasunk. A Vasvármegye című lap ezen cikke különösen fontos, mivel ezúttal a csempészet részletes leírását is olvashatjuk:

„Miért nincs tej? Hetek óta észlelhető, hogy a tej, amely eddig is eléggé korlátozott mennyiségben állott a közönség rendelkezésére, mind kevesbedik. Másik érdekes jelenség is tapasztalható. Falusiak jönnek Szombathelyre tejet venni, mert az falun drágább. Mindezek a jelenségek pedig egyetlen okra vezethetők vissza, s ez az ok a csempészés erős kiújulása. Egy határvidéken lakó előfizetőnkől kaptunk ma levelet, amelyben megvilágítja, hogy történik a csempészés, amely egyéb erkölcsstelen oldalaitól és káros hatásaitól eltekintve nemzetgazdasági szempontokból megmérhetetlen károkat okoz. Elsősorban is megállapítható, hogy a tej nem mint folyadék kerül át a határon, hanem mint vaj. A határvidék lakossága minden tejt feldolgozza vajnak, s így viszi ki az országból. A csempészt három részletben végzik, melyben az első lépést az asszonyok, a másodikat a férfiak a harmadikat pedig az osztrákok teszik. A nők az alsóruhákban rejtik el a vajat, egy-egy húsz kilót és Rödönyig kísétnak. Itt várják őket a férfiak, akik különböző rejtékutakon a vajat a határig viszik, ahol az őrszemek állnak, akik jelszót adnak, hogy tiszta-e a levegő vagy az árut el kell rejtetni. „Ne, ne, nikdár”

³⁰ Vasvármegye 1917. április 13.

ordítja az őrszem és ez azt jelenti, hogy az út szabad. Az osztrákok a határon már várnak átveszik, megadják az árát. A csempészek ekkor kifizetik az öröket, akik percentet kapnak a keresményből. Így megy ki a tej az országból Ausztriába és ezért kell a magyar csecsemőknek tej nélkül felnevelkedni. Levélírónk pontosan megjelölte a helyet, ahol a csempészek elrejtik a csempészholmit, s ha az illetékesek érdeklődnek, minthogy érdeklődniük kell, úgy a levelet rendelkezésükre bocsátjuk.”³¹

Innentől a fő kérdés az lett, hogy miképp lehetne az ellátási láncot rendezni. A megoldási javaslatok egyre inkább az árszabályozás, valamint a jól felügyelt városi tejcarnok megvalósítását kérték számon a hatóságokon és az önkormányzati vezetésen. A tejcarnok ötlete már 1916 nyarán felmerült, de rendszeresen csak 1920 májusától cikkeztek róla a hírlapok. 1922 júliusában úgy tűnt, hogy mégsem lesz az egészből semmi:

„A korona esik, a drágaság nő. Most csak egy dolgot ragadunk ki az egész borzalmas komplexumból: a tejet. Betegek, gyermekek tápláléka. Nélkülözhetetlen valami. Hús-huszonkét korona ma literje. Égnek meredt hajunk szála, mikor néhány hónappal ezelőtt a felét kellett fizetnünk, de élt bennünk valami remény is: majd csak megcsinálják már egyszer azt a régóta húzódo városi tejcarnokot... a mostani valutáris helyzet minden számítást órák alatt ledönthet... Most is nehéz tejet kapni, szinte protekció kell hozzá.... Hatósági ellenőrzés alatt állana a tejárusítás, ami azt eredményezné, hogy még a legkitartóbb és lebatrább tejesek is úgy itt hagynák Szombathelyt, hogy többé vissza sem jönnének ebben az életben....”³²

A kortárs értelmezés szerint tehát a tejcarnok létesítését a korona értékének romlása mellett az veszélyezteti, hogy az árusok nem vetnék alá magukat annak az ellenőrzésnek, amit egy ilyen tér jelentene. A hírlapi beszámolók alapján a Vas megyei tejpiac kulcsszereplői a Soproni Tejszövetkezet és a Sopronmegyei Tejgazdasági Rt. voltak, akik elsősorban az Ausztria irányában történő exportban voltak érdekeltek, s oda szinte bármennyi tejet el tudtak adni. Ennek megfelelően a falvakban jóval az éppen aktuális szabott árak fölött is megérte nekik felvásárolni közvetlen a tehenek tulajdonosaitól.

Röviddel a pesszimista értékelés után újabb fordulat következett: a kompromisszum abban a formában látszott kibontakozni, hogy a vasi gazdák is tejszövetkezeti részvénytársaságot akartak alakítani, amelyben jelentős részt szerezne a Soproni Tejszövetkezet. 1923. május 26-án a Vasvármegye ugyan „*Békebeli tejpiac a hetivásáron*” címmel arról számolt be, hogy a falvakból olyan nagy számban érkeztek tejárusok, hogy el sem kelt a több mint 4700 liter tej, 127 liter tejföl és 40 kg vaj, amire akkor már évtizede nem volt példa.³³ A nyár folyamán a Hír című napilapban már ismét arról hallunk, hogy a magas árak és az áremelkedés üteme ellehetetleníti a városi piacot, egyben ismét felsejlik a Sopronmegyei Tejgazdasági Rt. lázas felvásárlási akcióinak árdrágító hatása.³⁴ Az év októberének közepén azonban váratlan fordulat állt be, s a

³¹ Vasvármegye 1921. január 27.

³² Vasvármegye 1922. július 13.

³³ Vasvármegye 1923. május 26.

³⁴ Hír 1923. augusztus 1 és 1923. augusztus 31.

négyéves krónikus hiány után egyesült a Dömötör cég és a köztisztviselők tejellátó üzeme, s négy szombathelyi helyszínen kezdődött meg a tejkimérés. 1924-ben és a következő években látványosan visszaesett a tej témában íródott hírlapi cikkek száma, s ez közvetetten arra utal, hogy a Vas megyei Tejértékesítő Rt-nek sikerült megoldani az akut ellátási problémát.³⁵

A tejcsarnok létrehozása és működtetése kapcsán a tejpiac ellenőrzése és ellenőrizhetősége a döntő kérdések közé tartoztak. Umbrai Laura Budapestről írta, hogy a tejvizsgálat lényegében csak annak megállapítását jelentette, hogy mennyi hozzáadott vizet tartalmaz az árusított portéka.³⁶ Ez az első világháborús és háború utáni Szombathelyre is érvényes volt. 1917. március 29-én a Vasvármegye című napilap például az következő hírt közölte: „Az egészségügyi biztos tegnap és ma razziát tartott a tejárusok között s 93 liter agyonvizezett tejet elkobzott, amelyből a magyaróvári vegyvizsgáló intézetbe mintát küld. Így is megállapítható, hogy a tej legalább 50 %-os vizet tartalmaz. Ebből a tejből 33 litert Tiborc Istvánné sorokújjalui asszonytól koboztak el, 35 litert Albert Jánosné nagygyencsi, 25 litert pedig Pór Istvánné perenyei asszonytól.”³⁷ A hatósági figyelem annak ellenére korlátozódott a víztartalomra, hogy a korban is számos olyan vegyi anyagot is keverhettek a tejbe, amely látszólagosan frissnek mutatta az egyébként romlóban levő tejet, s ezen anyagok önmagukban lehettek emberi egészségre ártalmasak. A részletes szabályozást az 1895. évi XLVI. törvénycikk és annak 38.286/1896. számú végrehajtási rendelete lehetővé is tette, de csak 1921 őszén jelent meg a tejkonzerválás tiltásáról szóló földművelésügyi rendelet, amely külön említi és tiltja a hidrogén-szuperoxid, a méz és a szóda használatát.

Annak ellenére, hogy még 1918 szeptemberében felmerült, hogy Szombathely saját vegyvizsgálóval rendelkezzen, erre végül is az itt vizsgált években nem, csak 1930-ban került sor.³⁸ A laborokban zajló munkafolyamatról sajnos egyelőre nem került elő forrás. A ritka, de az itt tárgyalt időszakhoz képest későbbi, hírlapi tudósítások egyike szerint „Rövid sétánk alatt a lombikok, kémcsövek, desztilláló apparátusok és lidércfények imbolygó-olvasztó lángok, valamint a fantasztikus alakú különféle készülékek és mérőeszközök tömkelegében az volt az érzésünk, hogy egy középkori alkimista-műhely titkos boszorkánykonyhájában időzünk.”³⁹ A szombathelyi – a holokausz idején, 1944 nyarán gyűjtőtáboroként működő, így rossz emléké – zanati úti motorgyárban elhelyezett Törvényhatósági Vegyvizsgáló Állomás felállítása előtt a mintavételt a rendőrség jelenlétében az 1870-es évek óta a Magyaróvári Gazdasági Akadémia keretében működő, majd fokozatosan önállósuló Vegykísérleti Állomás vegyész kiküldöttje végezte. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a piacon látható tejeskannákba belenézett, majd a szemre gyanúsnak látszókból mintát is vett, amelyet elszállított a több mint száz kilométerre levő laboratóriumba. Ellenőrzésekre természetesen nem az első világháború alatt került először sor. 1901. április elején a Vas

³⁵ Vasvármegye 1923. október 13.

³⁶ Umbrai 2021b.

³⁷ Vasvármegye 1917. március 29.

³⁸ Vasvármegye 1918. szeptember 27. Vasvármegye 1941. április 13. 10. Lásd még Ács 1981.

³⁹ Vasvármegye 1941. április 13. 10.

című napilap például arról tudósított, hogy „*A rendőrség csütörtökön, pénteken és szombaton a városi tisztiorvos kíséretében a piacon és üzletekben vizsgálatot tartott az élelmiszerek fölött, mely alkalommal különösen nagy mennyiségű tej került az utca csatornájába*”.⁴⁰ A hírlapi cikkek alapján 1916 eleje és 1923 vége között 14 ún. tejrazziára biztosan sor került Szombathelyen. Ezek időben nem egyenletesen oszlottak el: 1916. január és 1917. március között hét vizsgálatról is beszámolt a megyei napilap, ekkortól a háború végéig viszont csak egy további tudhatunk biztosan. 1921 áprilisa és 1922 októbere között legalább négy további razziára került sor, és 1923-ban is volt legalább kettő. Ezek pontos eredményét és kifutását nem ismerjük meg a híradásokból. Általában 4-5000 liter tej vizsgálatáról szóltak a beszámolók, ami több száz kannányi anyagot kellett, hogy jelentsen. A gyanúsnak ítélt kannák száma ehhez képest alacsony, három és tizenöt között ingadozott. Az 1923. április 28-i hír ehhez képest jóval drámaibb helyzetről tudósított: „*Az osztrák-magyar kereskedelmi szerződés szerint ugyanis a vas megyei tej legnagyobb mennyisége Ausztriába kerül, ami pedig itthon marad, az édeskeves Vas megye fogyasztóközönségének. Ezt a tejszűkét használják ki - úgy látszik - a vas megyei tejesek és úgy gondolkodnak, hogy közhasznú tevékenységet fejtenek ki, ha megszorítják a tejet. Ma úgy áll a helyzet, hogy az eladásra kerülő tej majdnem kivétel nélkül vizezett. A magyaróvári tejvizsgáló vegyintézet kimutatása szerint némelyik tejnek ötven százaléka, szóval a fele víz. És a közönség örül, ha ebből a vizezett tejből is kaphat egy fél litert is.*”⁴¹ A büntetési tételek között a jelentős pénzbüntetés dominált, ugyanakkor a jogszabályok már 1916 tavaszától lehetőséget adtak arra, hogy a hamisítókat csalókként akár fél év börtönre ítélje a bíróság. A tejhamisítás büntetéséről szóló hírek tíz esetben a tej vizezését hozták fel, míg öt további esetben árdragítás miatt kiszabott bírságról olvashatunk. Összességében tehát minőség tekintetében igen nagy ingadozásról lehetett tekintetben. Ár szempontjából a narratíva jóval egységesebb: az itt vizsgált korszak kezdetétől egészen a fent említett 1923 őszi nyugvópontig tejhiányról és árdragítokról számolnak be a helyi napilapok, elsősorban a Vasvármegye.

Összegezve tehát a tejjgazdaság szempontjából hagyományosan fejlett – az élelmiszerhiánnyal küzdő Bécs felé irányuló vajcsempészetben is kiemelkedő jelentőségű – Szombathely esetét vizsgálva a tej hamisításával és az ellátási lánc szervezésével kapcsolatos napi híradásokban a tej hiánya dominál. A napilapok a tehéntej által terjedő betegségekről szót sem ejtve elsősorban azt emelték ki, hogy a városi háztartások tej nélkül nem működhetnek megfelelő módon. Az tejellenőrzés fókuszában főként a hiányt kihasználni igyekvő eljárások, a vizezés, állt. A megoldást a hírek az állami hatóságok ellenőrzési tevékenységétől és egy kormányzati vagy helyi önkormányzati ösztönzés nyomán kialakítandó, jól ellenőrizhető teret jelentő, városi tejszarnokban látták.

A tejszövetkezetek magatartása kulcsszerepbe került a tejhiányra vonatkozó kortárs értelmezésekben és a gazdasági tranzakciókban is. Amint alább látni fogjuk, a tejszövetkezetek belső életét és politikai helyzetét nem csak a szombathelyi, bécsi és

⁴⁰ Vas 1901. 04.07. 4.

⁴¹ Vasvármegye 1923. április 28.

budapesti városi ellátás függvényében érdemes áttekinteni, hanem azért is, mert alternatívát képeztek a központosított gazdaság szervezéshez és állattartáshoz képest. Az ilyen alternatívák napjaink ellátási gondjai és a tejipar klímaváltozásban játszott szerepe miatt is jelentősek.

TEJSZÖVETKEZETEK – ALTERNATÍVÁTÓL A KÖZPONTOSÍTÁSIG

A 20. század elején számos közgazdász és politikus úgy tartotta, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, s ezen belül a tejszövetkezetek számának növelése a kulcs ahhoz, hogy a vidék gazdasága megerősödjön, és ezzel a nemzetgazdaság szerkezete is egészségesebbé váljon.⁴² A tejszövetkezetek ugyanis folyamatos bevételt jelentettek a gazdálkodók számára, valamint megfelelő mennyiségű és minőségű tejellátást, ami nélkülözhetetlen a nemzetközi vagy globálisan működő árukereskedelemhez. Sőt, amint egy a Vas című napilap júliusi olvasói olvashatták az ilyen szervezetek növelik a termőföld minőségét is: „Változtassunk gazdasági rendszerünkön! Félre a hallatlan arányokban üzött szemtermeléssel! Fokozzuk állattenyésztésünket. Karoljuk fel a tejgazdaságot. Ha fokozzuk a takarmánytermelést, vele emelkedik értékben a jószágállományunk, ezzel szaporodik a trágya és emelkedik földünk termő képessége.”⁴³ A tejszövetkezetek célja a tej és esetleg más, a gazdálkodás során keletkező termékek feldolgozása és értékesítése, valamint a szükséges eszközök beszerzése volt. Ideális esetben a szövetkezetek a demokrácia és a közösségi cselekvés terei lettek volna. Az, hogy ez a valóságban a szövetkezetekben milyen politikai kultúra alakult ki, számos tényező függvénye volt. Itt most célokom elsősorban az, hogy a tejszövetkezetek történetiségéből az időbeli fordulópontokra, illetve csomópontokra, valamint az állami jelenlét mértékére és jellegére mutassak rá.

Ahogy Vörös Antal kutatásiból látjuk, az első tejszövetkezetek Magyarországon Vas megyéhez kötődtek.⁴⁴ A kis számú korábbi szakirodalomra támaszkodva Bednárík János megállapítja, hogy a tejszövetkezeti forma ott jöhetett létre, ahol a város vonzáskörzetébe tartozó falvak túlságosan messze voltak ahhoz, hogy a termelők egyénileg szállítsanak. Bednárík Budakeszi példájára alapuló érvelése szerint a vidéki tejtermelés felfutását ezen kívül a lovak vonóerejének előtérbe kerülése és specifikus események, például a Budapest körüli filoxéra járvány, vagyis a borból származó bevétel eltűnése tette lehetővé.⁴⁵ A 20. század legelején a vasi tejszövetkezetek száma megugrott. 1900 júniusában még arról olvashatunk, hogy a megyei gazdasági egyesület vezetője Felső-Patyon arra biztatta a környékelieket, hogy alapítsanak egy nagyobb, több települést magában foglaló és – elsősorban a veszprémi, illetve az akkoriban még csak tervezett kiscelli, vagyis celldömölki vajközpontra alapozva – vajexportra termelő tejszövetke-

⁴² Lásd például: A tejszövetkezetek 1900-ban. Köztelek, 1901. március 9.

⁴³ Vas 1901. 07.28 1.

⁴⁴ Vörös 1976.

⁴⁵ Bednárík 2009: 132–134.

zetet, majd hasonlót kezdeményezett a Szombathely és Csorna közötti Kenyeriben is.⁴⁶ 1901 áprilisában már arról értesülünk, hogy négy Kiscelltől északra fekvő településen tejszövetkezetek alakultak.⁴⁷ Egy hónappal később ehhez a listához a szintén szomszédos Ság is csatlakozott. 1902 februárjában a Szombathelyi Ujság arról adott hírt, hogy immár huszonhárom tejszövetkezett működik a megyében, s hogy ez a szám néhány év alatt kettőről nőtt ekkorára.⁴⁸ A szarvasmarhatenyésztésről írt tanulmányában Éber Ernő azt állapította meg, hogy 1913-ban 519 tejszövetkezet volt Magyarországon. A területi veszteségek és a gazdaság általános összeomlása következtében ez a szám 1918 végén biztosan jóval alacsonyabb volt.⁴⁹ A tejszövetkezetek száma az 1930-as években azután ismét elérte a korábbi nagyságrendet.

Az első világháború után a közvetlen ellátási láncban részt vevő intézmények közül az egyik legjelentősebb szereplő az Országos Magyar Tejszövetkezeti Központ (OMTK) volt, amely állami vállalként indult 1922-ben. Az OMTK egy olyan piacra lépett be, amelynek központja Budapest volt. A fővároson kívül néhány városban voltak még jelentős tejfeldolgozó üzemek, így Pécsen, Egerben, Nyíregyházán, Debrecenben és Szombathelyen is. Ezek közül több is a Rottenbiller utcai központtal működő Budapesti Központi Általános Tejcarnokhoz, a BKÁT Rt-hez, az ország legnagyobb magán tejipari vállalat hálózatához tartozott.⁵⁰ Az OMTK létrejöttének kimondott célja az volt, hogy elősegítse, hogy a termelők magasabb árat érthessenek el, s érdekeltek legyenek a szövetkezetek alakításában, valamint, hogy hálózatba lehessen kapcsolni a leromlott állagú tejcarnokokat. Az azonban hamar világossá vált, hogy az OMTK mindennapjai inkább szólnak a BKÁT-val való versenyről, mint az alapszabályban megjelölt célokról.⁵¹ Hunyadi Attila Gábor számításai szerint 1935-ben 429 olyan tejszövetkezet volt, amely az OMTK hálózatába tartozott és ezeken kívül volt még 100 független tejszövetkezet is.⁵² Az 1935-ös év az OMTK tejszövetkezetek saját hálózatába integrálását és újak létrehozását célzó kampányának csúcspontja volt. Ekkorra az OMTK azon intézmények közé tartozott, amelyek részt vettek az új tejforgalmazási engedélyek kiadásában. Düsing Miksa igazgató a kormányzatot megszólítva kérte, hogy szülessen olyan szövetkezeti törvény, amely szabályozza a tejszövetkezeti központ és a hálózat tagjai közötti viszonyt. Habár a második világháború végéig ilyen jogszabály nem készült, a 131.380/1937. F.M. rendelet, amely a szövetkezetek országos szervezetén belüli szavazati arányok kapcsán világossá tette, hogy a kormányzat a központosítást és a terjeszkedést tartja kívánatosnak. A rendelet kötelezővé tette a szövetkezetek számára, hogy az egyes részvények értékét előbb 2, majd 5 pengőre emeljék.⁵³

⁴⁶ Vasvármegye 1900. 06.21. 3. és 1900. július 5. 6.

⁴⁷ Vas 1901. 04.07. 6.

⁴⁸ Szombathelyi Ujság 1902.02.09. 2.

⁴⁹ Éber 1961.

⁵⁰ Balatoni 1998: 297–312. Lásd még: <http://bptejipartortenete.blogspot.hu> (Letöltés: 2017.04.18.)

⁵¹ MNL K 184 16. tétel, 1937. év. Surányi Béla ugyanígy látja: Surányi 2016.

⁵² Hunyadi 2013: 232.

⁵³ A Tejtermelők Országos Szövetsége szervezeti szabályzatának módosításáról és kiegészítéséről. Magyarországi Rendeletk Tára 1867-1945, 1937. év. 1400-1402. www.library.hungaricana.hu (Letöltés: 2019.12.22.)

A Vas megye tejszövetkezeteiről fennmaradt dokumentum sajátossága, hogy az egyes településekről fennmaradt források formalizáltságuk ellenére is a szövetkezeti működés különböző aspektusairól tudósítanak.⁵⁴ Az időben legkiterjedtebb dokumentáció a Szombathely 20 kilométeres körzetében, a Déli Vasút Sopron-Szombathely vasútvonala mentén fekvő Acsád község tejszövetkezetéről áll rendelkezésre. A vasút-vonal és a tejszövetkezet egybeesése nem véletlenszerű, a rendszeres és kiszámítható tejszállítás alapfeltétele. Ráadásul Acsád állomása két másik település, Vasszilvág és Salköveskút határához is közel fekszik. Ez a szövetkezet 1905 februárjában alakult és márciusban kezdte meg működését. Az alapszabály azt szabályozta, hogy a tagoknak minden tehén után egy üzletrészt kell váltaniuk, eladásra szánt tejet csak a szövetkezetnek adhatták le, valamint a fejés és a tej kezelésére vonatkozóan be kell tartaniuk a szövetkezet közgyűlése, illetve az igazgatóság által meghozandó szabályokat, azt azonban nem kötötte ki, hogy ez mennyi tej leadását kellett, hogy jelentse. Ez arra utal, hogy az alapszabályban nem részletezett feltételekből meglehetősen pontosan előre lehetett jelezni a mennyiséget, fajtabeli különbségekkel nem számoltak. Sőt, az alapszabályból kikerült (a levéltári példányban feketével áthúzott) a szövetkezet azon joga is, hogy a takarmányozást szabályozza.⁵⁵ (5. kép.)

Az acsádi szövetkezet 1906-os gazdálkodásáról azt lehet látni, hogy működése első évében évi 140 000 liter tejet egy vajtermelő központnak, feltehetően a sárvárinak, adtak le mintegy 11 500 Korona áron, vagyis literenként mintegy 8 fillérért. Ez az ár összhangban volt a korabeli budapesti viszonyokkal. Umbrai Laura kutatása szerint a 21 filléres századfordulós fogyasztási ár 40%-t kapták a Budapest környéki tejtermelők. A többi a szigorodó szállítással kapcsolatos adminisztráció és kötelezően beszerzendő kannák, valamint a növekvő szállítási árak tették ki a szövetkezeti szervezetben működő tejcsarnokok és bolthálózatok saját hasznán felül.⁵⁶ A tagok marginálisan, mintegy 1,8%-kal többet kaptak az leadási árnál. Ezt úgy sikerült kigazdálkodni, hogy termény eladásból is keletkezett bevétel, valamint 1218 korona takarékpénztárban lekötött pénz is rendelkezésre állt. Összességében az évet 165 korona 35 fillér többlettel zárta a szövetkezet. A második évben valamelyest, 7,7 fillérre csökkent a leadási tejár, de a tagok továbbra is mintegy 8 fillért kaptak. 1907-ben terményeladás nem volt, viszont megjelent a sovány tejből befolyó összeg. A vajtermelő központ mindkét évben fizetett jutalékot, előbb 589, majd 629 koronát. A második év maradványa alulmúlta az első évét, mindössze 80 korona tiszta nyereség állt elő. Látszik tehát, hogy a szövetkezeti részvétel nem az osztalék miatt érte meg, hanem a folyamatos bevétel és a biztosított felvásárlás miatt. A tagság változását negyedéves bontásban ismerhetjük meg a dokumentumokból. 1906 végén az üzletrészek száma 166, a tagoké 79 volt. Az első évben 14 tag lépett be, négy pedig ki, a másodikban hét új tag volt, miközben öten távoztak, kivétel nélkül egy vagy két üzletrész mozdult meg a tagváltozások során.

⁵⁴ Az MNL Vas megyei levéltárának a vonatkozó VII/1-h állagról készült jegyzéke alapján az itt elemzetteken kívül a következő Vas megyei településeken működött tejszövetkezet: Ják és Vidéke, Olad, Kám, Körmen, Nemeskeresztúr, Oszkó, Felsőoszkó, Alsóoszkó, Magyargencs, Felsőpaty. Köszönöm Dr. Pál Ferenc főlevéltáros kutatáshoz nyújtott segítségét.

⁵⁵ Az acsádi tejszövetkezet iratai: MNL VaML VII/1/h T-1037 és T-400

⁵⁶ Umbrai 2021b: 209.

5. kép. Acsád, istálló. Kelbert Krisztina felvétele, 2017. április.

Ezekből a számokból az látszik, hogy egy tehénre körülbelül évi 861 liter tejleadás esett, vagyis évi 270 napos tejelési idővel számolva a sem sokkal lépjük át a napi 3 litert, vagyis a lefejt tejnek csak a töredéke került a szövetkezet kezelésébe. Az 1908-as és a következő évekről már nem rendelkezünk ezekkel az adatokkal. Azt sem tudjuk meg, hogy mikor szűnt meg a működés.

Az világos, hogy 1934. áprilisában már újra alakításról volt szó, s ekkor az Acsád és Vidéke Tejszövetkezet mint az Országos Magyar Tejszövetkezeti Központ (OMTK) tagja alakult meg. Az OMTK állami vállalat volt, amely az 1930-as években jelentős ütemben terjeszkedett. A hálózat központosításának szándékát jelzi, hogy az OMTK tagjai részére nyomtatott alapszabály mintát készített.⁵⁷ Az alapszabály értelmében az OMTK-nak joga volt a szövetkezet ügyvitelét ellenőrizni, küldöttje pedig indítványokat tehetett a szövetkezet testületei számára. A tagok a birtokukban levő tehenek után kötelesek voltak legalább egy üzletrészt jegyezni. Az alapítás idején fennálló állapotot mutató 1934. április 15-i lista 46 tagot és 115 üzletrészt jelzett. Az 1934. év végi lista alapján már 57 tag 148 üzletrészt birtokolt, vagyis az év folyamán 11 tag lépett be. Az 1935. december 31-re dátumozott összegzésben már 74 tag 177 üzletrésszel volt jelen. Ezek a számok egy évvel később változatlanok voltak. Az üzletrészek előbb 2 Pengőt,

⁵⁷ Az állam terjeszkedésében a következő lépcsőt a Tejtermelők és Tejszövetkezetek Országos Szövetségének (TETEOSZ) megalakítása, és a tejszövetkezetek rendeleti úton történő beterelése jelentette 1942-től, a 7240/1942 M.E. rendelet alapján. A TETEOSZ által kibocsátott alapszabály minta szerint „A tej és tejtermékek értékesítése körében [...] Az eladásra vonatkozó szerződésekben köteles a vevővel szemben kikötni, hogy a szerződés a szövetkezetre nézve csak az Országos Szövetség jóváhagyása után válik hatályossá.”

6. kép. Az OMTK szombathelyi telepe a vasúttal szemben, 1948. Forrás: A szombathelyi Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum Történettudományi Osztályának Fotógyűjteménye, FH 2873

majd 1937-től 5 Pengőt értek, s ez a névérték világháború idején még megduplázódott. A cégbírósághoz benyújtott mérlegszámlák kevés érdemi információt nyújtanak. Az iratokból az derül ki, hogy a szövetkezet 1936-ban 182240 liter tejet forgalmazott és alig 48 pengő nyeresége keletkezett. Az alapképlet tehát a századelejihez képest változatlan maradt. Továbbra sem a szövetkezeti szinten elért nyereség miatt érte meg működtetni a gazdasági vállalkozást. A biztos pénzforgalom lehetett az igazi motiváló tényező. (6. kép.)

A Vas Megyei Levéltárban őrzött tejszövetkezeti iratok közül a mintegy háromszáz fős Kolta község (ma: Nemeskolta) esetében egyértelmű, hogy az első világháború előtt és közvetlen utána is működött. Az elszámolások sorozatából azonban csak az 1914. és az 1921. évet záró iratok maradtak meg, a tej mennyiségéről pedig egyáltalán nem maradt adat. 1914-ben összesen 6380 koronával több érkezett be az eladásból, mint amennyit a tagoknak kifizetett a szövetkezet. 1921-ben ez a különbözet 1112 korona volt.⁵⁸ Kolta ugyanúgy 17 kilométerre fekszik Szombathelytől, mint Acsád, azonban vasútvonal nem érinti, így rosszabb közlekedési feltételek mellett kellett fenntartani a működését. Ugyanez állt a Szombathelytől néhány kilométerre keleti irányban fekvő Bozzai település tejszövetkezetére is, amelynek működéséről csak az 1930-as évek második felétől áll rendelkezésre néhány dokumentum.⁵⁹ Az bozzai tejszövetkezet 28

⁵⁸ MNL VaML VII/1/h T-326. 19.

⁵⁹ MNL VaML VII/1/h T-1071.

taggal indult, ez a szám 1938-ban már 40 volt, míg az üzletrészek száma 45-ről 69-re nőtt. Tehát legalább ekkora szarvasmarha állománnyal kell számolnunk a fentiekhez a Koltához hasonlóan kislélekszámú település esetében.

A fellelhető példák közül Ispánk esete azért emelkedik ki, mert egy 1932-33-as jogvita kapcsán a szövetségi önkormányzás jogszabályi garanciáiról és az arra nehezedő nyomásról kapunk képet.⁶⁰ Ispánk Vas megyében Szombathelytől a fenti településektől jóval távolabb, az Őrségben található. A levéltári dokumentumok alapján tejszövetkezete 1931 végén alakult, s a taglétszám harminc körül alakult az évtized során. Ebben jelentős részt tett ki a Gazdakör, amely, mint szervezet 10 tagot és 20 üzletrészt tett ki. A begyűjtött tej mennyiségét az ispánki tejszövetkezet esetében sem ismerjük, az azonban kiderül, hogy az értéke nagymértékben ingadozott évről évre. Az 1932-es 2527 pengőhöz képest 1934-ben 1551 pengő, a következő évben pedig 1051 pengőt mutatott az egyenleg. Ez összességében azt jelentette, hogy a szövetségi több alkalommal is 30-55 pengős veszteséggel zárta az évet. A tejszövetkezet fennmaradását azonban nem ez hanem az éves beszámoló készítése nyomán hozott bírósági döntések veszélyeztették nem sokkal a megalakulás után. A probléma abból indult, hogy a szombathelyi törvényszék az alakuló közgyűlés után beterjesztett szövetségi alapszabályok több pontját kifogásolta, s ezért arra kötelezte a tagokat, hogy rendkívüli közgyűlés körében változtassa meg azokat. Az 1932. június 24-re összehívott rendkívüli közgyűlés igyekezett is ennek eleget tenni. Mivel azonban a vonatkozó jegyzőkönyveket a nyár folyamán nem nyújtották be, ennek az igyekezetnek kis híján az lett a vége, hogy a cégbíróság a szövetségi törölje. 1932. szeptember 8-án az ispánkiak arra hivatkozva kérték a szombathelyi törvényszéket, hogy engedje a vezetőket sújtó 30 pengő büntetést, hogy „[...] mi a kapott végzéseket elintézés végett felküldtük az Országos Magyar Tejszövetkezeti Központ m.sz. igazgatóságához, ahonnan az iratokat visszaküldték, hogy azokat magunknak kell elintéznünk, mi nem gondoltuk hogy az ügy oly nagyon sürgős, az aratási és cséplési feladatok befejezése utánra halasztottuk az elintéztet...”⁶¹ A váratlan fordulatot azt hozta, hogy az ügy a fellebbviteli bírósághoz, a győri ítéltáblához került. Az itteni vizsgálat már azt állapította meg, hogy az, hogy a szövetségi igazgatóságának jogköréről jogszabályok nem rendelkeznek „nem zárja ki az alapszabályoknak olyan rendelkezését, amely a szövetségi céljának megvalósítása érdekében az igazgatóságot a szövetségi kötelezettségek ellen vétő tagokkal szembeni bírságolási joggal is felruházza, s így az ilyen alapszabályi rendelkezés módosításának meghagyása jogszabályellenes. Amiatt tehát, hogy a közgyűlés az erre vonatkozó alapszabály módosítását mellőzte – tekintet nélkül arra, hogy az alapszabály módosításra vonatkozó felhívás jogerőre emelkedett-e vagy sem – a szövetségi törölje a cégjegyzékből törölni nem lehet.”⁶² A helyzetet még bonyolította, hogy a felülvizsgálat során, 1932 decemberében a rendkívüli közgyűlésről beküldött dokumentumok a győri és a szombathelyi bíróság között elvesztek. Az esetből előtűnnek a korabeli szövetségi működés demokratikus elemei, és főként ennek korlátjai.

⁶⁰ MNL VaML VII/1-h T-991.

⁶¹ MNL VaML VII/1-h T-991. 16.

⁶² MNL VaML VII/1. T-991. 13.

7. kép Az OMTK szombathelyi telepe a vasúttal szemben, 1948. Forrás: A szombathelyi Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum Történettudományi Osztályának Fotógyűjteménye, FH 2877.

(7. kép.) Adódik a kérdés, hogy vajon mennyire volt a tejszövetkezet az egyenlők társasága. A taglisták tanulsága alapján 10 fölötti üzletrésszel Acsádon csak egyetlen család, a Szegedyek rendelkeztek, ami főrendi állásukból kifolyóan nem meglepő. Az érdekes éppen az, hogy ez a gazdaság is beszállt a települési tejszövetkezetbe a nélkül, hogy formálisan átvette volna annak irányítását. A többi vizsgált vasi tejszövetkezetnél nem látunk hasonló példát. Nincs nyoma annak, hogy az Erdődyek vagy a Széchenyiek a Szegedyek példáját követték volna.

KONKLÚZIÓ

Az első világháború alatti és a posztháborús tejhiány lokális és mikroregionális léptékű története felhívta a figyelmet arra, hogy a hiányra adott hatósági válaszok a közbeszédet eluraló morális pánik mellett is hatástalanok maradhattak. Az Budapest példája nyomán már ismert, hogy a századforduló környékén a tejgazdaságba történő városigazgatási és állami beavatkozás értelmezhető a járványveszély, a szarvasmarhák, a legeltetésre rendelkezésre álló terület és a fogyasztásnövekedés összehangolására tett kísérletként, s hogy e tekintetben erőteljes folytonosság figyelhető meg legalábbis a gazdasági világválság időszakáig. Szombathely példája elsősorban azt mutatja, hogy a tej jelentősége az első világháború és az ezt követően még több évig folytatódó hiánygazdaság idején megnőtt a közbeszédben, majd láthatósága drámaian esett az évtized

közepi gazdasági konszolidáció idején. Láthattuk, hogy az állam még az 1920-as évek elején sem tudott, illetve akart beavatkozni a tejpiacon. Egyrészt, a tejtermékek Bécs felé történő csempészete az első világháború éveitől kiterjedt nyugat-magyarországi csempészet mindennapos része volt. Másrészt, a Szombathely és vidéke közötti gazdasági kapcsolat is instabil maradt, az osztrák piacot célzó vállalatok legálisan is át tudták irányítani a megtermelt tejet az osztrák főváros irányába, Szombathelyen városi tejhiányt okozva ezzel. A feladatot a városi igazgatás próbálta ugyan megoldani, de évekig sikertelen maradt. Az állami intézményrendszer egyik beavatkozási módja a piaci minőségellenőrzés volt, amely a hiány nyomán fellepett drágaság és hamisítási kísérleteket próbálta féken tartani, s az erről szóló híradások alkalmat adtak a bűnbakok keresésére és a hiány okozta aggodalom átmeneti kezelésére. Feltűnő, hogy az ellenőrzésekről szóló híradásokban a betegségektől való félelem, a tej fertőzöttsége nem voltak témák, holott az élelmiszer törvényeket ez a veszélytudat hívta életre a 19. század végén. A laboratóriumi ellenőrzés menetéről és a tejmintákat vizsgáló laboratóriumok társadalmáról nem derült ki elég ahhoz, hogy a laboránsok mentalitását, tudását és az általuk használt anyagok tulajdonságait bevonjam az elemzésbe. Ez utóbbi ugyanakkor további kutatás feladata lehet.

A tejszövetkezetek a 20. század eleji tejgazdaság, a vidéki társadalom, anyagi kultúra, politika és gazdaság egyedi vonásokkal rendelkező szereplői voltak, amelyekből különösen a Dunántúlon volt igen sok. Habár a tejhiány időszakában a hírlapok a bűnbak szerepébe helyezték őket, ezek a gazdasági szervezetek elvben alternatívát képeztek mind az állami, mind a magángazdasághoz képest. A tejszövetkezetekhez kötődő tejcarnokokban lehetséges volt a minőségellenőrzés, és a kezdetleges ipari feldolgozás is. Az itt vizsgált szövetkezetek és források példája azt mutatja, hogy a 20. század első éveiben a tejszövetkezetek nagyobb önállóságot élveztek, míg az 1930-as években egyre inkább az OMTK mint állami vállalat keretei közé kerültek. Az mind az első világháború előtti, mind az ez utáni időszakra igaz, hogy a tejszövetkezetek nem azért válhattak jelentős gazdasági szereplővé, mert jelentős profitra tettek szert. Az éves nyereség valójában minimális volt, a készpénzforgalom és a megvásárolt felszerelés és infrastruktúra viszont annál jelentősebb. Így a tejszövetkezetek sokkal inkább a gazdálkodás technológiai színvonalának emelésére és piaci kapcsolatok kiépítése miatt volt jelentős a háztartások számára. Jellemzően valóban háztartások voltak a tejszövetkezeti tagok, kiemelkedő állatszámmal rendelkező belépőket csak elvétve figyelhetünk meg a taglistákban. Kérdés, hogy szövetkezeti szinten vajon hogyan és milyen mértékben ment végbe technológiai váltás, s hogy ebbe az 1930-as évek közepétől miként jelent meg az állami szerep.

A tejszövetkezetek alakulásának és működésének kronológiájával kapcsolatos megfigyelés rímelt arra, hogy az első világháború második felében és a háború utáni válságos években a tejpiac és az igazgatási szereppel bíró szereplők kölcsönhatásában a növekvő közvetlen állami jelenlét egyszerre gazdasági és biopolitikai megnyilvánulását érzük tetten. Ezekben az években a tej rejtett és lehetséges veszély helyett a diszfunkcionális piac és város-vidék kapcsolat, valamint a hiány termékeként jelent meg a közbeszédben. A folyamat vége nem a kiinduló állapothoz való visszatérés, hanem új, a korábbinál intézményesebb városi ellátó és vidéki gyűjtő- és feldolgozó hálózat

lett. Ha országosan nem is jött létre a budapesti tejpiac 1932-33-as szabályozási kísérletéhez hasonló erőteljes politikai szándék, az OMTK befolyását biztosító szövetkezeti alapszabályok nyomán a helyi kezdeményezés és döntések esélye fokozatosan eltűnt a várakozási horizontról. Ezt a folyamatot a második világháború alatt újból jelentkező tejhiány 1942-re a teljes piaci központosításig, vagyis de facto államosításig vitte. Vagyis, a növekvő állami beavatkozás, valamint az ezzel kapcsolatos várakozások negatívan hatottak a helyi és mikroregionális ellátási láncokra, vagyis arra, amit ma élelmiszer-önrendelkezés fogalmával ír le a társadalomtudomány.⁶³ Ebből a helyzetből következik egy újabb lehetséges jövőbeli kutatási irány. Fontos kérdés ugyanis, hogy a magyarországi tejgazdaság esete miként viszonyul a Tiago Saraiva által vázolt a korabeli európai fasiszta és nemzetiszocialista rezsimekre jellemző modellhez, amelyben a mezőgazdasági kutatás, valamint az agrárium modernizációja, szoros összefüggésben álltak, sőt egymás létalapjai voltak.⁶⁴

Szintén a jövő feladata, hogy az 1848 utáni északnyugat-magyarországi tájhasználat sajátosságai és a tejgazdaság közötti összefüggést rendszeresebben, mikroregionális szintre bontva, valamint időben az itt vizsgált időszakra kiterjesztve is kifejtjük. Vörös Antal munkáinak megjelenése után több évtizeddel Samu Zoltán, Bódis Judit és Varga Anna tanulmánya Veszprém megyei példa nyomán mutatott rá a tejgazdálkodás és a legelők biológiai sokfélesége közötti kapcsolatra.⁶⁵

Összességében az élelmiszerek, s ezen belül a tejgazdaság történetisége olyan téma, amely csomópontot képez történeti néprajz, agrártörténet, politikatörténet, tudománytörténet és társadalomtörténet között, ezért különösen alkalmas arra, hogy ablakot nyisson egyes korszakok útelágazásaira.

Irodalom

ÁCS Pál

1981 50 éves a szombathelyi Megyei Élelmiszerellenőrző és Vegyvizsgáló Intézet. Élelmiszervizsgáló Közlemények 27. 1. 31–37.

ATKINS, Peter

2007 Laboratories, laws and the career of a commodity. *Environment and planning D: society and space* 25. 6. 967-989.

2010 *Liquid materialities: a history of milk, science and the law*. Farnham: Ashgate.

BALATONI Mihály (szerk.)

1998 A magyar élelmiszeripar története. Budapest: Mezőgazda.

BALÁZS Bálint

2020 Élelmiszer-önrendelkezés. *Fordulat* 27. 83–101.

⁶³ Balázs 2020.

⁶⁴ Saraiva 2016.

⁶⁵ Samu – Bódis – Varga 2021.

BEDNÁRIK János

- 2009 A budakeszi milimárik In Hubai Gabriella (szerk.): *Jászberényi huszár. Hallgatói tanulmányok Kocsis Gyula 60. születésnapjára*. 131–151. Budapest: ELTE-BTK Néprajzi Intézet.

BENCSEK Péter

- 2020 The New Borders as Local Economic Possibility? The Case of post-1920 Hungary. *European Review of History* 27. 6. 763–784.

BLEASDALE, madeleine – RICHTER, Kristine K. – JANZEN, Anneke et al.

- 2021 Ancient Proteins Provide Evidence of Dairy Consumption in Eastern Africa. *Nature Communications* 12 article no. 632. <https://doi.org/10.1038/s41467-020-20682-3>

BÓDY Zsombor

- 2018 Élelmiszer-ellátás piac és kötött gazdálkodás között In uő: *Háborúból békébe: A magyar társadalom 1918 után*. 151–194. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

BORSOS Balázs

- 2009 Rivers, Marshes & Farmlands. Research Perspectives on the Ecological History of Hungary through Examples of Bodroghöz (NE-Hungary). *Hungarian Studies* 23. 2. 195–210.

CARRINGTON, Damian

- 2018 Avoiding meat and dairy is 'single biggest way' to reduce your impact on Earth. Guardian 2018. május 31. <https://www.theguardian.com/environment/2018/may/31/avoiding-meat-and-dairy-is-single-biggest-way-to-reduce-your-impact-on-earth>

CSEKŐ Ernő

- 2007 A tejszövetkezetek kedvezőtlen hatása a parasztyermekek tejfogyasztásának alakulására. (Egy múlt század eleji szociológiai felmérés tanulságai) In Hudi József (szerk.): *A fogyasztás társadalomtörténete. A rendi társadalom - polgári társadalom* 18. Budapest-Pápa: Hajnal István Kör.

ÉBER Ernő

- 1961 *A magyar állattenyésztés fejlődése*. Budapest.

HUNYADI Attila Gábor

- 2013 Az agrártermelés értékesítési láncai Magyarországon és Erdélyben 1945 előtt. *Gazdálkodás* 3. 224–238.

JANKÓ Ferenc

- 2021 *Burgenland földrajzi felfedezése. Tudomány, geopolitika és identitás a két világháború között*. Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

JEONG, Choongwon – WILKIN, Shevan – AMGALANTUGS, Tsend et al.

- 2018 Bronze Age Population Dynamics and the Rise of Dairy Pastoralism on the Eastern Eurasian Steppe. *Proceedings of the National Academy of Sciences* November. <https://doi.org/10.1073/pnas.1813608115>

LATOUR, Bruno

- 1993 *The Pasteurization of France*. Harvard University Press.
2021 Adjatok egy laboratóriumot, és kifordítom sarkaiból a világot! In uő: *Hibrid gondolkodás*. Budapest: Kijárat.

MOORE, Jason W.

- 2021 Olcsó élelmiszer és klímaváltozás, avagy hogyan jutottunk az értéktöbblettől a negatív értékig a kapitalista világökológiában. *Fordulat* 29. 9–67.

MURBER Ibolya

- 2021 *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918-1924. Határtörténetek az első világháború után*. Budapest: ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

NAGY Adrienn

- 2022 A feketézés évtizede (1916-1926). Csempészek és fináncok harca az oszták-magyar határ mentén In Kiss Zsuzsanna – Szilágyi Zsolt (szerk.): *Határ, határhelyzet, határátlépés*. Szeged-Eger: Hajnal István Kör – Líceum Kiadó.

RYTKÖNEN, Paulina – HERNANDEZ, Luis Arturo Garcia – JONSSON, Ulf (eds.)

- 2013 *From Local Champions to Global Players. Essays on the History of the Dairy Sector*. Stockholm: ACTA Universitatis.

SAMU Zoltán Tamás – BÓDIS Judit – VARGA Anna

- 2021 *Plastic Milk Bags and the Abandonment of a Hungarian Wood Pasture*. Arcadia Spring. 2. <https://www.environmentandsociety.org/arcadia/plastic-milk-bags-and-abandonment-hungarian-wood-pasture>

SARAIVA, Tiago

- 2016 *Fascist Pigs. Technoscientific Organisms and the History of Fascism*. Boston: MIT Press.

SMITH-HOWARD, Kendra:

- 2014 *Pure and Modern Milk: an Environmental History since 1900*. Oxford: Oxford University Press.

SOLTY Ernő

- 1936 Budapest tejellátása. *Statisztikai Közlemények* 86.

STEERE-WILLIAMS, Jacob

- 2010 The Perfect Food and the Filth Disease: Milk-borne Typhoid and Epidemiological Practice in Late Victorian Britain. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 65. 4. 514–545.

SURÁNYI Béla

- 2016 A hazai korszerű tejgazdaság kialakulása. *Agrártörténeti Szemle* (57.) 1-4. 25–48.

- 2015 *A tej és tejtermékek múltja és jelene*. Debrecen: DUP.

SZILÁGYI Zsolt

- 2018 A Kárpát-medence fejlettségi membránja (1910). A fogalomalkotás és a vizualizálás egy lehetséges módszertani megoldása, az eredmények kontextualizálási kísérlete. In Demeter Gábor – Szulovszky, János (szerk.) *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon : Módszerek és megközelítések*. 47–84. Budapest: MTA BTK.

SZUHAY Miklós

- 1962 *Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években*. Budapest: Akadémiai Kiadó

UMBRAI Laura

- 2018 A szegényétkeztetéstől a népkéztetésig: a budapesti népkonyhák története az első világháború éveiben. *Múltunk* 2018/2. 132–165.

- 2019 Mit evett Budapest? A főváros élelmiszerpolitikájának kialakulása és működése az első világháború éveiben In Egry Gábor – Kaba Eszter (szerk.): 1916 – *A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Napvilág, 267–301.
- 2021a Zsírjegyek a bődönben. Élelmészeti nehézségek az első világháború Budapestjén. *Múltunk* 2021/4.
- 2021b A fővárosi tejmezéria. Budapest tejellátása az első világháborúig. *Agrártörténeti Szemle* LXII. 1-4. 195–214.
- TÓTH Imre
- 2020 *Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig*. Pécs: Kronosz.
- VALENZE, Deborah
- 2011 *Milk: a local and global history*. New Haven: Yale University Press.
- VÖRÖS Antal
- 1965 A tejgazdaságok kialakulása a Dunántúlon 1880-1895. *Agrártörténeti Szemle* 471–493.
- 1976 A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (1849-1890) In Gunst Péter – Hoffmann Tamás (szerk.): *A Magyar Mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849-1949)*. 9–152. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó
- WELLMANN Oszkár
- 1933 Szarvasmarha In Beke László – Enesei Dorner Béla – Angyal Dezső (szerk.): *Mezőgazdasági termelésünk átszervezése természeti adottságaink alapján. Kivitelre mit és hol termeljen a magyar gazda?* Budapest.

Balogh Róbert

Tudományos munkatárs, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Közép-Európa Kutatóintézete.

E-mail: balogh.robert@uni-nke.hu

Róbert Balogh

**The social and political context of milk shortages in Hungary (1916–1930):
The case and significance of Vas county**

The aim of this study is to highlight the significance of the interactions between the modern dairy economy, urban and rural society and politics in the context of the crises of the period during and after the First World War. After sketching the national context, I outline the political aspects of the presence of milk in villages, towns and cities, on the basis of newspaper articles about the urban milk markets in Szombathely, and then I try to explore the characteristics of the Vas County (in western-Hungary) milk cooperatives that played a key role in the urban–rural relationship between 1918 and 1930.

Milk production in Hungary became an issue regulated by political institutions in the first three decades of the 20th century. The political decisions embodied in legislation interacted with certain social groups, including the professional staff of manorial estates, individual farms and the increasingly important role of skilled women in dairy farming, through the laboratory system of institutions created by the regulations on quality and control. The actions of the government,

municipalities and administrations in the dairy sector reflected both the already decade-old issue of security of supply, uncertainty and threats to milk quality, and the role of interest groups as economic policy and the state became more closely intertwined. One of the most interesting questions in the context of Vas County is the interaction of post-war conditions and the prolonged consolidation of the new state borders with the dairy economy.

Looking at the case of Szombathely, a city traditionally well developed in terms of dairy farming (and also prominent in smuggling butter to Vienna, which was also suffering from food shortages), the daily news reports on milk adulteration and the organisation of the supply chain are dominated by the lack of milk. The solution offered in the newspapers was the establishment of a well-controlled room in the city milk hall, to be set up by the state authorities and initiated by the government or local authorities. The control and controllability of the milk market were seen as crucial issues in the establishment and operation of the milk hall. The focus of milk control was mainly on procedures exploiting shortages, such as watering.

The example of the cooperatives and sources examined in the paper shows that in the early years of the 20th century milk cooperatives enjoyed greater autonomy, while in the 1930s they increasingly came under the aegis of the OMTK, a state company. It is true both before and after the First World War that annual profits were in fact minimal, while cash flow and the equipment and infrastructure purchased were more significant. Thus, dairy cooperatives were more important for raising the technological level of farming and building market links for households. Typically, it was indeed households that were the members of the dairy cooperative, with only occasional entries of persons having outstanding numbers of animals being observed in the membership lists. Increasing state intervention and expectations have had a negative impact on local and micro-regional supply chains, what is now described by social science as food self-sufficiency.

Egy orvos visszaemlékezése Máramaros klimatikus viszonyaira, népszokásaira és a nép életmódjára

AZ ORVOS

Markgraf Vilmos Károly 1842. február 25-én született Jászberényben. Édesanyja Gunbert Erzsébet, édesapja Markgraf József sebész volt, római katolikus családban nevelkedett.¹ 1860-ban kezdte meg orvosi tanulmányait a magyar királyi pesti egyetemen.² A következő években még orvosnövendékként több publikációja jelent meg a tifusról (hagymáz),³ a tüdőtagulatról (tüdőlégdag),⁴ és a skorbutról (súly).⁵ 1866-ban szülészorvosként végzett,⁶ majd még ugyanabban az évben bányamű-orvosnak nevezték ki a Máramaros vármegyei Kapnyikbányára.⁷ 1871 októberétől a máramaroszigeti bányaigazgatósági kerület kincstári orvosa lett, ekkor már Petrozsényben.⁸ 1873-ban már a rahói erdőgazdasági hivatalnál tevékenykedett.⁹ 1878-tól törvényszéki börtönorvossá nevezték ki szülővárosában, Jászberényben.¹⁰ 1886-ban a városi főorvosi tisztséget is betöltötte a fogházorvosi mellett.¹¹ 1893. október 11-én hunyt el Jászberényben.¹²

Markgrafnak az 1872-1878 közötti Máramaros vármegyei tartózkodása során volt lehetősége megfigyelni az ott élők életmódját, valamint a földrajzi adottságokat. Különösen izgalmas adalék a néprajz számára is. Azonban ezek feljegyzését a jászberényi közegészségügyi helyzet indokolta számára.

A FORRÁSRÓL

Dr. Orbay Antal, Jász-Nagykun-Szolnok vármegye tiszti főorvosa a Jászberényben tapasztalt rendkívüli mértékű tüdővész megállítására 1883. május 29-én egy 6 pontból álló javaslatot terjesztett be a vármegyei Közigazgatási Bizottsághoz. Az utókor

¹ HU-MNL-JNSzVL-XXXIII-1.b. Jászberény róm. kat. szül. akv. 1842. február 25.

² Hivatalos kimutatása a tanítói és hivatal-személyzetnek valamint a tanulóknak a pesti magyar királyi tudomány egyetemenél az 1860/1-ik tanévben. 1861: 21.

³ Markgraf Vilmos: Adatok a hagymáz kórtanához. *Gyógyászat*. 1864. július 2. 534–537.; *Gyógyászat*. 1864. július 9. 552–555.; *Gyógyászat*. 1864. július 16. 577–580.; *Gyógyászat*. 1864. július 23. 593–596.

⁴ A tüdőlégdag gyógytanához. *Gyógyászat*. 1864. december 17. 1022–1023.

⁵ A súly (scorbutus). *Gyógyászat*. 1865. február 25. 175–177.; *Gyógyászat*. 1865. március 4. 193–197. *Gyógyászat*. 1866. december 23. 897.

⁶ *Gyógyászat*. 1866. október 6. 712.

⁷ *Gyógyászat*. 1871. október 28. 704.

⁸ Magyarország Tiszti Czim- és Névtára 1873: 123.

⁹ *Orvosi Hetilap*. 1878. június 30. 564.

¹⁰ Magyarország Tiszti Czim- és Névtára. 1886: 122.

¹¹ HU-MNL-JNSzVL-XXXIII-1.b. Jászberény róm. kat. hal. akv. 622/1893.

szerencséjére az ügyirat éppen a vármegyei Közigazgatási Bizottság irategyüttesében maradhatott fenn. Orbay felvetéseivel Markgraf Vilmos is egyetértett, mint írta „általánosságban mint részleteiben elfogadandónak véleményezem és sajátomná teszem, az abban foglalt tanácsokat üdvösöknek, célravezetőknek tartom: mind azonáltal a következő részletes megjegyzésekkel vagyok bátor azokat kísérni.”¹³ Az 1883 augusztusában elkészült 20 oldalas jelentésben Markgraf kifejtette javaslatait a jászberényi helyzet megoldása tárgyában. A teljes mű közel fele azonban Markgraf máramarosi kitekintése és az ott gyűjtött tapasztalatainak összegzése. Ez alapján hasonlította össze és elemezte Máramaros és Jászberény földrajzi-éghajlati, társadalmi, szokásbéli és közegészségügyi állapotát és szűrte le a közegészségügyi szempontból keresett tanulságokat: a nagy por okozta légszennyezést és a nagy szelek elleni fásítással történő védekezés fontosságát.¹⁴ Október 25-én a beterjesztett javaslatra a Jászberényi Közegészségügyi Bizottság hosszasan reagált, miszerint a halottkém rossz megállapításai, valamint a gyógykezelés nélkül elhunytak jelentős száma miatt tűnhet oly hatalmas (34.57%) mértékűnek a tüdővészben elhunytak aránya. Mindezek ellenére a javaslatokat elfogadták, mondván: „[...] Ily értelemben elfogadjuk és magunkévá tesszük úgy a’ megyei mint a városi főorvosnak sok gondokkal és szakértelemmel készült javaslatait, a’ mennyiben t.i. azok kivihetők, - annyival inkább, mert erősen hisszük, hogy ha azoknak csak egy része is megvalósul, városunk még egészségesebb lesz – s az általános egészségügy javulásával kétségtelenül a’ tüdővész is kevesebb áldozatot fog kiragadni Jászberényből.”¹⁵

Jelen munkában azonban csak a Máramarosra vonatkozó részek kerülnek górcső alá, a jászberényi légzőszervi megbetegedések vélt és valós okairól szóló hosszas értekezés nem.¹⁶ Az északkeleti vármegye kapcsán Markgraf nem csak saját tapasztalatait vetette papírra. Gondolatai összegzéséhez felhasználta az általa is említett, Szilágyi István Máramaros vármegye egyetemes leírása című munkáját, amely a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1876-os, Máramaroszigeten tartott nagygyűlésének tiszteletére jelent meg. Ebből az alapvető statisztikai és földrajzi adatokat emelte át.

Végül érdemes szemügyre venni a forrás szerzője és a forrás tárgya közötti kapcsolatot. Mint az dr. Markgraf Vilmos beszámolójából is látható lesz, a máramarosiakkal egyfajta ellenszenvet viseltet. Úgy tűnik, hogy a tüdővész csekély mértékén kívül semmi pozitívumot nem tud kiemelni az ott élőkkel kapcsolatban.¹⁷ Ennek okai vélhetően a vallási, kulturális és nemzetiségi különbségekben lehetnek. Markgraf, mint látható volt, a mai Magyarországnak is a belső részén, a Jászságban született. Tanulmányait pedig szintén az ország szívében, Pesten végezte. Ezzel ellentétben az 1870. évi népszámlálás szerint Máramaros vármegye 220.000 lakosából 170.000 görögkeleti vallású, és mindösszesen 17.093 római katolikus élt ezen a területen. Ez a máramarosiak

¹³ HU-MNL-JNSzVL-IV-411.-132/1884. – „Dr Markgraf Vilmos jberényi tiszti főorvosnak megbízatás folytáni Javaslata a tüdővész megkevesbitése, - illetve elfojtására nézve” 1. oldal

¹⁴ Érdemes kitérni Jászságban és Kunságban előforduló jelenségre, az ún. jászcsőre vagy kunecsőre. A jelenség nyáron keletkezik hirtelen lehűléssel és nagy szélllel, azonban csapadék nélkül. Így hatalmas porvihar keletkezik. Szabó 2006: 18.

¹⁵ HU-MNL-JNSzVL-IV-411.-132/1884. – A Jászberényi Közegészségügyi Bizottság véleménye

¹⁶ A jászberényi légszennyezésről lásd. Vincze 2021.

¹⁷ Azonban mint látható lesz, ez a kultúrfőlny jelen volt Fényes Eleknl és Szilágyi Istvánnál is.

7,76%-át jelentette.¹⁸ Az orvosi egyetemet végzett Markgraf számára valószínűleg az is törést jelenthetett, hogy a lakosság 87,58%-a volt analfabéta. A Jászkun Kerületben ez 43,27% volt.¹⁹ A század végére a ruszinok művelődési és gazdasági helyzete borzalmas volt.²⁰ A reformkor idején Duliskovits Mihály úgy jellemezte a Máramaroson belüli verchovinai lakosságot, hogy „[...] megszokta a 'szolgai nyomorúságot, 's szegény állapotjávali megelégedést, hogy kész lemondani minden ollyatén eszköz haszonvehetéséről is, melly őt világosabban, 's szabadabban gondolkozóvá tehetné, [...]”²¹ Ez a nézet később sem sokat finomodott. Csánki Dezső szerint, aki tehetségéből vagy lehetőségéből fogva többet szeretett volna elérni a máramarosi keretek között, az „nem maradhatott meg e nyugalmas szép tájakon.”²² Szilágyi a máramarosi magyarokat két csoportra osztotta. „A magyarok közül azt a részt, mely az intelligentiát képviseli, el kell választanunk attól a résztől, mely itt a tösgyökeres magyar lakosságot alkotja. Az intelligentia is, kevés kivétellel, más vidékekről való, s a legtöbbet régebben vagy újabban beházasodás, vagy hivatali állás hozta ide és telepítette meg.”²³ Ilyesfajta értelmiségi volt a jászberényi orvos is. Markgraf egy teljesen magyar közegeből egy rendkívül vegyes nemzetiségű térségbe került. Máramaros lakosságából 22.000 fő volt magyar, majdnem 113.000 orosz, 57.000 román és 26.000 zsidó.²⁴

Azonban meg kell jegyezni, hogy a teljesen magyar, római katolikus és református felekezeti, magyar anyanyelvű és nagyobb mértékben írni-olvasni tudó jászberényieket, akiknek az életkörülményeik sokkal jobbak a máramarosiakénál, éppúgy bírálja: a jászberényiek trágyával és rothadó növényi hulladékokkal töltik meg az utcai árkokat, dögök és emberi ürülék hever a város utcáin és hidak alatt.²⁵

A MÁRAMAROSRA VONATKOZÓ RÉSZEK

„[...] Tagadhatatlan igaz, hogy a nőknek azon szokása itt [Jászberény – VJF] – miként gyermekeiket ők maguk szoptatják, bármily gyöngye léttökre, sok ideig, azoknak 1 ½ - 2 éves koráig is, - káros befolyásu testi épségökre és a tüdővész fejlődésének egyik lényeges oka, de – ámbár e szokás ellen társadalmi uton mindenesetre hatni szükséges – mégis némű vigaszt és megnyugvást nyujthat e tekintetben azon tudat, hogy létezik vidék, hol nem otthonos a tüdővész holott a nők ott gyermekeiket szintén évekig szoptatják, pedig azonkívül még ott [Máramaros vármegye - VJF] a nép is szegény, zord éghajlati viszonyok között él, testi megerőltető nehéz munkát véget télen nyáron egyaránt (ez a kenyere), hiányosan, szegényesen, öltözködik, rosszul a test hátrányára

¹⁸ Népszámlálás 1870: 58., 71.

¹⁹ Népszámlálás 1870: 230.

²⁰ Fedinec – Szakál – Csernicó: 2020. 28.

²¹ Duliskovits 1838: 110–111.

²² Csánki 1889: 55.

²³ Szilágyi 1876: 262.

²⁴ Szilágyi 1876: 243.

²⁵ HU-MNL-JNSzVL-IV-411.-132/1884. – „Dr Markgraf Vilmos jberényi tisztí főorvosnak megbízatás folytáni Javaslata a tüdővész megkevesbitése, - illetve elfojtására nézve” 2–3. oldal.

vezetőleg táplálkozik (vallásosságából), a szesz italok élvezetében apa fiu és anya egyaránt mértéktelen, hétköz mint s méginkább vasár és ünnepnapokon, mely szegény népnek még azon rossz szokása is van, hogy – kevés kivétellel – minden egyes házikóban, melyben lakik, egy közös helyiségben van és alszik a család a barmokkal. (tehén, birkák, sertés, apró szárnyasok stb). Azon tény megvilágítására, hogy némely vidéken, mint itt [Jászberény – VJF], sűrű-gyakori a tüdővész, míg más vidéken (Marmaros megye) csak ritkán fordul az elő; a szereplő okok kedvéért szükséges ezen eltérő vidékek klímaticus viszonyait, népszokásait és a nép életmódját mérlegelni, egybe hasonlítani.

Alólirott városi tisztí főorvosnak volt alkalmam megfigyelni 1872-től 1878ig, tehát 6 éven át Marmarosmegye legéjszakibb részén, az lengyel határszélén az ősz Tisza eredeténél fekvő tájékat.

Ott részint az én kincstári hivatalos körömhöz tartoztak, részint hivatalos köröm közelébe estek, s általam szintén megfigyelhetők voltak a következő helyek.

Ugymint:

Körösmező (4817 lakossal), Lapusanka (200 l), Sztebni (240 l), Fekete Tisza völgy (160 l), Lazescsinya (318 l), Borkut (787 l), Bilin (574 l), Vilchováti (201 l), Rahó (6518 l), Kvásnyi (160 l), Lázi (270 l), Krasznoplesz (158 l), Vojtsi (723 l), Bogdán (556 l), Luhi (916 l), Hovezla (218 l), Buttin (358 l), Kruchli (424 l), Berlabás (339 l), Trebusa (775 l), Fehérpatak (428 l), Lonka (2348 l), Vissó (7467 l), és még több közbeeső falvak, mint egyes telepítvényi helyek.

E vidéknek, melyet most említettem²⁶ – földrajzi fekvése Hoffman szerint a Ferrótól számított keleti hosszúság $41^{\circ} 43$ percze – egész $42^{\circ} 1$ percze, és az éjszaki szélesség $47^{\circ} 57$ percze – egész $48^{\circ} 16$ percze között terül el.²⁷

Magassága az Ádriai tengerszin felett Hauer szerint $948_{.06}$ – egész $2043_{.06}$ bécsi lábnyira, vagyis méterekben kifejezve, $299_{.76}$ – $645_{.78}$ méternyire van.²⁸

Elhelyeztetése e vidéknek az ország éjszakkeleti zugában van, fenyvesektől dusan elárasztva minden irányban, a magyar – s osztráklengyel (Gácshon – Galliczia) határszélén, oly helyen, mely még nyáron által is hűvös, mely 5000-7000 láb magas alpesek özönétől övedztetik, hol tehát a legforróbb Kánikula idején is minden pillanatban lehet rendelkezni jéggel a szabad ég alól, mely vidék körleége őszkor tavaszkor meg már hideg – zord – ködös, télen át pedig a lehető legcsikorgóbb hideg ($-20 - 24^{\circ}\text{R}$)²⁹

Szelektől a hegységek – az alpesek s az erdőségek által meglehetősen védett, mindazonáltal az éjszakfelőli szelektől – mérsékeltlen bár – de állandón látogatott.

E vidék éghajlata tehát zordságánál fogva a légző utak épségi állapotára már magában is kedvezőtlen, s valóban, Marmaros megye monographiája szerint is »leggyakoribb ott a légző szervek hurutos s lobos bántalma.«³⁰

²⁶ Máramaros vármegye Tiszavölgyi járás.

²⁷ Szilágyi 1876: 1.

²⁸ Markgraf a Tiszavölgyi járáson belül az általa felsorolt települések közül a legmagasabb pontként a körösmezői erdőmester házát jelölte meg, míg a legalacsonyabbra Bocskó-Rahót. Hauer helyett mindkettőt a Császári és Királyi Földtani Intézet határozta meg. Szilágyi 1876: 51–52.

²⁹ $-25 - 30$ Celsius foknak felel meg.

³⁰ Szilágyi 1876: 483.

A lakosság legnagyobbára orosz és oláh ajku, vannak magyarok és szépassági német ajkuak is, de kevés számmal.³¹

A nép – egyes kevés számú iparost s kereskedőt, mely utóbbiak többnyire csak szatócsok s 300-400% körül dolgozó uzsorás lengyel zsidók³² – kivéve; – földhöz tapadt szegény. – *Lakik kis odukban, apró házikóban, egy szűk – télre betapasztott – kicsi ablakkal, drányiczával (óriás zsinde) fedett alaktalan s aránytalanul nagy tetővel, mely lakhelyiség belül ronda-sötét, s közös tartózkodási helyül szolgál a bennlakó családdal együtt, éjjel nappal – mint már említett – a házi haszonállatoknak is (borju-tehén-sertés stb).*³³ A lak levegője nem büztelen, penészes, s nagyban egészségtelen.³⁴

A nép hódol azon szerencsétlen szokásnak, hogy a pálinkát nagy mértékben élvezi³⁵ s szegénységét leginkább ennek köszönheti. Ezelőtt diszló jobb módu egyes orosz ajku családok ma már koldusok, azóta, mióta az uzsora és a pálinkás dutyik jobban működni kezdtek közöttük.

Kenyérkereseti foglalkozások a kincstári erdőkben a többnyire zsidó vállalkozók által számukra kiszabott erdőirtás³⁶ – tutajfurás – tutajszállítás, melyből oly csekélyre srófoltatik le jövedelmük, hogy családjaikat azzal csak tengetik.³⁷

Foglalatoságuk pedig felette fárasztó és életveszéllyel összekötött, télen nyáron egyaránt. – A légző szervek hurutos lobos bántalmán, a csuzon, a meghülésből és részegeskedésből eredő állandó, éveken át tartó gyomor-bélhuruton s emésztetlenségen kívül (a vízkört is ide értve), a különbféle zuzódások, ficzámok, egyszer s complicált csonttörések képezik ott az uralkodó kór nemtőt, a genius morbi regnanst.³⁸

³¹ Bélay Vilmos szerint éppen Máramaros zord, mostoha természeti viszonyai miatt csak elég későn népesült be. A létrejött telepek pedig egymástól elszigetelve, foltokban jelentek meg. Bélay 1943: 114. Csánki Dezső egyenesen úgy fogalmazott, hogy „Máramarost maga a természet szorította szabatos, erős keret közé [...]” Csánki 1889: 54.

³² Duliskovits megemlítette, hogy 3-4 váltóforint kölcsönért kamat fejében valamely városba fuvar igényelték. Duliskovits 1838: 108.

³³ Bár Szilágyi az oroszok és románok viskói esetében egyaránt egyfajta igénytelenséget sugall és mindkét esetben azok homályosságát a kinyúló szalmaereszekben látja, azonban a románok építkezése esetében a háromosztatú ház mellett csűr és istálló megléte is jellemző volt. Szilágyi 1876: 277., 286. Tehát Markgraf elsősorban az orosz (rutén) lakosságról írtatott.

³⁴ A kapnyikbányai bányászok lakhelyeiről az 1867-ben kitört hagymáz-járvány kapcsán Markgraf így tudósított: „Kapnyikbányán a bányamunkások közt, kiknek egy harmadrésze, azon kívül, hogy a föld üregeiben keresi kenyerét, családostul marhájával stb. egy viskó-űrben lakik, a kúteges hagymáz uralkodik.” Gyógyászat 1867. február 23. 168. A Dolha-környéki egyszerűbb lakóházak kémény nélküli, egy ablakú, szobából és pitvarból álló épületek voltak, néhol kamrával kiegészülve. A konyha maga a szoba volt, ahol sütöttek-főztek. Sztirpszky – Bilák 1915: 133–134. A verchovinaiak lakhelyein csak egy cső vezette ki a házból a füstöt, így a tűzhely mellett minden füst a házban maradt. Duliskovits 1838: 108.

³⁵ Szilágyi szerint a pálinkát munka után és evés előtt isszák. Szilágyi 1876: 263.

³⁶ 1876-ra már a zsidó fakereskedők vállalkozásai is pangást mutattak, mivel több országos vállalkozás visszaszorította a kis üzleteiket. Szilágyi 1876: 299. A 19-20. század fordulójára az Amerikába történő kivándorlás hatására a fakitermelés visszaesett, 1915-re Szuhabaránkán maradt meg a helyi vasútnak köszönhetően az országos igények kielégítésére szánt fakitermelés. Sztirpszky – Bilák 1915: 145.

³⁷ A faúsztatás elsősorban a románokra volt jellemző Szilágyi szerint. Szilágyi 1876: 286.

³⁸ uralkodó kór jellegét.

Ez állapot a zord éghajlati viszonyokon kívül, napi foglalkozásaik terhes és rendkívül veszélyes mivolta mellett szól.

Míg hétköznapi sem hiányzik – munkájuk közvetlen közelében, az erdőben – a felállított pálinkás pudlik részéről, ivásrai inger és kísértet: addig ünnep és vasárnap már az egész falu részeg.

Ilyenkor az utcák, az korcsmák közelében leginkább, sáska módra tarkázva és el-lepve vannak, összeölelkezett részeg tántorgó asszonyok és emberek, mint ilyenkor is hű hitvestársak, s düllöngő gyermekek özönétől.

Utálattal lehet ilyenkor szemlélni, menyire alacsonyodik le az ember, az Isten képmása, az állatokig.³⁹ Nincs utca, melyben itt ott, keresztben is, ne fetrengene hóban vagy sárban, az összeölelkezett ittas párokon kívül, még sok részeg gyerek s egy-egy mámorosan mosolygó vén banya.

A korcsmákban a zsvajj tart reggelig; az ivás a munka kereső heti béréből vagy a jövő heti bér rovására, hitelből, történik.⁴⁰

Részegek ünnep s vasárnapon az egész falvak, apraja nagyja egyaránt, s a dözsölés kezdetét veszi még délelőtt, a bevégzett isteni tisztelet után, a férjek és gyerekek, s a délutáni egyházi szentartás végeztével már az asszonyok részéről is. – Némely asszony csecsemővel karján nyeli a korcsmában a lélekölő italt, s tölti azt ártatlan gyermekébe is.

Ilyen részegeskedést nem tapasztalni talán sehol.

Az asszonyok ott is csak úgy szoptatják 2 – harmadfél éves korukig is kicsinyjeiket, mint p. o. mi nálunk [Jászberényben – VJF], hogy ugymond ne essenek hamarosan ismét teherbe férjeiktől kiket különben csak ritkán látnak s kiket csak ünnep és vasárnap lehetséges házi tűzhelyeiknél a családi együttléttel boldogítani.

Már a nép szegénysége hozza magával, hogy táplálkozása silány. Husfélét csak ritkán élvez, mert nincs reá költsége.⁴¹

Volna ott egy tápszer, mely azon a vidéken bőven terem, mert a turó és sajttérmeles nagyban üzetik;⁴² ez a juh-turó, sajt és a szövetséges termelvények. Ez némiképp helyettesíteni volna hivatva, mint fehérnyedus állati tápszer, a nélkülözött husneműeket; de ez is nem kis költségbe kerül, s ezt is csak a módosabb rusznýákok⁴³ élvezik. Azonban bár mily tápdus tápszerrel élnének is, az alkoholizmus szülte

³⁹ 1839-ben Fényes Elek is úgy vélekedett, hogy „a' pálinka italban mértéketlenek” a máramarosi ruszinok. Fényes 1839: 184.

⁴⁰ A hétköznapi ivásatról Duliskovits szemléletesen számolt be. „[...] igazán szenvedélyes pályinka hősök a' Verchovinai parasztok, ezt hajnaltól alkonyatig költsönös kínálgatások közt isszák, ha valaki csak a' jó 's derült kedvig iszik, az még szerintek nem ivás, annak egész azon tulságig kell felhágni, a' midőn a' fő megmámorosodván az ital szeszétől, mindenről tehát magáról, 's ön létéről megfeledkezik, 's többé eszmélni sem képes.” Duliskovits 1838: 105.

⁴¹ Dolha és környéke rutén lakossága táplálkozása egyhangú volt még az első világháború éveiben is. Többnyire tejcsuliszka, rántotta, tepertős főttkrumpli, bablevés, aludttej, juhtúró. Disznót csak a jómódúak vágtak. Sztirpszky – Bilák 1915: 137-138. Verchovinai járásban hasonlóképp a burgonya, káposzta, túró, orda tette ki a fő étket, ám főként fűszerezés nélkül. Duliskovits 1841: 81.

⁴² „Körösmezőn különös gondal készítetik a túró, mely országszerte a legkiválóbb hírben áll.” Szilágyi 1876: 382.

⁴³ ruszinok

idült gyomorbélhurut, a tartós emésztetlenség, a legtáplálóbba étkek assimilációjának is gáttól áll útjában. Ez okból a nép vérszegény, sápadt, rosszul táplált.

Fokozza még e rosszul táplált állapotot a népnek egy vallásos kegyelettel őrzött, de egészségi szempontból elítélendő és kárhóztatandó rossz szokása.

Ez az ö böjtjük.

A húsvét előtti 7 heti (49 nap), a pünkösd előtti 6 heti (42 nap) valamint a karácsony előtti 40 napi böjti időszak alatt, valamint az év folytán hitők szerint (: görögegyesültek, részint oroszok (ruthének) részint oláhok (románok):) böjtre előírt nagyszámu napokon, mely napok összege bizonyára az év 365 napjából tekintélyes szám menyiséget képvisel, mindenestre a böjti egész idő többet, mint az év fele, ezen böjti napokon tehát böjtölnek e tulbuzgón felnevelt nép egész észszerűtlenül.

Az említett böjti napokon nem eszik e nép egyebet kenyérnél (kukoricza kenyérnél), hagymánál, besavanyított káposztánál, kevés tökmag vagy napraforgó mag olajjal, s iszik hozzá pálinkát. Tej, húst vaj, vagy tojást, mint nem böjtöset, nem szabad enniök az egész böjt alatt.⁴⁴

Csak ugy düllöngöznek az éhségtől az elgyöngüléstől e szerencsétlen teremtmények, s azt hiszik a boldogtalanok, hogy az „isten dicsőségére” szabad nekik sütt kötelességek, emberi honpolgári és családi kötelességeikről megfedkezniök, s testi jólétüket és egészségüket kockáztatniök, tudva akarva rongálniök, tönkre tenniök, s családi sarjadékaikat is elnyomorítaniök.

Mulatságok, lakodalmak e népnél is tultömöttek, s a mellett, hogy olyankor valamenyiök holtreszegre issza le magát pálinkával (a bort nem szeretik);⁴⁵ felhevülésök alkalmával épp ugy mint mi nálunk, csapatostól özönlének ki magukat lehütendők, s holt részegen lehevernek és elaluszna a havon.

E népnél, az említett községekbéli 28,955 lakossal bíró azon felső magyarországi legnagyobb részben orosz és oláh lakosságnál, tömérdek káros tényező van tehát, mi testi épségüket lerontsa, és őket az organismus legmunkásabb és a káros külbefolyásoknak így leginkább kitett életfontos egyik szervének, a tüdőknek tartós veszélyes megbetegüléseire hajlamosítsa.

Valóban elég körülmény kedvez a tüdővésznek ott, hogy röviden összefoglaljam s ismételjem: a nők, 2 egész harmadfél évig is eltartó szoptatása, a nép részegeskedése, hiányos és káros táplálkozása, megerőltető foglalkozása, zord hideg és szeles klíma, a szegénységgel járó hiányos öltözködés,⁴⁶ meghűlésekre bőséges alkalom, még ked-

⁴⁴ A szigorú böjtölés a görögkeleti vallásúakra jellemző, ám a nagyszámu, év jelentős részét böjtként megtartó népként Szilágyi a románokat jelölte meg. A böjti ételek azonban szinte teljesen azonosak az orosz és román lakosságnál. Szilágyi 1876: 279., 289.

⁴⁵ Mindkét nép kapcsán végeláthatatlan mulatozást rögzített Szilágyi, ám az oroszok kapcsán említette meg az „egész éjen keresztül foly” szesz italát. Szilágyi 1876: 281, 296. Duliskovits 1841-ben úgy látta, hogy e nép (észak-máramarosi románok) a szesz italoktól „örizkedtlen.” A lakodalmak során már az esküvő előtt a vőlegény és menyasszony szüleinél is evés-ivás zajlott. Duliskovits 1841: 80., 82.

⁴⁶ A férfi nyári viselet ing, gaty (összel és tavasszal vékony vászonnadrág), bakancs, szíj és kalap. Téli viselet ezzel egyező, kivéve a vászonnadrágot, amelyet szőrnadrágra cseréltek. Sztirpszky – Bilák 1915: 135–136. Mindez a Markgraf által is vázolt éghajlati keretek között igen szegényesnek tekinthető.

vező jó táplálkozás esetén is annak rossz assimilálása, barmokkali együtt lakás stb. és mégis hogy a tüdővész azon a vidéken a nép között ismétetlen (az elhaltaknak alig 1-2%-át teszi ki) ennek minden bizonyal okának, még pedig fontos okának kell lennie.

Nagyon sajnálom, hogy számtani tételekkel nem szolgálhatok az ott divó külömbféle bajokra vonatkozólag. Hacsak sejtem is, hogy ottani észleleteim, és a hivataloskodással járó ismeretek s tapasztalatok valaha itt Jászberényben leendének némiképp is értékesíthetők általam: úgy mindenesetre pontos adatokkal állhatnék most elő. – Így csak saját tapasztalatomból emlékezem vissza, hogy minden baj között a tüdővész ott a legritkább betegség, oly kevés számban előforduló, hogy még csak számba sem vétethetik, s a lakosság legkevésbé ismeri, még kevésbé rettegi.

[...]

Máramaros megyében a megye 169,000 □ mfd területén csak 69,000 □ mfd erdősitetlen terület van, míg 100,000 □ mfd be van fásítva, részint lombdökllel (60%) részint fenyvesekkel (40%).

Az általam vázolt felvidék határozottan kedvezőtlen éghajlata, sajnálatos és kárhóztatos népszokásai és életmódja mellett hogy a tüdővész alig mutatkozik mégis náluk, holott leggyakoribb önszenvi megbetegedés ott a légző szervek hurutos lobos bántalma: ezt én határozottan a nagymenyiségű (40%) fenyveserdőknek tulajdonitom,⁴⁷ s oly rossz viszonyok között azt másnak tulajdonítani nem is lehet. [...]"⁴⁸

Irodalom

BÉLAY Vilmos

1943 *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei*. Budapest: Sylvester Nyomda Rt.

CSÁNKI Dezső

1889 *Máramarosmegye és az oláhság a XV. században. Századok*. XXIII. Melléklet. 27-56. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.

DULISKOVIĆS Mihály

1838 *Máramaros Vármegye' Verchovinai Járásának esmértetése. Tudományos Gyűjtemény*. XXII. 12. 97–111.

FEDINEC Csilla – SZAKÁL Imre – CSERNICKSKÓ István

2020 *A magyarországi ruszinok és ukránok*. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár.

⁴⁷ Markgraff ezt Josef von Škoda cseh orvos kutatásaira alapozta. Mint javaslatában is írta: „*Hogy a tüdőbántalmak minden fájánál a fenyvesek illó olajos, balzsamos kilehellése specialis gyógyerővel bír: ezt máj napság már nem vonják kétségbe. – Még a tüdőfenénél is, a tüdőüszöknél, Skoda – a világhírű egyetemi tanár, semmi egyébtől nem remélt sikert, csak a terpentinnolaj páráinak a belehellésétől. – A terpentint pedig a fenyvesek adják nekünk.*” (HU-MNL-JNSzVL-IV-411.-132/1884. – „*Dr Markgraff Vilmos jberényi tisztí főorvosnak megbízatás folytáni Javaslat a tüdővész megkevesbitése, – illetve elfojtására nézve*” 16. oldal.) Škoda tüdőbetegségekre vonatkozó gyógymódjairól és a terpentinhasználatról Markgraff már 1864-ben a *Gyógyászat* című szaklapban is beszámolt. (A tüdőlégtag gyógytanához. *Gyógyászat*. 1864. december 17. 1022–1023.)

⁴⁸ HU-MNL-JNSzVL-IV-411.-132/1884. – „*Dr Markgraff Vilmos jberényi tisztí főorvosnak megbízatás folytáni Javaslat a tüdővész megkevesbitése, – illetve elfojtására nézve*” 3–12. és 16–17. oldal

FÉNYES Elek

1839 *Magyar országnak, s a ' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben.* Negyedik kötet. Pest: Trattner-Károlyi nyomda.

SZABÓ László

2006 A jászeső. Egy természeti jelenség megörökítése Pólya Iván festményén. *Redemptio.* XIII. 3. 18-20.

SZILÁGYI István

1876 *Máramaros vármegye egyetemes leírása.* Budapest: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda.

SZTRIPSZKY Hiador – BILÁK Izidor

1915 Dolha és vidékének néprajza. *Néprajzi Értesítő.* XVI. 1-4. 129–148.

VINCZE János Farkas

2021 Légszennyezés és megoldási javaslatok Jászberényben a XIX. század második felében. *Redemptio.* XXVIII. 6. 15.

Levéltári források

HU-MNL-JNSzVL – Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára

HU-MNL-JNSzVL-IV-411. Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei Közigazgatási Bizottságának iratai.

HU-MNL-JNSzVL-XXXIII-1.b. Jászberény római katolikus születési anyakönyve (1842).

HU-MNL-JNSzVL-XXXIII-1.b. Jászberény római katolikus halotti anyakönyve (1893).

Statisztikák

1861 *Hivatalos kimutatása a tanítói és hivatal-személyzetnek valamint a tanulóknak a pesti magyar királyi tudomány egyetemenél az 1860/1-ik tanévben.* Buda: Magyar Királyi Egyetemi Nyomda.

1888 *Magyarország Tiszti Cím- és Névtára.* Budapest: Pest Könyvnyomda Rt.

NÉPSZÁMLÁLÁS 1870.

1871 *Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt.* Pest: Országos Magyar Kir. Statistikai Hivatal.

Sajtó

Gyógyászat. 1864. július 2.; 1864. július 9.; 1864. július 16.; 1864. július 23.; 1864. december 17.; 1865. február 25.; 1865. március 4.; 1866. október 6.; 1866. december 23.; 1871. október 28.

Magyar Jogász. 1878. június 23.

Orvosi Hetilap. 1878. június 30.

Vincze János Farkas

Levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Vármegyei Levéltára

E-mail: vincze.janos.farkas@mn.gov.hu

János Farkas Vincze

A doctor's recollection of Maramureş' climatic conditions, folk customs and lifestyle

Vilmos Markgraf (1842–1893), a physician born in Jászberény (east-central Hungary), was a fervent promoter of his profession throughout his life. He published many papers in journals, mainly on respiratory diseases. His work took him far from Jászberény to the county of Máramaros (Maramureş), where he was able to study the living conditions, folk customs and society of the local community, as well as the geographical and climatic conditions of the area. These observations later became important as he returned to Jászberény to work on the serious problem of lung disease. He then spent long pages writing down his experiences in Maramureş and comparing them with those in Jászberény.

His work reflected the values and outlook of a person who had socialised after the 1848–1849 War of Independence, who had come from the middle part of Hungary, who was a Roman Catholic and an intellectual. Although he had a certain antipathy towards the nationalities of Maramures, he was pragmatic in extolling the virtues of the people of Maramureş and was not shy in his rebukes of the society of his own hometown. In the unit on Maramureş presented here, he discussed the geographical location and the climatic conditions. The wind directions played an important role, as he saw the wind as the main cause of lung diseases in Jászberény. He also referred to the building and housing conditions of the local population and their occupation. The backbone of his characterisation of the people of Maramureş was a vivid portrayal of the relationship with alcohol, which pervaded everyday life, regardless of age or gender. He examined local society across a broad spectrum, looking for links between their religion, diet and living conditions.

Klaniczay Gábor tanulmánykötetéről – a történész, folklórkutató szemével

Klaniczay Gábor kötete a boszorkányságról és boszorkányüldözésről mintegy 40 év alatt írott tanulmányainak válogatását tartalmazza, öt nagyobb ciklusba rendezve. Köztük több eredetileg más nyelven megjelent cikkel, amelynek a magyarra fordított változata itt jelenik meg először.

Az első, *Általános keretek* címet viselő ciklusába sorolt tanulmányok tényközlő, ismertető jellegű művek, amelyek egyes kulcspontjain saját kutatási eredményeire is utal Klaniczay. Az első írás *Az európai boszorkányüldözések kialakulása* címen a *Mindentudás Egyeteme* című tévésorozat számára írt, magas színvonalú ismeretterjesztő előadás, ezt követi egy Peter Burke-nek ajánlott összefoglaló áttekintés a boszorkányság kultúrtörténetéről, melyben a Burke nevéhez erősen kapcsolódó új kultúrtörténetnek a boszorkányság és a boszorkányüldözés történetére tett hatásait elemzi a szerző.

Már ezekben az általános összefoglalásokban is megmutatkoznak Klaniczay Gábor legfontosabb kutatói erényei: itt elsősorban a tudás átadójának, közvetítőjének mutatkozik, de ez egész életművére jellemző. Ezekben is észlelhető, ami minden írásában: nagy olvasottsága, a modern európai, különösen a közép- és nyugateurópai kutatás naprakész követése. Szinte a szemünk előtt csap le egy-egy új kutatási irányzatra, vagy egy fontos mű megjelenésére és ezt közvetíti is hazai kutatótársainak, másrészt saját kutatásaiban is hamar jelentkezik mindez, mint új inspiráció, ami újabb és újabb témák és irányzatok meghódítására sarkallja. Bármennyire is az európai kutatás új trendjeihez alkalmazkodik, nincs olyan cikke, amiben ne lenne valami fontos új eredmény, vagy legalább egy érdekes probléma felvetése, nyitva hagyott új kérdések. És még egy fontos tényező: a történeti kutatást Klaniczay mintegy kollektív vállalkozásnak tekinti, amelybe a szakmaközi kapcsolatok is beletartoznak. E kapcsolatokról is tanúskodnak e könyv cikkeinek ajánlásai, ismertetései, vagy azoknak a bemutatása, akikkel együtt dolgozott.¹

Lássuk részletesebben Klaniczay további cikkeit. Az első ciklus utolsó tanulmánya *A boszorkányszombat. Antropológiai, pszichológiai, nyelvi, képi és történeti magyarázatok* címet viseli. E nagy, ismeretközlő összefoglalás újdonsága a boszorkányszombat történetének szokványos, csak történeti vagy esetleg folklorisztikai szempontú leírásaihoz képest, hogy többféle nézőpontból magyarázza ezt a valóban magyarázatra szoruló, mai napig sok nyílt kérdést tartalmazó problémakört, megemlíti pontról-pontra az ő megoldásait is. Röviden bemutatja a pszichológiai irányokat, a boszorkányszombat nyelvi rendszerei vizsgáló – *linguistic turn*-nek nevezett – irányzatot, a képi ábrázolások kutatását, és végül a boszorkányszombat keletkezésének történeti vizsgálatait. Az egyes irányzatokat képviselő legfontosabb egyéni kutatások bemutatásával

¹ Több, mint 40 éve működik Klaniczay Gáborral közös történész-néprajzos kutatócsoportunk; az együttműködés kölcsönösen nagyon sokat jelentett mindkét szakmának.

kezünkbe adja Klaniczay Gábor – az én ismereteim szerint – a boszorkányszombat eddigi legátfogóbb, legsokoldalúbb elemzését.

A könyv második ciklusa, a *Szentek, sámánok, boszorkányok és ördögök* már közvetlenül tartalmazza Klaniczay saját kutatásainak dokumentumait, az első részben vázolt általános keretekben, tehát mindig a nemzetközi kutatás tendenciáinak fényében. Ezzel sok ponton járul hozzá a „nyugati” kutatásból többnyire hiányzó közép-kelet-európai sajátságok fehér foltjainak az eltüntetéséhez, és az ebből sarjadó új kutatási ötletek felvetéséhez és kidolgozásához.

Ebben a ciklusban felvonulnak a kora újkori boszorkányság földi és túlvilági szereplőgárdájának változatos alakjai, kibővülve a Klaniczay másik fontos kutatási területét képező égi és földi szentekkel, központi helyen a földi életükben is a szentség karizmájával rendelkező, csodatévő „élő szentek”-kel. E tanulmányaival több, a 90-es években erőre kapó kutatási irányhoz csatlakozik: a boszorkányok nemével foglalkozó *gender studies*-hoz, a női szentek, a középkori női misztikusok és a velük kapcsolatos látomásirodalom tanulmányozásához, a Stuart Clark nagyszabású tanulmányaival fémjelzett *linguistic turn*-höz, vagyis a boszorkányság nyelvének kutatásához, valamint a női szentek vizsgálata kapcsán is teret hódító strukturalista alapozású nyelvi vizsgálatokhoz, amelyek a természetfeletti világ fogalmait pozitív–negatív ellentétpárokba rendezik; ennek jegyében vizsgálták a nyugati történészek például a *discretio spirituum* (a „szellemek megkülönböztetése”) fogalmát.

A *szentség és boszorkányság* nagy ellentétpárja már a 90-es évek elejétől Klaniczay tanulmányainak egyik rendező elve. A szenttéavatási perek feltárása és közzététele hatalmas forráanyagot jelentett a szentkultusz kutatói számára. Klaniczay Gábor fontos leleménye, hogy ezeket a forrásokat a boszorkányság forrásaival párhuzamosan, egymással összevetve is érdemes vizsgálni. Ezt teszi ő is a ciklus első, *Maleficium és csoda* című tanulmányában, amely egy, a szentség és boszorkányság összehasonlító elemzésével foglalkozó cikksorozat tagja. A rontáselbeszélések narratív strukturáival már a kezdetek óta foglalkozott az említett kutatócsoport, Klaniczay erre építve lépett tovább: a perek tanúvallomásainak rontáselbeszéléseit összevetette a csodaelbeszélésekkel, sőt Árpádházi Szent Margit életében véghezvitt nyolc csodájának, továbbá a büntetőcsodák középkori szerepének változásait elemezve felhívta a figyelmet egy ebből kinövő újabb vizsgálati lehetőségre: a „kiből lesz szent” kultúrtörténetének összevetésére a „kiből lesz boszorkány” történetével.

A *szentség és boszorkányság* kapcsolathálója végül Klaniczay Gábor egyik legérdekesebb, legtöbb új ötletet felvonultató tematikájává nőtte ki magát. Ennek jegyében született a *Transz és szkepticizmus Johannes Nider Formicarius című traktátusában* címet viselő, nagyszabású, mintegy hatvan oldalas tanulmány is. Ez történeti antropológiai és egyúttal vallásantropológiai megközelítésű, átfogó elemzése egy korszak változásainak; jelentőségét tekintve Klaniczay egyik főműve. A 14–15. század fordulóján élt egyházi író *Formicarius* című műve a késő középkor vallási életének széles körképét mutatja be, a szentektől az eretnekekig és boszorkányokig, az álom, a látomás és a megszállottság témáig. Klaniczay előszörban a mű eddig legkevésbé vizsgált részleteivel, a középkori vizionárius vallásosság, a transz és eksztázis példáival, azok különböző kontextusokban való megjelenésével foglalkozik. Vizsgálja Nider szövegei alapján a

középkori álomértelmezések, valamint a mennyei és az ördögi jelenések közti kölcsönhatást; Nider hamis látomások valóságára vonatkozó elmékedéseit. A 13–14. századi élő szentek példái kapcsán utal a *discretio spirituum* gyakorlatának növekvő fontosságára, és vizsgálja, hogy mi volt a szerepe a transz és a látomás értelmezése körüli teológiai vitáknak a boszorkányszombat-képzetek létrejöttében, valamint, hogy hogyan hatottak a demonológiai nézetek a Nider által tárgyalt éjjeli repülés, állattá változás és boszorkányzsír-készítés hiedelmeire. Carlo Ginzburgnak a boszorkányszombat népi alapjaira, az ún. európai samanizmus jelenségeire vonatkozó kutatásaira támaszkodva foglalja össze Klaniczay a demonológiai nézetek és a népi hiedelmek kapcsolatait és ezek változásait, amelyek egyik mozzanata az újfajta boszorkány, a szektákba szerveződött, ördögi segítséggel, vele szövetségben garázdálkodó gonosztevő megjelenése a perekben. A nagyszabású Nider-tanulmány végső következtetése az élő szentek, illetve boszorkányok köré szövődő „mitológiák”, a velük kapcsolatos balszerencse-magyarázatok növekvő hasonlóságára és összefonódásaira vonatkozik. Ennek okait keresve sok kérdést nyitva hagyott a szerző, tápot adva a kérdések további kutatásának.

Az *Angyalok és ördögök* rövidebb tanulmány, amelyet egy régi kolléga, és egyben 1991–1992 között román kulturális miniszter, Andrej Pleșu születésnapját köszöntő kötetbe írt Klaniczay. Pleșu ekkor fejezte be angyalokról írott könyvét, így adódott, hogy Klaniczay ebben a cikkben rövid áttekintést adott a szentek csodái és a boszorkány rontása közti párhuzamosságokra vonatkozó vizsgálatairól, és egyúttal megkísérelte ezt a kettősséget az angyalokra vonatkoztatva vizsgálni.

Az *Ördögi kísértetek. Bornemisza Péter és a reformáció ördöggépe* című írás Bornemisza „Ördögi kisírtetekről avagy röttenetes utálatosságáról ez megfertezett világnak” című művének elemzése, amely elsősorban egy, a kutatásban eddig ki nem használt fontos témával, a reformáció Bornemisza által képviselt ördöggépével foglalkozik.

Új téma és új elemzési módszer jelenik meg *A szó hatalma a látomásban, a csodában, a ráolvasásban és a rontásban* című tanulmányban, de mint a címből is kiviláglik, ez is a *szent-ördögi* kettősségének jegyében készült. Az új téma a szentek csodatörténeteiből merített ima- és fogadalomszövegek, valamint 27 kolozsvári boszorkányper jegyzőkönyvéből, a gyógyítók repertoárjából származó ráolvasások, varázsigék, fenyegetések és átkok összehasonlító vizsgálata, hasonlóságainak elemzése. A cikk fő érdeme három merőben eltérő, eddig más-más szakmák vizsgálati anyagát képező terület, a népi ráolvasások és a boszorkányperrek, valamint a hagiográfia csodatörténeteinek tanulmányozása egyazon vizsgálati keretben és módszerekkel.

A könyv következő nagy ciklusa a *Boszorkányüldözés Magyarországon és Középeurópában*, melynek mind az öt írása hozzájárulás a Közép- és Nyugat-Európában mintegy 150 éve folytatott történeti vizsgálatokhoz, a sajátos magyarországi problematika kifejtésével. Az első tanulmány címe: *Boszorkányüldözés Közép- és Kelet-Európában. Vázlat egy összehasonlító áttekintéshez*, amely a néprajzos-történész munkacsoport 1993-ban, a cikk megjelenésekor már két évtizede folyó kutatásainak tapasztalatait foglalja össze. Ehhez jó alapot szolgáltatott a csoport közös erőfeszítéseiként létrejött perszöveg-kiadványok. Itt tehát Klaniczay személyén keresztül a csoporttagok eredményei is megjelennek. A cikk egyik vezérfonala a Nyugat és Kelet közti különbségek keresése. E tekintetben, az újabb kelet-európai kutatásokra támasz-

kodva, több megkövesedett sztereotípiát oszlat el a szerző, illetve hangsúlyozza az okok összetettségét, és az általános tendenciák mellett a helyi sajátosságokat. Kimutatja például, hogy az ortodoxia sem volt mentes az üldözéstől. Már 1024-ben lefolytatott orosz boszorkányperről is tudunk; vagy: Kelet-Közép-Európában is voltak udvari, főpapi körökben is perek, arisztokrata boszorkányvádaskodások; a demonológia ördögi boszorkányszektára vonatkozó nézetei itt is megjelentek, mégha más módon és mértékben is, mint nyugaton; a 15. század elejétől itt is kimutatható a perek láncreakció-szerű terjedése, és így tovább. Magyar kutatások is segítettek eloszlatni azt a nézetet, miszerint a protestánsok a katolikusoknál kegyetlenebb boszorkányüldözők voltak. Ami viszont valóban különbség: az üldözési hullámok megkésettisége keleten. Ennek ürügyén Klaniczay számba veszi a magyarországi üldözési hullámok kitörésének, terjedésének és lelassulásának lehetséges magyarázatait, a politikai, katonai, közeleti helyzet, vallási mozgalmak, a társadalmi közeg, a jogi körülmények mérlegelésével, kitekintve a hasonló cseh, szlovén, horvát, lengyel jelenségekre is. Hipotézisei a „keleti megkésettiség” vonatkozásában: itt a hagyományos falusi és városi közösségek felbomlása, a modernizálódással járó feszültségek később jelentkeztek, mint nyugaton, és: keleten kevésbé érvényesült a demonológiai sztereotípiák boszorkányságképzeteket átformáló hatása, ezért itt nagyobb gazdagsággal maradhattak fenn a természetfeletti képességgel rendelkező varázslók archaikus hiedelmei. E következtetések számos további kutatáshoz adtak vitatémát és inspirációt mind Klaniczay Gábor, mind a kutatócsoport más tagjainak munkájához.

A *Boszorkányüldözés Magyarországon: társadalmi vagy kulturális feszültségek* című írásában Klaniczay az előbbi cikkben is érintett problematikát fejti ki részletesebben: milyen feszültségek szolgáltak alapul a magyarországi boszorkányüldözések kialakulásához, és hogyan magyarázhatók az általános és regionális vonások különbségei. A társadalmi feszültségekkel kapcsolatos vizsgálata a kétnemzetiségű és vallásilag is megosztott Kolozsvár boszorkánypereire, a 17. századi erdélyi arisztokrácia körében zajló perekre, a Sopron megyei tudós pásztor, illetve varázsló perekre, az 1720-as-30-as évek szegedi boszorkányörületére, és az ezek hatásait magukon viselő hódmezővásárhelyi boszorkánypánikra irányultak. A cikk fontos újdonsága a társadalmi tényezők mellett a kulturális feszültségek változatos sorának felderítése egy-egy üldözési hullám gerjesztésében, úgy, mint a vallási megosztottság, a tudós mágia behatolása a népi boszorkányhiedelmekbe, a protestáns fellépések a népszokások ellen, a bábák, gyógyítók rivalizálása, illetve amit kiemelten hangsúlyoz Klaniczay: a népi kultúrának a változásokkal kapcsolatos, önmagában hordozott, belső feszültségei. Ez a tanulmány is fontos, további kutatásra inspiráló mű, bizonytalanságaival, nyitva hagyott kérdéseivel együtt – vagy talán éppen ezek révén.

A *boszorkányszombat ördögi látomása a vádaskodók vallomásaiban* címmel megjelent tanulmány a boszorkányszombat kutatásának önmagában is izgalmas, érdeklő bemutatásával kezdődik, hangsúlyosan érintve a történetnek a magyar kutatást is befolyásoló fordulópontjait. Ilyen volt Carlo Ginzburg 1966-os könyvének megjelenése a *Benandante* nevű, észak-itáliai varázslók pereiről, amely alapot adott a boszorkányszombat folklorisztikus előképeinek tanulmányozásához, és ilyen volt a demonológiai és jogi kézikönyveknek, Magyarországon különösen az 1690 után

kötelezően előírt *Praxis Criminalis* használatának a hatása a népi boszorkányságképzetekre, áttételesen az egész kora újkori hiedelemvilágra. E hatások következménye volt például az ördögszövetség, vagy az ördöggel nemi kapcsolatot fenntartó boszorkány képzetének megjelenése a magyar perekben. A cikk a magyar, főleg erdélyi és nyugatmagyarországi városi perek tanúvallomásainak sokoldalú elemzésével járul hozzá ehhez a történethez, illetve a Ginzburg műve ürügyén kiobbant vitákhoz az elit hatásokról és a népi gyökerekről, továbbá felhívja a figyelmet egy új, a boszorkányszombat-látomások és vallásos látomások összevetésével kapcsolatos jövőbeni elemzési lehetőségre.

A „*Mely ördögtől volt nyavalyája, azon ördög volna gyógyítója*”. A gyógyítók elleni boszorkányvád problémája a magyar boszorkányperekben című tanulmány a népi gyógyítók (és más mágikus specialisták) ambivalenciáját emeli ki, mint boszorkányvadásokat gerjesztő feszültségforrást, Kristóf Ildikó debreceni, bihari és a szerző saját kolozsvári adatai alapján. Mindkét helyen feltűnő a gyógyítók és különösen a bábák elleni vádak sokasága. A velük kapcsolatos feszültségek fő okaiként e foglalkozások kétértelműségét, valamint a bábák és gyógyítók közti konkurenciaharcot jelöli meg Klaniczay. Kis mintán végzett vizsgálatának eredményeit ideiglenesnek tartja, kíváncsún tartaná hasonló vizsgálatok végzését nagyobb peranyagon.

A *halasi boszorkányok és az új kultúrtörténet* című tanulmány ismét a társadalmi vagy kulturális magyarázat dilemmáját veti fel, amikor az utolsó kiskunhalasi perket elemzi az alapjukat képező konfliktusok, a bennük megjelenő boszorkányszombat-képzetek, és mindezek változásai alapján. E cikk tanulságaképpen ismét csak egy nagyobb adatbázisra épülő vizsgálatot javasol Klaniczay, amely kiterjedne a nyelvi, retorikai dimenzióknak, a hírek terjedésének, sőt a kollektív emlékezet működésének a vizsgálatára is.

A következő nagy ciklus *A boszorkányüldözés kutatása Magyarországon*. Ez a fent említett történész–néprajzos kutatócsoport műhelymunkájáról, és az egyes tagok műveiről, a tagok által szervezett konferenciákról, közös tanulmánykötetéről tartalmaz ismertetéseket, kritikákat, életmű-bemutatókat, szigorú kritikus hangvétellel, egyben az eredmények fontosságát hangsúlyozva a szakmai közélet felé. Ez ismételtelen elénk állítja Klaniczay Gábort, mint a közös, szakmaközi munka, valamint a tudásközzvetítés elkötelezettjét.

Végül *A boszorkányüldözés folytatódik* címet viselő utolsó ciklus egyetlen írást tartalmaz *Filozófus-boszorkányüldözés Magyarországon* címen, amely 2011-ben jelent meg az Élet és Irodalom-ban. Ebből kitetszik, hogy Klaniczay a magyarországi politikai, közéleti aktualitásokra is naprakészen tudott reagálni. Korunkban a valóságos boszorkányüldözések némely jellegzetességét látja ismétlődni, mondván, hogy az „előítéletek felkavarásán alapuló politikai kampányok [...] meglepő rendszerességgel termelik ki a hasonló megnyilvánulásokat.”

A kötetből kirajzolódik Klaniczay Gábornak, mint tág látókörű, sokoldalú, kreatív, maga és kutatótársai számára is magas szakmai igényeket támasztó kutatónak a képe. Általános erényei közt meg kell még említeni érzékletes, világos stílusát: a tudományos tényekről is közérthetően, emberi nyelven tud szólni. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy számos kollégát és tanítványt tudott fellelkesíteni kedves témái iránt.

Végül a recenziens tiszte egy mű hiányosságairól, netalán hibáiról is szólni, amelyek hozzá tartozhatnak a mégoly kiváló tudósok legkitűnőbb írásaihoz is. E tanulmányokban – amennyire hozzáértésem engedte – kerestem, de nem találtam komoly hibákat.² Amit találtam, azt nem hibának nevezném, hanem a történész más nézőpontjából, a folklórkutatás módszertanában való csekélyebb jártasságából következő jelenségeknek. Ilyen például bizonyos folklorisztikai terminusokként is használt megnevezéseknek (például *mese*, *mitológia*, *narratívum/narratíva*) a folklórkutató szemében nem mindig szakszerű használata. A jelennel foglalkozó néprajzkutató azt sem láthatja feltétlenül érvényesnek, amikor a történész bizonyos – a történeti források töredezettségéből, esetlegességéből következően – ritkán előforduló jelenségeket időrendi sorba rendezve, azokat változások, vagy fejlődés megnyilvánulásaként interpretálja, esetleg túláltalánosítja egy egész időszakra, vagy nagyobb földrajzi térségre nézve.³ Egy, itt most nagyon igaz közhellyel szólva: mindez nem kisebbíti a szerző és a mű nagy érdemeit.

Pócs Éva

Folklórkutató, professor emerita, Budapest – Pécs

E-mail: pocseva7@gmail.com

² Klaniczay Gábor némely téves elgondolásáról, amelyet később ő maga módosított, nem kell itt szólnom.

³ Itt meg kell jegyezni, hogy Klaniczay többször maga is hangot adott ilyen irányú kétségeinek.

A megszállottságról – Pócs Éva és Zempléni András könyve kapcsán

„Sokkal könnyebb a megszállottság egy változatáról monográfiát vagy esettanulmányt írni, mintsem megkísérelni meghatározni annak a jelenségnek a közös jegyeit, amit az antropológusok, teológusok és történészek a 'megszállottság' címke alá sorolnak be. Egy ilyen vállalkozás annyit jelent, mint az emberi élet egyik legrégebbi és legösszetettebb területére merészkedni. Aki ilyesmire vállalkozik, nagy szerénységgel és óvatossággal kell eljárnia.” Így indítja mondanivalóját a kötet egyik szerkesztője, Zempléni András, az Előszó első bekezdésében. A szerénység és óvatosság e könyv méltatójától legalább ennyire – vagy még inkább – elvárható. Mentségemül csak azt hozhatom fel, hogy az általam tanulmányozott brúk között az exorcizmussal végződő megszállottság néhány esetével magam is találkoztam, és hogy Vietnámban módom volt néhány városi megszállottsági kultuszt a laikus érdeklődő szintjén megismerni. És mivel érdeklődésemtől „a világ egyik legrégebbi és legösszetettebb területe” nem áll messze, nem tudtam és nem is akartam kitérni e kötet szerkesztőinek lekötelező, ámde annál nagyobb feladatot és fejtörést okozó felkérése elől.

Hogyan is jött létre ez a könyv? 2005–2009 között a Pécsi Tudományegyetem Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszéke egy 1 millió eurós Európai Unió Marie-Curie pályázatot nyert el, amelynek keretében 15 külföldi vendégprofesszort hívtunk meg 2 hónaptól 2 évig terjedő időtartamra. Noha előadásaik a legkülönfélébb témákat ölelték fel, legalább harmaduk/felük valamilyen európai vagy Európán kívüli, történeti vagy jelenkori vallási téma specialistája volt, tekintettel a Tanszék akkor erős vallásantropológiai profiljára. Az itteni találkozásokból, kötetlen beszélgetésekből, közös érdeklődésből nőtt ki Pócs Éva (a PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszékének professor emeritusa) és Zempléni András (a párizsi Centre National de la Recherche Scientifique és a Paris X - Nanterre-i Egyetem Laboratoire d’Ethnologie et de Sociologie Comparative nyugalmazott kutatóprofesszora) szellemi összehangolásának köszönhetően 2012 szeptemberében Pécsen egy nemzetközi konferencia „Megszállottság/Spirit possession” címmel.

Ez a konferencia már önmagában is mérföldkönek tekinthető, nemcsak a pécsi Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, de az egész magyarországi néprajz és kulturális antropológia történetében. A világ talán legbefolyásosabb antropológiai alapítványának számító Wenner-Gren Foundation támogatásának köszönhetően lehetővé vált egy kivételesen magas szintű, rendkívül sok élvonalbeli (amerikai, francia, kanadai, brit, ausztrál, német, román és nem utolsósorban: magyar) szereplőt felvonultató nemzetközi konferencia megrendezése Pécsen. Az ismertető kötet e konferencia előadásainak hozzávetőleg a felét tartalmazza, javított és bővített formában; szám szerint huszonkét szerző – köztük számos nemzetközi „nagyágyú”.

A szerkesztőket az itt jelenlévők jól ismerik, nem szükséges hosszan bemutatni őket. Annyit azért mégis szögezzünk le, hogy két – bár rokon és egymást ki nem záró,

de mégis – különböző paradigmát képviselnek, és két különböző irányból érkeztek a közös vállalkozásba.

Pócs Éva – akinek a neve és munkássága fogalom itthon és külföldön egyaránt – a történeti folklorisztika és mentalitástörténet világa felől indult, ám a 2000-res évek végén megkezdett, és a magyar népi vallásosság kutatásában új utat nyitó, hosszú időtartamú gyimesi terepmunkája révén érdeklődése a „jelen” irányába (is) fordult. Ez a jelen persze mára már a legarchaikusabb magyar területeken is leginkább „*memory-culture*” (v.ö. Boas), ahol a gyűjtő folklorista/valláskutató mindenekelőtt visszaemlékezésekből/memoratókból, azaz végső soron szövegekből hüvelyezi ki a már csak töredékesen élő „hagyományos” világképet, amit aztán a legkülönbébb források vizsgálata révén helyez történeti perspektívába. Pócs Éva érdeklődése szinte minden magyar és kelet-európai jelen- és közelmúltbeli vallásnéprajzi-vallásantropológiai témára és kérdésre kiterjed. Jószerevével nem ismerek olyat, aminek ne szentelt volna alapos vizsgálatot (gondoljunk itt a táltosra, a lidércre, a tündérekre, a látókra, a boszorkányokra és a boszorkányságra vagy a „honfoglalaskori” samanizmusra vonatkozó kutatásaira, stb.);¹ közülük az isteni/démoni „megszállottság” különféle formái különös fontossággal bírnak.

Zempléni András, a franciaországi/francia afrikanisztika és orvosi/etnopszichiátriai antropológia világhírű képviselője, doyenje, aki az 1960-70-es években (sőt azóta is, folyamatosan) Szenegálban a wolofok és lebug, Csádban a mundangok, és Elefántcsontparton a szenufo-nafarák között végzett hosszú időtartamú, több éves antropológiai terepmunkákat. Érdeklődésének középpontjában a (mentális) betegségképzelések és gyógyításuk áll(t). Egyike azon kis számú antropológusoknak, akik személyes tapasztalatból, első kézből ismerik az afrikai megszállottsági kultuszokat; számos máig klasszikusnak számító vallás- és orvosantropológiai mű szerzője.² Eredetileg szociálandropológiai természetű és jelenidejű témák foglalkoztatták; pályája egy későbbi korszakában, a rendszerváltás táján, az újratemetésekhez kapcsolódóan kezdett el történeti antropológiai témák, nemzeti halottkultusz iránt érdeklődni.

A szerkesztők személyében tehát szerencsésen találkozott össze a megszállottság kutatásának két fő irányzata vagy területe: az európai anyagon alapuló, leginkább mentalitás-, vallás- és kultúrtörténeti megközelítésmódú kutatás, illetve az Európán kívüli (jelen esetben elsősorban afrikai) népek megszállottsági kultuszainak szinkron vizsgálatára összpontosító szociokulturális antropológia. És míg Zempléni András a szociálandropológia felől a történeti antropológia irányába, Pócs Éva a történeti folklorisztika és mentalitástörténet felől a jelenidejű antropológia felé tágitotta fókuszát – mintegy előkészítve ezzel a megszállottság két, eddig egymástól elszigetelt kutatási irányzatának egymáshoz való közelítését.

Evvél el is jutottunk a kötet lényegi hozadékához, tudományos újdonságához. Az európai és az Európán kívüli megszállottsági formákat eddig egymástól függetlenül,

¹ Például: Pócs 1989., 1993: 286–290., 2001., 2008. (szerk.), 2011.; Klaniczay Gábor – Pócs Éva 2014.; Pócs Éva 2017/1:1–46., 2018.

² Például: Zempléni 1966/2-3: 295–439., 1968., 1973 (8):141–179., 1987: 267–317.; Adler – Zempléni: 1972.

önmagukban kutatták. Az antropológusok nem ismerték, vagy mellőzték az etnográfusok és a történészek műveit, az európai anyagot; ez utóbbiak pedig az antropológiai elméletek közül – jó esetben is – a Ioan Lewis-féle, mára már idejét múlt „*depriváció – frusztráció – áthágás – megszállottság*” szociológiai elméletre (1971) támaszkodtak. „*Ez a könyv [tehát] az első hidat kívánja képezni e két különös módon elszigetelt kutatási irányzat között a célból, hogy a megszállottsággal kapcsolatos összehasonlító antropológiai kérdések közül néhányat újra-fogalmazzunk.*”³

Tekintettel a megszállottság rendkívüli kulturális és történeti változatosságára, a szerkesztők fő célja kettős volt: egyrészt „a megszállottság homályos kategóriáját pontosítani”, tehát eljutni valami mindenki számára elfogadható új definícióhoz; másrészt az esettanulmányok alapján „néhány általánosítható hipotézist megfogalmazni.” E törekvésük során episztemológiai kihívásként nehezedett rájuk a kutatástörténeti hagyomány „vallásos dualizmusa”: az a tény, hogy a legtöbb írásmű máig az „én” és a „személyiség” nyugati fogalmaival illetve test-és-lélek dualizmussal operál, ebből következően pedig a keresztény hagyományból örökölt „jó” és „rossz” (isteni/démoni, tiszta/tisztátalan, hívő/hitetlen (vagy pogány), valódi-hiteles/szimulált, stb.) megszállottság felfogással él – ettől totálisan különböző ontológiák esetében is. Ezt a zavaró örökséget a résztvevők zöme úgy próbálta kikerülni és/vagy meghaladni, hogy esettanulmányt írt, illetve konkrét történelmi anyag elemzésére vállalkozott.

Egy ilyen sokszínű, számtalan irányba vivő, nagy lélegzetű konferencia-kötetet – márcsak a fentiek miatt is – értelmetlen dolog lenne egyesével, írásonként ismertetni, értékelni. Szerencsésebb, ha helyette – Zempléni András kivételes erudícióval megírt Előszavára (is) támaszkodva⁴ – inkább néhány általános szempontra vagy tanulságra hívjuk fel a figyelmet.

A kötet írásai négy nagyobb alegységre oszlanak, amelyek címei beszédes utalásokat tartalmaznak a bennük tárgyalt problematikákra nézve, illetve amelyek iránytűként szolgálnak a tekintetben, hogy „antropológiai” vagy inkább „történeti” jellegű írásokat tartalmaznak-e. Ezek a következők: 1) A megszállottság-fogalmak mai helyzetképei; 2) A megszállottság-fogalmak és gyakorlatok átmenetei és küszöbei; 3) Hivatalos és népi megszállottság idiómák és gyakorlatok interaktív átalakulásai; 4) Megszállottság és társadalmi realitás: a megszállottság mint bennszülött historiográfia. Noha a csoportba rendezés tudatosan problémaközpontú, s ilyen értelemben mindegyik rész egyformán tartalmaz „antropológiai” és „történeti” írásokat, nagyban-egészben mégis az első és a negyedik rész, amely inkább az előbbi, míg a második és harmadik rész inkább az utóbbi írásokat foglalja magában.

Immár a problémákra koncentrálna az első, és talán legfontosabb problémakör a definíció kérdése, ami számos írásban felmerül, „antropológiai” vagy „történeti” jellegtől függetlenül. Kiindulásként nézzük meg, mondjuk, az 1970-80-as évek mérvadó-

³ Előszó, oldalszám nélkül.

⁴ Zárójelben jegyzem meg, hogy némileg szokatlan módon a két szerkesztő közül csak az egyikük neve jelzi az Előszót, ezért a következőkben Zempléni András nevét többször fogom idézni, mint Pócs Évát, ami nem jelent részemről semmiféle elfogultságot.

nak számító egyik összefoglalását, a *Macmillan Dictionary of Anthropology* (1986)⁵ „Possession” címszavát! Itt a következőket olvashatjuk: „A megszállottság a megváltozott tudatállapot (ASC) egyik formája, amelyben egy személyt – drog vagy valami más kivételes fizikai vagy szellemi állapot hatására – látszólag szellemek szállnak meg, akik aztán a testen keresztül beszélnek vagy cselekednek.” Hasonlítsuk most össze ezt a kötetben olvasható egyik definícióval, az Előszóból: „a legtöbb antropológus számára a ’megszállottság’ mindenekelőtt a névvel megnevezett és speciális tulajdonságokkal (eredet, tulajdonság, öltözködés, kedvenc ételek, beszédfordulatok stb.) rendelkező megszálló erők [agent] szertartásos megtestesítése;⁶ *e szinpadias inkarnációk nem szükségszerűen vonják maguk után a („valódi” vagy „tettetett”) transzon való keresztül menést*”,⁷ azaz a transz beálltát. Zempléni András ehhez még hozzáteszi, hogy „A megszállottság – pszicho-fiziológiai módon való – redukciója transzra nagyban hozzájárult az e címszó alatt összefoglalt sokféle jelenséget övező tudatlansághoz” (6. o.).

És bár a problémafelvetés és a diskurzus némiképp emlékezteti az embert a társadalomtudományokban immár közel 100 éve folyó, megújuló – és közmegegyezést soha nem hozó – definíciós vitákra (pl. a „kultúra”, „vallás”, a „család”, a „rokonosság” fogalmairól), az új megközelítés- vagy értelmezésmód, és vele együtt a korábbi definíció teljes dekonstrukciója nyilvánvaló: a transz és a megváltozott tudatállapot (ASC) szerepe immár mellékes, a hangsúly a kulturális tényezőkön van. Az ebben való egyetértés ellenére is azonban ahány szerző, annyiféle felfogás és/vagy megfogalmazás, ki-ki saját anyaga függvényében. Annyi a helyi terminológiák alapos vizsgálata alapján mégis bizonyosnak látszik, hogy a megszálló szellem „testbe költözése” például korántsem olyan általános vonás, mint az a korábbi definíciókból gondolható lett volna.⁸ Amikor viszont eljutunk egy olyan – túl általános – meghatározáshoz, mint: „A megszállottság [...] szellem és anyag, erő vagy hatalom és testi valóság együttállására/integrációjára utaló átfogó terminus egy olyan világegyetemben, ahol az egyén és a környezete közötti határok átjárhatóak, rugalmasak, vagy legalábbis kialakíthatóak” – nem lehet nem egyetérteni az Előszó írójával, aki megjegyzi: „Meglehet, így van. Azt azonban el kell ismernünk, hogy ezzel túl messze nem jutottunk eredeti kiindulópontunktól: egy minimális érvényű, de majdhogynem korlátlan alkalmazási lehetőséggel bíró gyűjtőfogalomtól.” Bármelyik megfogalmazást tegyük is magunkévá e definíciós kísérletek végén, nyilvánvaló: a korábbihoz képest talán kevésbé világos kontúrokkal, ám mégis sokkal mélyebb rálátással és tudással rendelkezünk; a fogalom viszont megmarad operacionálisnak, amelynek használatában, minden definíció ellenére is ott lebeg egy hallgatólagos, többé-kevésbé való egyetértés.

A kötet egy másik központi problematikája, valódi tudományos újdonsága az, amit Zempléni András az Előszóban „*interconnectedness*”-nek nevez: másképp fogalmazva a megszállottság fluiditása, hajlama a hibriditásra, és ebből következően kapcsoló-

⁵ Ezt a lexikont az 1990-es években szinte évenként újra kiadták.

⁶ Ezt nevezi Z.A. „figuratív” megtestesítésnek.

⁷ Kiemelés: Vargyas G.

⁸ Lásd: Pócs Éva 80. oldalas (!) magisztrális tanulmányában az általa idézett „*nyom, kerülget, ostromol, környékez, bejár*” igéket a magyar szóhasználatban.

dási potenciája. A beható (történeti és antropológiai) esettanulmányok egyértelműen bizonyítják: nincs „tisztá” megszállottság, szinte egyetlen társadalomnak sincs egységes diskurzusa róla. A kötet írásai számtalan példát vonultatnak fel két vagy több megszállottsági forma vagy modell együttjárására (démonok és halottak általi megszállottság, a megszállottság teológiai és populáris felfogása, kánonikus és ferences modell, *rab* és *jinne* általi megszállottság Szenegálban stb.). Ezeket a korábbi kutatások során eddig elkülönítve vizsgálták egymástól; most inkább egymáshoz való kapcsolódásukra helyeződik a hangsúly. Azaz korábban világos, elvágó, ámde steril kategóriákkal operáltak, mára viszont a valóságot jobban tükröző, az anyag mélyebb megértését elősegítő, „hibrid” modellek és kategóriák kerültek az érdeklődés fókuszába.

Minderre való tekintettel a kötet második és harmadik alegységében három téma kapott kiemelt figyelmet: 1) a hibridizációs modellek vizsgálata; 2) az egymással versengő modellek tartós interakciója; 3) az egyik rituális modellből a másikba vezető átmeneti pontok megfogása. E kérdések mindkét megközelítésmód képviselői, mentalitástörténészek és antropológusok számára egyaránt relevánsak – ami fontos tanulság a jövőbeli kutatások számára.

A megszállottság végezetül – egy pregnáns megfogalmazás szerint – „kiemelkedően sokféle lehetőséget kínál a társadalmi kapcsolatok, illetve az egyéni életutak és pszichék vizsgálatára” (483.o.). Ezt példázzák a kötet negyedik részének írásai, amelyek egyéni és közösségi történelem illetve megszállottság kapcsolatát, a megszállottság társadalmi beágyazottságát, az egyéni megszállottság társadalmazását vizsgálják. Ezek azok a témák, amelyeket kizárólag hosszú időtartamú antropológiai terepmunka, élő emberekkel való bensőséges kapcsolat alapján lehet kutatni és feltárni; amelyek gazdagsága következképpen messze felülmúlja a bármennyire szerencsésen is ránk maradt történeti források gazdagságát. Nem tudom és nem is akarom letagadni: számomra – egy kulturális antropológus számára – ezek a tanulmányok voltak a leglebilincselőbbek.

A problémákra visszatérve, a kötet íásaiban visszatérő kérdés a szellemekkel való érintkezés módja. Ez tudvalevőleg kétféle lehet: exorcizmus, azaz az ártó/megszálló szellemek kiűzése vagy – Luc de Heusch 1970-es évekbeli szerencsés szóalkotásával élve – „adorcizmus”, azaz megszelídítésük, domesztikálásuk, valamiféle velük való tartós és előnyös (csere)kapcsolat kialakítása. A kötet írásainak tanúsága szerint az előbbi gyakorlatilag mindenütt előfordul, de az európai anyagban szinte kizárólagos. Az adorcizmus leginkább Európán kívül tűnik ismertnek, bár e tekintetben az ortodox Balkán szinte teljes területéről ismert közösségi megszállottsági kultuszok (szerb/bolgár *ruszalje*, *ruszália*, bolgár/macedón *nesztinársztvo*, román *kalusárok*) sokkal jobb ismerete lenne szükséges. Meglehet, csupán az én tudásom hiányos, de nem világos számomra, hogy e kultuszok mennyiben hasonlítanak/egyeznek meg az Európán kívüli „megszállottsági kultuszokkal”: jó lenne egyszer a túl általános és régi néprajzi leírásokon túl szigorú elemzésben, tételes összevetésben látni különbségeiket és hasonlóságikat az előbbiekhöz képest (ki/hányféle szellem, kit/kiket, milyen módon/hogyan, mikor, mennyi időre, miért, milyen eseményeken száll meg; a megszállottság milyen tünetekkel, idioszinkráziákkal stb. jár együtt, mennyire tartós a kapcsolat megszálló szellem és megszállottak között, mennyire ritualizált társadalmilag a kapcsolat stb.).

Ami mármost a megszállottság európai formáit illeti, feltűnő, hogy e kötet írásai gyakorlatilag kivétel nélkül a „*démoni*” megszállottságra, és az avval együtt járó exorcizmusra koncentrálnak. Nem tudom, ennek mi lehet az oka: az „isteni” megszállottság ritka előfordulása, e jelenség alul-kutatottsága, esetleg mindkettő, vagy a pusztán véletlen. Érzésem szerint pedig éppen ebben, illetve itt lehetne keresni a „pozitív” megszállottság, az „adorcizmus” európai példáit, aminek fontos szerepe lehetne a jelenség jobb vallásfenomenológiai, földrajzi stb. körülhatárolásában.

Az exorcizmussal kapcsolatban továbbá elgondolkoztató számomra, hogy az erre koncentráló leírások többször is csak implicit módon szólnak a megszállottságról: ha valahol valamit/valakit eltávolítanak vagy kiűznek, akkor azt *eo ipso* automatikusan „megszállottságként” értelmezik, jóllehet egyáltalán nem biztos, hogy ezekben az esetekben valóban a szó szoros értelmében vett „megszállottságról” van szó. A jégverés ellen használt exorcista imák például szerintem egyszerű csapáseelhárító imák: a vihar-démonok a vihar idején a felhőkben találhatóak és hogy a vihar elmúljon, el akarják őket onnét űzni. Ahhoz, hogy ezt a jelenséget „valódi” megszállottságként értelmezhessük, minimálisan is arra lenne szükség, hogy tudjuk, csak a vihar idején költöznek-e a démonok a felhőkbe, „szállják meg azokat” vagy mindig is ott laknak (és csak vihar esetén jönnek elő onnan)? Az utóbbi esetben bizonyosan nem megszállottságról van szó; az előbbi esetben viszont további kérdéseknek kell következniük: mikor és miért „szállják” meg a viharfelhőt, kinek/minek az iniciatívájára, stb. Végso soron tehát az exorcizmus a megszállottságon túlmutató, szélesebb kategóriának tűnik a számomra; az ilyen, és hasonló esetekben jó lenne tisztázni, hogy milyen megfontolások alapján soroljuk a szóban forgó eseteket a „megszállottság” kategóriájába.

Az esettanulmányok és történeti forráselemzések túlnyomó volta, az anyag és a témák sokfélesége miatt végülis a könyv – szerintem érthetően – nem zárul semmiféle „általános szintézissel vagy globális elmélettel” (14.o.). Hogy azonban e tekintetben se maradjunk kielégületlenek, a megszállottság kutatásának talán legnagyobb nemzetközi szaktekintélye, Michael Lambek egy egész élet summáját jelentő rövid összefoglalása zárja a kötet írásainak sorát, amelyben a szerző huszonegy – részben már filozófiai magasságokban szárnyaló – pontban/tételben sorolja fel a megszállottság legfontosabb jellemzőit.

E gondolatébresztő, új kutatási irányokat szabó kötet bemutatását zárjuk azzal a végkövetkeztetéssel, amit a 17. századi hírhedt louduni démoni megszállottság történetét feldolgozó francia filozófus, Michel de Certeau vetett fel boszorkányság és megszállottság történeti viszonyával kapcsolatban: szerinte a boszorkányság rurális eredetű és történetileg megelőzi a megszállottságot; ez utóbbi döntően urbánus, következtetésképp viszonylag új jelenség. Ugyanerre a következtetésre jut saját anyagának tárgyalása során Zempléni András is, aki a Szenegálból és Afrika más részeiből ismert nyilvános és látványos megszállottsági kultuszokat egyértelműen új urbánus fejleményeknek tartja. Ne gondoljuk tehát, hogy a megszállottság egy, a múltból ránk maradt, kihalóban lévő „archaikus” vallási jelenség! Ellenkezőleg, a jelenben egyre szélesebb dimenziókat öltő vallásantropológiai tény, amit Délkelet-Ázsia viharos gyorsasággal terjedő és egyre nagyobb tömegeket megmozgató városi megszállottsági kultuszai jól példáznak. 2022 június végén Párizsban, a European Association for Southeast Asian

Studies (EuroSEAS) 12. nemzetközi konferenciáján a vitaindító előadás – amit a burmai médiumizmus kitűnő kutatója, Bénédict Brac de la Perrière tartott – témájául épp a délkelet-ázsiai megszállottság szolgált;⁹ a konferenciához kapcsolódó nemzetközi könyvkiállításon az egyik legnagyobb kiadónál, a NIAS Press-nél 2022-ben megjelent könyvek közül kettőnek is a megszállottság volt a témája;¹⁰ a korábbi szakirodalomról most ne is beszéljünk.¹¹ A megszállottság vizsgálata tehát minden bizonnyal jövő kutatók hosszú generációinak fog még sokáig munkát és muníciót adni. Ez az, ami miatt ez a Pócs Éva és Zempléni András szerkesztette fontos úttörő kötet még inkább megérdemli a figyelmünket.

Irodalom

ADLER, Alfred – ZEMPLÉNI, András

1972 *Le bâton de l'aveugle: divination, maladie et pouvoir chez les Moundang du Tchad*. Paris: Hermann.

BRAC DE LA PERRIÈRE, Bénédict – JACKSON, Peter A. (szerk.)

2022 *Spirit Possession in Buddhist Southeast-Asia. Worlds Ever More Enchanted*. Copenhagen: NIAS Press.

ENDRES, Kirsten

2011 *Performing the Divine. Mediums, Markets and Modernity in Urban Vietnam*. NIAS Press

HEINZE, Ruth Inge

1997 *Trance and Healing in Southeast Asia Today*. White Lotus Company

JACKSON, Peter A. – BAUMANN, Benjamin (szerk.)

2022 *Deities and Divas. Queer Ritual Specialists in Myanmar, Thailand and Beyond*. NIAS Press.

KLANICZAY Gábor – PÓCS Éva

2014 *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet-Európában*. Studia ethnologica Hungarica. Budapest: Balassi Kiadó.

PÓCS Éva

1989 *Tündérek, démonok, boszorkányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1993 „Magyar ősvallás”. In Bellinger – Gerhard J. (szerk.): *Nagy valláskalauz*. 286–290. Budapest: Akadémiai Kiadó.

2011 *Magyar néphit Közép- és Kelet Európa határán: válogatott tanulmányok. I.* Budapest: L'Harmattan.

2017 „A magyar táltos és a honfoglaláskori samanizmus. Kérdések és feltevések.” *Ethnographia* 2017/1:1–46.

2018 *Népi vallás és mágia Közép-Kelet-Európában. Válogatott tanulmányok II.* Budapest – Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék.

⁹ Bénédict Brac de la Perrière: „Religious Landscapes of Buddhist Southeast Asia: The Burmese Case.”

¹⁰ Brac – Jackson (szerk.) 2022.; Jackson – Baumann (szerk.) 2022.

¹¹ Például: Endres: 2011.; Heinze 1997.

PÓCS Éva (szerk.)

2001 *Demonológia és boszorkányság Európában*. Studia Ethnologica Hungarica Budapest – Pécs: L'Harmattan–PTE Néprajzi Tanszék.

2008 *Démonok, látók, szentek*. Budapest: Balassi Kiadó.

PÓCS, Éva – ZEMPLÉNI, András (eds. by)

1973 „Pouvoir dans la cure et pouvoir social”. *Nouvelle revue de psychanalyse*, 1973 (8):141–179.

1987 „Des êtres sacrificiels”. In *Sous le masque de l'animal. Essais sur le sacrifice en Afrique Noire*, ed. M. Cartry. PUF 1987: 267–317.

2022 *Spirit Possession. Multidisciplinary Approaches to a Worldwide Phenomenon*. Budapest – Vienna – New York: CEU Press.

ZEMPLÉNI András

1966 „La dimension thérapeutique du culte des rab: ndöp, tuuru et samp. Rites de possession chez les Lebou et les Wolof.” *Psychopathologie africaine*, 1966/2-3: 295–439.

1968 *L'interprétation et la thérapie traditionnelle du désordre mental chez les Wolof et les Lebou du Sénégal*. PhD disszertáció, Université de Paris-Sorbonne.

1973 „Pouvoir dans la cure et pouvoir social”. *Nouvelle revue de psychanalyse*, 1973 (8): 141–179.

1987 „Des êtres sacrificiels”. In *Sous le masque de l'animal. Essais sur le sacrifice en Afrique Noire*, ed. M. Cartry. PUF 1987: 267–317.

Vargyas Gábor

MTA doktora, professor emeritus, PTE BTK Néprajz- Kulturális Antropológia Tanszék, kutató professor emeritus, ELKH BTK Néprajztudományi Intézet.

E-mail: mpaqtoan2@gmail.com

KÖNYVISMERTETÉSEK

Elisabeth Johann – Jürgen Kusmin – Jiri Woitsch (szerk.): European Forests. Our Cultural Heritage. Nová tiskárna Pelhřimov & Institute of Ethnology of the Czech Academy of Sciences, Pelhřimov–Prága, 2021. 278 p.

Nagy Dóra

2018 a kulturális örökség európai éve volt, melyhez kötődően ugyanez év december 4-7. között Ausztriában, Karintia tartomány St. Georgen am Längsee településén a IUFRO (International Union of Forest Research Organisations) szervezésében került megrendezésre a *European Forests – Our Cultural Heritage* című nemzetközi konferencia, mely az említett szervezet folytatólagos találkozóinak közül a tárgyév utolsó alkalmát képezte. A kötet 2021-ben Elisabeth Johann, Jürgen Kusmin, Jiri Woitsch szerkesztésében Prágában látott napvilágot a konferenciával megegyező címen, mely az említett tudományos gyűlésen elhangzott előadások szerkesztett, lábjegyzetekkel, bibliográfiával, abstract-tal ellátott szövegeit tartalmazza. A kötetet szakmailag dr. Szabó Péter ellenőrizte.

A kötet a szerkesztők előszavát követően tizennégy tanulmányt tartalmaz, melyek szerzői között európai egyetemek professzorait, múzeumok és egyéb állami, elsődlegesen az erdőgazdálkodással és kulturális örökséggel foglalkozó szervezetek munkatársait találjuk, mely intézmények a teljesség igénye nélkül a Sheffield Hallam University, University Barcelona, Imperial College London, University of Rochester, University of Ljubljana, University of Eastern Finland, University of Helsinki, Austrian Forest Association, Estonian State Forest Management Centre, Lusto – the Finnish Forest Museum, Natural History Museum.

A konferencia – s ezáltal a kiadvány megjelentetésének – célja a hagyományos értelemben vett örökségeink, mint a kulturális (tangible) és szellemi kulturális (intangible) kategorizációjába könnyűszerrel be nem sorolható úgynevezett biokulturális örökségek, valamint a fenntartható erdőgazdálkodás fontosságának kiemelése volt. További célkitűzés volt a szervezők részéről, ahogyan az előszóban is olvashatjuk, hogy áthidalja a biokulturális örökségként kezelt erdők kutatásában feltárt hiányosságokat, és rávilágítson a tárgyalt terület legújabb fejleményeire.

A konferenciakötet tanulmányai az alapfogalmakat körüljáró, Ian D. Rotherham írását követően egytől egyig az ember és a természet kapcsolatának lehetséges feltárási, dokumentálási, elemzési aspektusait mutatják be. A kiadványban az európai erdőségek, mint kulturális örökségünk témáját a legkülönbözőbb tudományágak által megvilágítva tárgyalják, úgy, mint tájökológia, régészet, környezetpolitika, társadalomtörténet, dendrokronológia, biológia, botanika, etnológia, térképészet, erdőgazdálkodás, erdészettörténet és turizmus, hogy csak néhányat említsünk.

A néprajztudomány szempontjából különösen figyelemre méltó három írás, melyeket részletesebben bemutatok. Feltétlenül kiemelendő a tanulmányok sorából Sebastian Nemestothy, Michael Grabner, Rosa von Suess, Georg Kuntner, Klaus Seelos, Felix Blasinger, Johannes Winkler, Clemens Baumann, Corinna Stiefelbauer által írt *Történelmi fiamunkálási technikák és dokumentumfilm: A tudás megmentésének útja* (Historical wood craft techniques and documentary film: A way to safeguard knowledge) című munkája. Egy 2017-ben indult kísérleti projekt keretében tudósokból, filmkészítő kutatókból, múzeumi és néprajzos szakemberekből, kézművesekből és diákokból álló akadémiai csapat vállalkozott arra, hogy a program keretében megvizsgálja, hogy különböző tradicionális fiamunkálási technikákról készített részletes dokumentumfilmeket keresztül lehetséges-e az ismeretek, készségek és tapasztalatok megőrzése és átadása, esetlegesen visszatartása. Gondos szelekciót

ETHNOGRAPHIA 134/2023. 1. sz.

követően döntöttek arról, mely készítési metódusok esetében indokolt a leginkább az ilyen jellegű dokumentáció. A filmek a fából készült tárgyak nyersanyagból történő előállításához szükséges ismeretekre és technikai folyamatokra fókuszálnak. A projektcsoport a dokumentumfilmek készítése során igyekezett a legmodernebb film- és médiatechnikákat alkalmazni, hogy vonzóbbá tegyék őket a fiatalok számára. Olyan filmek megalkotása volt a céljuk, melyek minden egyéb segédeszköz vagy leírás nélkül alkalmas lehet akár a technikák visszatartására, épp ezért közérthetőségét, valamint oktatásban történő használhatóságát tesztelés alá vetették, a konzekvenciák levonását követően archiválták.

Tuulikki Halla, Reetta Karhunkorva, Jaana Laine, Leena Paaskoski *Ember - erdő kapcsolata Finnországban* (Human-forest relationship in Finland) írásának címe beszédes, a tanulmány alapja egy olyan kutatás, amely során az ember és erdő(ség) kapcsolatát, az emberek erdőhöz fűződő viszonyát vizsgálták, mellyel összefüggésben megalkották a human-forest relationship, röviden a HFR fogalmát. A 2017-ben létrehozott Finn Nemzeti Élő Örökség Jegyzék egyik elemeként a HFR-t is tartalmazta. Ebben a cikkben definiálták a HFR fogalmát, és bemutatták, hogy hogyan integrálódott és integrálódik a finn társadalomba és kultúrába, mintegy identitásuk részét képezve.

Végül Dorin-Ioan Rus *Állatok és erdők az erdélyi népmesékben* (Animals and Forests in Transylvanian Fairy Tales) című munkáját emliteném, mely az erdélyi erdők viszonyát vizsgálja a vadállatokról szóló és a vadállatokkal kapcsolatos mesék tükrében. Elemzése során a szerző Joseph Haltrich, Ioan Pop Reteganul, Benedek Elek, Kovács Ágnes és Arany László által összegyűjtött erdélyi szász, román és magyar meséket vette alapul és a következő szempontokat vette figyelembe: (1) az erdélyi mesékben gyakrabban előfordul ember és állat egyenlősége, mint a németekben; (2) a felszabadulás motívuma, amelyben az embereket az állatok fölé helyezik; (3) a felszabadulás motívumának összekapcsolása a hálával a megszabadulást elősegítő erő irányába; (4) az önfeláldozás motívuma a varázslútsra állattá változtatott személy megmentésére.

A bécsi IUFRÖ 1995 óta szervez folytatódó találkozókat, mely évente átlagosan 5-7 konferenciát jelent. Ezen felül 4-5 évente nemzetközi kongresszusokat is rendeznek, melyek mindegyikén az erdőségek múltját, jelenét és jövőjét vették górcső alá különféle aspektusok szerint. Az érdeklődők az előbbi esetében a honlapon a kezdetektől megtekinthetik az előadások szövegének pdf formátumú kiadványba szerkesztett változatát, utóbbi esetében szintén 1995-től érhetők el az abstract-ok.

Nagy Zoltán: Egy folyó több élete. Hantik és oroszok a nyugat-szibériai Vaszjugán mentén. ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet – PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021. 504 p.

Mészáros Csaba

A posztmodern antropológia egyik legfontosabb meglátása az, hogy a valóság totalitásával szemben – amelyet a holisztikus megközelítést alkalmazni kívánó antropológia szövegkonstrukciója nyíltan vagy rejtetten tételezett – a kutató valójában töredezett, mozaikos polifon világokkal szembesül. Azok a kételyek, amelyek egy-egy kultúra, társadalom vagy akár régió teljességének antropológiai ábrázolásával kapcsolatban az elmúlt közel fél évszázadban felmerültek, nemcsak az etnográfiai (néprajzi leírások) létrehozásának módját alakították át, de jelentős mértékben hozzájárultak a néprajzi, antropológiai fogalmak dekonstrukciójához, illetve teherbíróképességüknek mérlegre vételéhez is.

Mielőtt tehát Nagy Zoltán könyvének bemutatására rátérnék, érdemes e két egymással összefüggő változást (vagyis az etnográfiai megszerkesztését és a fogalmak átértékelését) külön-külön is megvizsgálni, mivel a recenzált kötet éppen e tekintetben hoz újat a hazai etnológiai diskurzusba.

Elsőként érdemes rámutatni arra, hogy még a kortárs néprajzi munkákban is sokszor perdöntő jelentőségű a kutatói meggyőződés univerzális kvantorokkal való kifejezése. Ebben a sokszínű szibériai valóság például rendre elsikkad vagy fakóvá válik. Különösen zavaró az, amikor a néprajzi leírásokban a szibériai „*népek*” egyfajta típusokként jelennek meg a szövegben. Ez nemcsak azért lehet félrevezető, mert ezáltal a terepadatok és a következtetések közötti kapcsolat követhetatlenné válik, hanem azért is, mert nem fejezi ki azt, hogy mit is jelent hantinak, oroszoknak vagy éppen burjátnak, szahának, evenkinek lenni. Egyre több nemzetközi példa mutat rá arra, hogy a szibirisztikai szakirodalomban oly gyakran használt etnikus markerek sokszor inkább elfedik, átértelmezik, átszínezik a peremhelyzetű közösségek életvilágait, mintsem megvilágítanák azt.

A fragmentált, illékony és természetükénél fogva relációkban, interakciókban megjelenő szibériai életvilágok megragadására – véleményem szerint – az olyan leírások a legalkalmasabbak, amelyek tekintettel vannak arra, hogy az egyes állapotok, helyzetek értéke, jelentése igen gyakran a megfigyelés, az adatként kezelt információ előkerülésének körülményeitől is jelentős mértékben függ. Nagy Zoltán kötete kiváló példát ad arra, hogy a sokféle megszólalótól és mediális közegből származó (adatként felhasznált) forrásokat (például terepmunka feljegyzéseket és interjúkat, levéltári korpuszokat, visszaemlékezéseket, vizuális forrásokat, irodalmi műveket, kiállítási anyagokat, sőt könnyűzenei alkotásokat) miképp lehet egymás mellé helyezni akképpen, hogy azok releváns módon összekapcsolódva megszólaltassák egymást. Az egyes adatok és források részletekbe menő kontextualizációja ekképpen jóval több, mint pusztán adatfelhalmozás, sokkal inkább az etnográfia felépítésének tudatos eszköze. Az adat sosem magában jelenik meg, hanem rendre saját gazdagon körülírt közegében.

A posztmodern antropológia egy másik jelentős hozzájárulása szaktudományunk alakulásához az, hogy az elemzés során használt fogalmak értékét, jelentését mérlegre teszi. Nemcsak olyan néprajzi alapfogalmak kerültek zárójelbe, mint a rokonság, az etnicitás vagy a közösség, hanem a néprajzi leírások környezetét jelentő időbeli és térbeli viszonyok és kategóriák is. Ez a fajta dekonstrukció (vagy olykor rekonstrukció) egyik eredménye az volt, hogy egyes kutatási kategóriák érvényüket veszítették, mások felhasználhatósága pedig jelentősen leszűkült.

Volt azonban egy további következménye is e dekonstrukciónak, mégpedig az, hogy részben megváltozott az antropológiai fogalomhasználat és analízis iránya. Míg egészen az 1980-as évekig általános eljárás volt az, hogy a definíciók és az antropológiai diskurzusok által egyre finomabbá csiszolt kategóriák és fogalmak segítségével igyekeztek a kutatók megragadni a vizsgált közösségekben egy-egy jelenséget, addig az elmúlt három évtizedben egyre gyakoribbá vált az ellenkező irányú eljárás, miszerint a terepmunka során kiérlelt, és a helyi tapasztalatok által kontextualizált fogalmaknak igyekeztek a vizsgált közösségeken túl is analitikus érvényt tulajdonítani a kutatók. A bennszülöttek szemszögének megismerése elvezetett oda, hogy e megismerés a helyi kategóriarendszereken keresztül, az adott közösségben érvényes fogalmak domesztikálása, átértelmezése nélkül történt meg.

E törekvés jól megfigyelhető Nagy Zoltán kötetében is, amelyben olyan helyi (vagy helyben sajátos módon értelmezett) kategóriák (pl. osztják, olajosok, betelepítettek) építenek fel egy teljes értékű analitikus kategóriarendszert, amelyek alkalmasabbak a helyi életvilágok leírására, mint a bevett étikus elemzési eszközök. A kötet ugyanis éppen erre törekszik, tehát arra, hogy a helyi kategóriák érvényre juttatása által szólaltassa meg a nyugat-szibériai Vaszugán-folyó környékét.

Ezt öt nagyobb fejezetben teszi meg a szerző. Az első ezek közül az antropológiai terepmunka kérdéseit veti fel, illetve azt, hogy milyen értelmezési keretet ad a terepmunkát folytató antropológus számára a tudományos céllal végzett terepi kutatás igénye. „*Az én folyóm*” című fejezet élesen mutat

rá a terepmunka során felhalmozható ismeretek természetére, és még pontosabban fedi fel az antropológiai munkamódszer korlátait.

Az ezt követő négy fejezet mintegy időrendben mutatja be a Vaszjugán-folyót érintő társadalmi változásokat. Ennek érdekében egy-egy csoportot állít a megértési folyamat középpontjába a szerző. Tehát nem egyszerűen azzal a kutatói eljárással él, hogy a különféle csoportokat egymás után bemutatja, hanem a csoportok életvilágát sajátos perspektíváját magáévá teszi – saját kutatói nézőpontját pedig részlegesen felfüggeszti. Így nemcsak egy-egy csoportot (sorrendben a kitelepítetteket, majd az olajbányászokat, az "osztjakokat" és végül a "hantikát") mutatja be, hanem azt is leírja, hogy a csoportok miképp látják, érzékelik eltérőképpen ugyanazt a szociokulturális és természeti környezetet – vagyis a Vaszjugán-folyó mentét.

Hasonló antropológiai kísérletek ismertek a nemzetközi szakirodalomban is. Julie Cruikshank a „*Do Glaciers Listen?*” című munkájában egy északnyugat-amerikai gleccser időben egymást követő és a különféle megszólalók társadalmi percepció szerint megfogalmazott eltérő leírásait helyezi egymás mellé. Jó példát hoz Tony Crook kötete „*Anthropological Knowledge, Secrecy and Bolivia, Papua New Guinea: Exchanging Skin*” is, amelyben egy azonos lokalitásra vonatkozó különféle tudásformák szerint ismerik meg az olvasók Bolívia világát kontrasztív módon és tematikusan. Azonban, ellentétben ezekkel az alapvetően kétpólusú szövegkonstrukciókkal, Nagy Zoltán kötete nem a külső és a belső látásmód merev megkülönböztetésére helyezi a hangsúlyt, nem a saját kutatói látásmódját *szembesíti* a helyi világokkal, hanem a helyi világ szólal meg több hangon.

Ez azért rendkívül tanulságos módszertani eljárás, mert akképp áll össze egy sokszínű kép a Vaszjugánról, hogy az képes megjeleníteni a töredékes életvilágok és percepciók egymással összefüggő sokaságát. Éppen ezért a kötet egyik legfontosabb jellemzője a mozaikszerűség, a töredékekből való építkezés igénye. Ez egyes esetekben fokozott önmegtartóztatást követel a szerzőtől – hiszen folyamatosan tisztában kell lennie azzal, hogy nem nagyíthat fel, általánosíthat egyetlen helyi vagy saját interpretációt sem. Vagyis nem lépheti át az absztrakció folyamatában azt a határt, amelyben a helyi kategóriák eredeti értékük helyett valamely más analitikus értéket vesznek fel.

Kiváló példát hoz erre az, ahogy az antropológiai, néprajzi szakirodalomban alapvetően etnikus viszonyokat leíró és olykor szinonimaként használt kategóriákat, vagyis az "osztjakot" és a "hantikát" egymás mellé helyezve – hagyományos analitikus értelműtől távolságot tartva – kezeli. Így lehetőség nyílik arra, hogy a fogalmak kikerüljenek az etnikus diskurzusok gettójából és helyet találjanak magunknak a helyi hatalmi viszonyok hálójában. Hasonló eljárások és finom, visszafogott értelmezések sokasága tárja fel a Vaszjugán-folyó (legalább) négy arcát helyi szemszögből, oly módon, hogy a szerző mindig rámutat arra a közös halmazra, ahol a helyi nézőpontok és kategóriarendszerek összeérnek és egymással játékba kerülnek. Éppen ezért a különféle perspektívák a kötetben nem érvénytelenítik, hanem sokkal inkább kiegészítik, gazdagítják egymást.

Ez az eljárás egy további következménnyel is jár: a kötetet alkalmassá teszi arra, hogy más esettanulmányokkal is összevethető legyen. A terepleírás töredezettsége, illetve a helyi kategóriák felhasználása ez esetben nem teszi lehetetlenné az összevetést. Jelentős problémája az elmúlt évtizedek nemzetközi antropológiájának az, hogy olykor az egyes értelmezések izolálódnak egymástól, és nehezen összevethető esettanulmányokként jelennek meg. Mint ismeretes az antropológiai diskurzusokban az összevetés és az általánosítás igénye a posztmodern diskurzusok térnyerése óta fokozatosan háttérbe szorult. Az elmúlt tíz év egyik jelentős fordulata éppen az, hogy újból előtérbe kerültek azok a munkák, amelyek az egyes esettanulmányok és néprajzi leírások között kapcsolatot kívánnak létrehozni. Nemcsak a komparatiztika (részleges) rehabilitációja történt meg, hanem újból

a fősodorbeli antropológusok érdeklődésének fókuszába kerültek olyan általános kérdések, amelyek nagyobb területeket, és hosszabb időtávokat fognak át.

Nagy Zoltán jelen kötete – anélkül, hogy tudatosan utalna erre az utóbbi években egyre népszerűbb szakirodalomra – felhívja a figyelmet arra, hogy a töredezett helyi világok helyi kontextusok és kategóriák szerint való bemutatása igenis alkalmas lehet arra, hogy hozzájáruljon egy-egy nagyobb lélegzetű, általánosabb probléma megismeréséhez. Éppen ezért azt gondolom, hogy a kötetet átszerkesztett, rövidített formában, és egy jobban reflektált elméleti-módszertani bevezetővel ellátva angol nyelven is érdemes lenne megjelentetni.

Péntek János: Kalotaszegi tájszótár. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Sepsiszentgyörgy, 2021. 500 p.

Tötszegi Tekla

Péntek János, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszékének professor emeritusa, a Kolozsvári Akadémiai Bizottság elnöke, valamint a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet szakmai vezetője 2021-ben egy újabb nagyszabású tájnyelvi szótárral örvendeztette meg a lexikográfiaival foglalkozók szűkebb, illetve Kalotaszeg, annak kultúrája iránt érdeklődő tágabb olvasóközönséget.

Kalotaszeg mintegy másfél évszázada fontos terepe a néprajzi és nyelvészeti kutatásoknak. E két diszciplína keretében végzett munka gyakran összefonódott, egymást kiegészítette. Már Jankó János, első néprajzi monográfiánk, a *Kalotaszeg magyar népe* (1892) szerzője is szükségét érezte munkájába beemelni a kalotaszeg királyi tanító, Czuczsa János nyelvjárástani tanulmányát. Haszonnal forgatják a néprajzosok a későbbi nyelvészemzedékek – Márton Gyula, Szabó T. Attila, Gálffy Mózes, Szabó Zoltán, B. Gergely Piroska – tanulmányait, Péntek János Kalotaszegre vonatkozó munkái (pl. Péntek János: *A kalotaszegi népi himzés és szokincse*. Bukarest, 1979; Péntek János–Szabó Attila: *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Bukarest, 1985) pedig a textil- és viseletkutatás, illetve az etnobotanika alapműveinek számítanak.

Péntek János tanár úr számára Kalotaszeg nem csupán egy érdekes, izgalmas kutatási terep, hanem maga a szülőföld, az első kötődések, benyomások, élmények, ismeretek helye. A kalotaszegi nyelvjárás anyanyelvjárása: gyermekkora, szülei, nagyszülei, szülőfaluja, szülőföldje nyelve. Újabb nagyszabású munkáját, a *Kalotaszegi tájszótárt* szülőföldje, Kalotaszeg lakóinak ajánlja, mintegy „nyelvi múzeumként”, a kötetet indító ajánlás szerint „Emlékeztetű azokra, akik örökségül hagyták ránk ezt a nyelvet, és emlékeztetű azokra, akik a nyomdokaikba lépnek”.

A tájegység felfedezésének körülményeire, kutatási előzményekre, illetve a szerző személyes érintettségére reflektáló *Előszó* után a *Bevezetés* tisztázza a tájszó fogalmát, elhelyezi a kalotaszegi tájnyelvet a nyelvjárások rendszerében, ismerteti a szótári anyag fő forrásait (Péntek János fentebb idézett munkáinak szójegyzéke, valamint Gálffy Mózes–Márton Gyula: *Tájszók Kalotaszegről és környékéről*. Kolozsvár, 1965; V. András János: „Nem lehet elmenni a szován”. *Magyarvistai szójegyzék*. Sepsiszentgyörgy, 2007). A *Bevezetés* egyik alfejezete tisztázza a szótár jellegét, anyagának időbeli, térbeli keretét. A szótár a korábban megjelent *A moldvai magyar tájnyelv szótára* szerkesztési elvét követi. A tulajdonképpeni szótári rész kétféle megközelítést érvényesít: egy jelentéstanit (a tájszavakat sorakoztatja fel hangtani változataikkal, jelentéseikkel), valamint egy jelöléstanit (fogalmakat, dolgokat sorol fel, amelyekhez utána tájszavakat rendel). A szótár időkeretét mintegy 150 évben (19. század második fele – 20. század) határozza meg a szerző, a szóhasználat régiségét grafikus jelek érzékeltetik. Péntek János nyelvjárási szempontból jellemzi Kalotaszeg néprajzi irodalmából

jól ismert belső tagolódását. A nyugati (alszegi, felszegi) részt a szűkebb, Tisza–Körös-vidéki nagyrégióhoz tartozóként jelöli meg, amelyhez Kapusmente kapcsolódik szorosabban, a későbbi telepítésű, katolikus Jegenyét nyelvjárási szigetként, míg a keleti Nádasmentét, a délkeleti részt a mezőségi nagyrégió Kolozsvárral, a mezőségi, Aranyos menti magyarsággal érintkező átmeneti területeként határozza meg. A Bevezetést a források, rövidítések, stílusminősítések jegyzéke zárja.

A tulajdonképpeni szótári részek betűrendes elrendezést követnek. Mindkét részt egy rövid, a címszavakra és a szócikkek szerkezetére vonatkozó ismertetés előzi meg, illetve gazdag képi anyag teszi szemléletessé, tetszetőssé.

A *Szavak és dolgok* címet viselő első szótári rész tájszavakat sorakoztat fel, jelezve azok változatait, jelentéseit, régiségét, sőt, alkalmanként utalva a szavak stílusminőségére is. A nem általánosan elterjedt szavak esetében a szótár lokalizálja is a szóhasználatot. Az alakváltozatok, példamondatok kurzívval jelöltek. A szócikkeket, ahol lehetséges, a forrásokra való hivatkozás zárja.

A szócikkeket olvasva kalotaszegi lakos és a térséget jól ismerő néprajzos egyaránt talál napjainkban is használatos, élőnyelvi változatokat (pl. borzsalék = bazsalikom; gyökönt = bóbiskol; belegetik = beszél; vízfolyás = vászonszélek összeállító öltése; fersing = szoknya), illetve olyanokat is, amelyek csupán a szótári leírás alapján értelmezhetők (bébillér = házasságszervező; muzsdaly = kocsánytalan tölgy; seppedék = vízenyős, mocsáros hely; háporty = gyékényes, nádas hely).

A *Dolgok és szavak* rész az előző rész fordítottja, a dolgokhoz, fogalmakhoz rendeli hozzá a szavakat, kifejezéseket. Különösen a kultúrakutatás számára lehet izgalmas, fontos egy ilyen irányú megközelítés, hiszen a szavak kultúrában elfoglalt helyét, kapcsolódásait mutatja meg. Pl. a 'fokhagyma' szócikkből megtudjuk, hogy a kalotaszegi népi gyógyászat legalapvetőbb növénye. Tüdőbaj, hűlés, fejfájás, fülfájás, bélférgesség ellen, gyomortisztítás céljából használták, magas vérnyomás, érelmeszesedés csökkentésére, emberek és állatok étvágyának javítása érdekében fogyasztották, külsőleg a *pokolvart* (kelései daganat) gyógyították vele. Fontos szerepe volt a hiedelemcselekvésekben is, az ártó szellemek távoltartására és a rontás feloldására egyaránt használták.

Néhány esetben egy-egy nagyobb fogalmi mezőt és szerkezetét összetett szócikkben mutat be a szerző, lehetővé téve a „*dolgok*” közti kapcsolat, a kultúra szerkezetébe való beágyazódás felismerését. A 'lakodalom' szócikk mintegy három és fél oldalon keresztül, 13 ide tartozó szócikk révén értelmezi, példázza a lakodalom szokásköréhez tartozó fogalmakat.

A harmadik fejezet állandósult szókapcsolatokat, találós kérdéseket gyűjt egybe, míg a negyedik a Kalotaszegre jellemző tulajdonneveket (személynevek, bivalynevek, helynevek, csillagnevek) mutatja be. Bizonyára érdeklődéssel olvassák majd a kalotaszegiek, hogy egy-egy név egy adott térségben családnévként, máshol ragadványnévként jellemző (pl. a Kelemen név a Nádasmentén családnév, Magyarvalkón ragadványnév, a Böndi név a Felszezen családnév, Mérában viszont ragadványnév), illetve a napjainkban is használatos ragadványnevek kapcsán élmény lesz rácsodálkozniuk régi, ma már nem használt becenevekre (György: Gyuci, Gyuca; István: Pittánkó, Pittuj).

A kötetet a szerző 2020-ban, a *Művelődés* című folyóiratban megjelent, *Kalotaszeg másfél száz évvel a felfedezése után* című esszéje zárja, amely összefoglalja a tájegység „felfedezése” óta eltelt időszak kutatásának főbb kérdésfelvetéseit, eredményeit, illetve Kalotaszeg jelenét és jövőjét érintő kérdéseket fogalmaz meg. Zárszavában a szerző a kalotaszegi értelmiség szerepét, identitásvállalásának fontosságát hangsúlyozza.

A *Kalotaszegi tájszótár*, ahogy Péntek János tanár úr egész munkássága, a kalotaszegi identitás tudatos vállalásának, a kalotaszegi, az erdélyi közösség, a magyarság iránti elkötelezett munka, felelősségvállalás nagyszerű példája. Megkerülhetetlen kézikönyve a nyelvjárási és néprajzi kutatásnak,

ugyanakkor érdekfeszítő olvasmány, amely a kalotaszegi és a Kalotaszeg iránt érdeklődő olvasóközönség érdeklődésére egyaránt számíthat.

Fráter Erzsébet: Miből készül? Növényi eredetű tárgyaink nyomában. Scolar Kiadó, Budapest, 2021. 327 p.

Viga Gyula

A könyv botanikus szerzője az elmúlt években több kötetet jelentetett meg a növényvilág és a kultúrában élő ember történeti kapcsolatáról, amelyek egyaránt számot tarthattak a művelődéstörténet és a néprajz iránt érdeklődők figyelmére. (*Egzotikus piacokon. Botanikai kalauz a trópusi haszonnövényekhez.* Bp., 2016., *A biblia növényei.* Bp., 2019., *A biblia ételei.* Bp., 2020.) A korábbi kötetek a trópusok, ill. a Szentföld és a mediterrán világ természeti környezetébe ágyazottan mutatják be az emberi tevékenységet, a természetben található és a haszonnövények felhasználásának történeti folyamatát, vele a táji környezet, a flóra és az ember harmonikus, azonban nem ritkán ambivalens viszonyát. A munkákat nem csupán a szerző történeti és néprajzi irodalomban való jártassága teszi érdekessé a kultúra és a társadalom kutatója számára, hanem a rendkívül gazdag empirikus tényanyag, – terepmunkájának tapasztalatai mellett Fráter Erzsébet fényképei igazolják ezt –, és hogy e kettő mindig az ember látószögében jelenik meg organikus viszonyban. Azon túl, hogy a kötetek gazdag képanyagából megismerhetjük az európai ember számára nem ritkán ismeretlen gabonaféléket és gyümölcsöket, ráláthatunk a természetet kihasználó és azt alakító ember munkájára, a földművelés és a kézművesség, valamint a piacozás eszközeire, távoli embertársunk mindennapjaira és ünnepeire is. A magas szintű ismeretterjesztés körébe sorolható könyvek gazdag tartalmuk mellett szép kiállításukkal, igényes kivitelezésükkel is érdeklődést keltenek, ami a Scolar Kiadó munkáját dicséri.

Jelen kötet címét akár triviálisnak is gondolhatnánk, ha nem tudnánk, hogy az elmúlt fél évszázad alatt akár csak Magyarországon is miként változott meg a hagyományos tárgykultúra, és tűntek el jószerével nyomtalanul azok a kézműves technikák, amelyek akár az utóparaszti hagyománynak is közös részeként voltak. Jóllehet a mai tárgyalakotók, például a népi iparművészet kis körökben használja és terjeszti a tradicionális kézművesség egyes fogásait és készítményeit, a fiatalabb generációknak semmiféle élménye nincs a természeti környezet és a kultúrtáj javainak kézműves feldolgozásáról. Sporadikusan bukkannak fel a legkevesebb ráfordítást igénylő vesszőfonók portékái, szinte senki nem használ ma már vesszőseprűt az udvartakarításhoz, s mindez persze nem csupán közép-európai jelenség, mert a globalizáció jószerével mindenütt zajlik/lezajlott. A környezetvédelem, az egyes zöld mozgalmak igyekeznek felhívni a figyelmet arra is, hogy a környezettel együtt élő ember tudása egyszersmind a biológiai sokféleség megőrzését is szolgálja, ám aligha kétséges, hogy a gazdasági elit által generált célok rendre felülírják a hosszútávú érdekeket. Fráter Erzsébet könyve éppen a biológiai sokféleség eseteként tárgyalja a környező növényvilág és a kultúrában élő ember viszonyát, és a különböző kontinensekről bemutatott példái nem csak az alkalmazkodás sokféleségének, hanem a tárgytörténetnek is tanulságos eseteit tárják az olvasó elé. Aki valamelyest járatos a hagyományos paraszti és a tárgyalakotó kézműves kultúra történetében, annak figyelmét nem kerülhetik el azok a párhuzamok, hasonlóságok, amelyek a Föld különböző pontjain élő közösségek tárgykészítő és –használó tradíciójában felismerhetők. Például a különféle szálanyagok feldolgozásában akkor is fellelhetők a rokon vonások, ha – akár a szalmakalap készítésében – a kenderpálma, a gyékény, a rizs, a búza vagy az alakor szalmájának tulajdonsága eltér és vannak különbségek a feldolgozás technikájában is, nem szólva a végtermék formájának divatjáról.

A könyv fejezetei azt tükrözik, hogy a különböző anyagokból eltérő céllal készült kézműves termékek nem csak az emberi kreativitás gazdagságát mutatják, hanem a növényvilág rendkívüli diverzitását is. Az ember sokféle módon használta a természetben fellelhető és a termesztett növényeket, és a hagyományos ökológiai tudás átadása az egymást váltó generációk között a kultúra működésének jellemző vonása volt. Az egyes tartalmi egységek az épített környezettől a bútorokon, berendezési tárgyakon át a háztartási eszközökig, a ruházatkodástól a papírig, tisztálkodóeszközökig és ékszerekig veszik számba az alapanyagul szolgáló növényzetet és a tárgyi világ elemeit. Az emberi hajlékok csakúgy, mint a közösségi építmények, a nyersanyaguk szerint változó formájú kerítések funkcionális hasonlóságot mutatnak, a sokféle kosár, tárolóeszköz – a különböző nyersanyagoknak megfelelően – rendkívüli sokféleségtől tanúskodnak, de érezhető a funkciók rokonsága és a kézművesek praktikuma. A nálunk a használatból lassan kikopó cirokseprűk készítése helyét a változatos formák ellenére sem lehet könnyen kikövetkeztetni. A számos gabonaféle szalmájából készült kalapok és lábbelik egyaránt őrzik a tárgyalakó ember tudásának általános vonásait és a regionális különbségeket, a sokféle rostanyag feldolgozásában évezredek át kontinensek között vándorolt és sokféle vidék, náció kézműveseinek kezén formálódtak meg a közép-európai parasztasszonyok kezén a második világháborúig általánosan használt szövöszék változatok.

Nem lehet feladatomból, és jószerével lehetetlen is megmutatni a tárgykultúrákban testet öltött sokféleséget, ami évezredek át a különböző embercsoportok munkáját és környezetét jellemezte. A Fráter Erzsébet könyve által felmutatott elvek, összefüggések önmagukban is tanulságosak és kinek-kinek a maga világában értelmezhetők. A felvázolt környezeti bázis és a munkájával alkalmazkodó ember által teremtett tárgyi univerzum az alapja mindenféle műveltségnek. Magam félszázados múzeumi munka és 25 éves oktatói tapasztalat birtokában nem is csak „ajánlott”, de „kötelező” irodalomnak javaslom Fráter Erzsébet könyvét mindazok számára, akik a megelőző generációk tárgyi örökségének körében tevékenykednek, vagy tárgyalakóként hasznosítják ezt a fajta hagyományt.

Lajtha László írásai I-II. Közreadja Berlász Melinda. A közreadó munkatársai Bíró Viola, Ozsvárt Viktória. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézete – Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Budapest, 2021. 792 p.

Tari Lujza

1992-ben Lajtha születésének centenáriumra Berlász Melinda munkájának köszönhetően már megjelent egy 55 írást tartalmazó válogatás Lajtha íásaiból. Berlász több évtizede oroszánrészt vállalt a Lajtha életmű kutatásában. Több tanulmányon kívül *A múlt magyar tudósai* sorozatban közreadta a népzene tudós pályáját bemutató könyvet (*Lajtha László*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), mely hosszú időn át iránytűnek számított a Lajtha népzene tudományi munkásságát vizsgálók körében.

Közreadói előszavában Berlász összegzi a kutatási előzményeket. Jelzi többek közt, hogy az 1992-ben kiadott kötetek már nem kaphatók, ezért Lajtha életművének saját írásain keresztül történő minél jobb áttekintéséhez az esetenként szükséges hivatkozások, visszautalások indokoltá tették a korábban már kiadott írások újbóli közlését (13.). Tagadhatatlan, hogy ezzel biztosítani tudták a teljes anyaghoz való egyidejű hozzáférést, amelynek például a Lajtha által azonos témákról különböző korban, vagy más-más céllal megírt megfogalmazásai áttekintésénél nagy haszna lehet az olvasó számára. Így a jelen kiadásban a 1925-1962 között írt, 1992-ben már kiadott 55 Lajtha írásmű mellé újabb 48 mű került az 1910-1962 közti időszakból. Az írásgyűjtemény ezzel a teljes életmű szisztematikus áttekintésére ad lehetőséget. A kiadás, mint a közreadó írja, a

Zenetudományi Intézet 20-21. Századi Magyar Zenei Archívuma vezetőjének, Dalos Annának sikeres pályázata révén valósulhatott meg (13.)

A szerkesztők alapos, átgondolt munkáját dicséri, hogy – bár mint jelzik, jóval kevesebb kézirat áll ma már rendelkezésre, mint amennyi a nyomtatásban megjelent anyag –, igyekeztek felkutatni minden lehetséges forrást. Valamennyi írást magyarul jelentettek meg, amely a Lajtha életében külföldön idegen nyelveken megjelent művek esetében az itthonról nem könnyen elérhető, 20. század első feléből való folyóiratokat tekintve is nagy nyeresége a könyvnek.

A két kötet írásai nem szorosan vett időrendet követnek. A szerkesztők az íráskor szigorú kronológiai rendje helyett műnemi felosztás alapján rendezték el az anyagot. Az I. kötetbe két nagy fejezet, a II. kötetbe további öt fejezet került. De már az I. kötetben az I., Önéletrajzi íráskor utáni II. fejezet is A-B részre oszlik: az A a magyar népzeneről-népzeneutatról szóló kiadványokban megjelent írásokat, míg a B az ugyane témában a szerző életében kéziratban maradt írásait tartalmazza. A II. kötetben kaptak helyet a néptáncutató (III. fejezet), hangszer-történeti, zenei ikonográfiai témákat (IV.) összegző íráskor, továbbá a zenei publicisztika alá sorolt változatos tartalmú íráskor (V.) Utóbbiak között fiatalkori tevékenységének részeként az 1910-1925 közt írt, továbbá az 1950-60-as években írt koncertkritikáit, a vele készült beszélgetéseket is egybe gyűjtve találja meg az érdeklődő. Végül a személyes megnyilatkozások, köztük saját zeneműveiről szóló íráskor, a zene és film viszonyáról, a közönségnek kora zenéjével való kapcsolatáról vallott nézetei, nyilatkozatai, esztétikai megközelítésű népzenei íráskor olvashatók (VI.). A kötet végén még egy Függelék csatlakozik az íráskorhoz. Ezen belül találjuk meg Lajtha írásainak jegyzékét időrendben, melyet Volly István 1965-ös műjegyzéke nyomán állítottak össze.

Lajtha munkássága sok területre kiterjedt, amelyek eredménye most Berlász Melinda évtizedeken át idehaza és külföldön kitartóan végzett gyűjtőmunkája nyomán összegyűjtve olvasható a két kötetben. A kiadott íráskorok keresztül látható Lajtha László sokoldalú tevékenysége, olvasható számos esetben ma is aktuális véleménye. A pedagógus Lajthára vonatkozóan korábban inkább csak a Zeneakadémia Zenetudományi Tanszékén végzett népzenei lejegyzési gyakorlat tanítása kapcsán tettek szóban kevésbé érdemi, mint inkább anekdotikus említést az egykor nála tanult, népzeneutatókká lett növendékei. (Sárosi Bálint például többször elmesélte, hogy Lajtha mindig hosszú esernyővel járt, s ha valaki valamit hibázott a hangok lekottázásában, Lajtha az esernyőjével koppintott rá a hallgató fejére). De hogy milyen tanára (1919-től), később igazgatója volt a Nemzeti Zenedének, ott milyen tárgyakat, miként tanított, arról a 20-21. század fordulója körüli időig íráskor beszámoló nem igen állt rendelkezésre. Külföldön megjelent, vagy konferenciákon elhangzott francia, olasz, német és angol nyelvű íráskor, népzeneutatói és zenetörténeti jegyzetei, rádió- és egyéb előadásainak szövegei mind sokoldalúságát, kutatói érdeklődésének irányát, elődei és pályatársai iránti nagyfokú tiszteletét mutatják. Ezek közé tartozik 1941-es előadása Mozart halálának 150. évfordulóján, 1947-es rádióelőadása Debussyről, 1948-as előadása Bartókról, a zenész Albert Schweitzerről (és nem mellékesen az orgonáról) szóló íráskor stb. Az 1956-60 közötti könyvismertetései a külföldi szakirodalom naprakész használatát, ismeretét tanúsítják. Ilyenek a W. Wiora és W. Salmen munkáját, F. Hoerburger egy hangszeres könyvét, vagy a Bukarestben megjelent, Faragó József-Jagamas János által kiadott Moldvai csángó népdalok és népballadák kötetét, a Domokos Pál Péter-Rajeczky Benjamin által kiadott Csángó népzene I. kötetét ismertető recenziói.

Eddig ismeretlen volt és magyarul most először olvasható például *A magyar zene pszichológiai háttere* című tanulmánya 1937-ből, valamint a *Magyarországon virul a népies műzene* című íráskor, melyeket Kanadában publikált angolul. Európai népzeneutatói szempontból korának fontos és

számotartott tanulmánya volt a magyarul szintén most először megjelent összefoglalása *A magyar népzénéről, népzene kutatásról*, mely Párizsban a Folklore musicale-ban jelent meg 1939-ben. Még inkább érvényes ez az 1928-as prágai népművészeti kongresszuson nemzetközi kutatói közmegegyezésnek köszönhető munka eredményeként 1934-ben szintén Párizsban megjelent *Musique et chanson populaires* kötetben írt előszavára, mely magyarul szintén most olvasható először. Mint ismert, ezen a kongresszuson Bartók és Lajtha képviselte Magyarországot, amely eseményről az *Ethnographia* is többféle formában tudósított (lásd pl. Madarassy László főtítkári jelentését: 1928. XI. 2. 123.), s ott elhangzott előadásait is közölte.

Még perifériálisabbnak tűnő írásai is, mint pl. a II. kötet VI. fejezetében a személyes megnyilatkozásai közt olvasható *Konfirmál a fiam* című írása 1937-ből, a humánus gondolkodó alapvető erkölcsi értékrendjét közvetíti, a napjainkban különösen aktuális antimilitarista nézeteket fogalmaz meg. Mindezeket túl az ehhez az íráshoz mellékelt jegyzetanyagból fény derül Lajthának a Kálvin téri református templomban végzett egyházzenei tevékenységéről (712.), melyről a Lajtha életmű kutatásában eddig nem sok szó esett. Ez az írása is mutatja, hogy munkái nemcsak egy korszak gondolkodásmódjának lenyomatai. Még inkább indokolja a kiadás szükségességét, ha szorosabban szakterületünk, a zenekultúra és népművészet egészének nézőpontjából nézzük a két kötet írásait.

Természetesen nem lehet egy rövid ismertetésben valamennyi Lajtha írásra, azok mondanivalójára, aktualitására kitérni, vagy vizsgálni azt, melyik témában hol és hogyan lépett előre, vagy éppen milyen témák iránt nem érdeklődik napjainkban a szaktudomány. Ilyen szempontból is fontos tanulsága a kötet lapozgatásának még a Névmutató (762-792.), mely nagyjából a Lajtha által említett neveket tartalmazza, de egyben a személyéhez köthető irodalmi hivatkozások készítőinek neveit is feltünteti. A Lajtha által hivatkozott nevek közül itt csak kettőt emelek ki: Lajtha értő ismertetést írt Palotai Gertrúd Oszmán-török elemek a magyar himnuszban című könyvéről (közölve V. fejezet 74. sz.). Ő nyitotta meg Medveczky Jenő kiállítását, amelyben fontos dolgokat mondott el a zenéről, költészetéről, festészetéről. „Mindkét művészet rokon abban, hogy a leganyagszerűbb valamin keresztül mondja el a megfoghatatlant – és közös abban, hogy az anyagtól távol álló lényegét csak az anyag feltétlen uralmával, a mesterség legbiztosabb tudásával képes kifejezni [...] A rendnek, a mesterség örök törvényének szeretete, annak egyre inkább való tökéletesítése az, ami Medveczky Jenőt, a festőt, és engem, a muzsikust, a két szabálytalan embert, a láthatatlan törvények rendalkotó törekvéseiben összefűz.” (II. 678-679.)

A zeneszerző, zenetudós, muzeológus, tanár, közéleti ember igen sokféle témában, időben és céllal készített írásainak összegyűjtése, monografikus kiadásra előkészítése nem volt kis feladat. Az adatok összegyűjtésén kívül a könyv 104 tételből álló írásainak, jegyzetapparátusának elkészítéséhez, esetenként a korabeli sajtóhibák vagy egyéb elírások korrigálásához, a Lajtha és Lajtha Lászlóné kézjegyét őrző, beszúrástokat tartalmazó kéziratok tisztázásához kellett is a segítő kéz és a jó szem. Bár a II. kötet kiadásának előkészítését még egyedül kezdte el Berlász Melinda, amelyről már a 2013-as Lajtha konferencián beszámolt, a közvetlen kiadásra előkészítésben a Lajtha kutatásba időközben bekapcsolódott fiatalabb Zenetudományi intézeti zenetörténész munkatársak is részt vettek. Ez népzene tudományi szakirodalmi ismeretüket sajnos eléggé behatárolta, így a Lajtha népzene tudományi munkásságával kapcsolatos munkákra (például Pávai István, Pálóczy Krisztina, Tari Lujza) nincs hivatkozás (saját munkáim közül egyet említenek, ld. 521. o.).

A többségében kiadásban és kevesebb kézirat formában ránk maradt anyag megjelentetése a Lajtha kutatás, vele tágabban az általános zenetörténeti-, népzene tudományi-, népművészeti-, néptánc kutatás és általában a közművelődés fontos eredménye. A könyv mindenképpen egyfajta adós-

ságtörlesztés a hosszú időn keresztül lényegében tevékenysége minden területén meglehetősen egyoldalúan számontartott Lajtha munkássága felé. Hogy csak címszavakat soroljunk: a zeneszerzésben idehaza túl nyugatiasnak vélték, műveit jó ideig nem, vagy csak korlátozott mértékben játszották. A népzene tudomány területén ugyancsak egyoldalúan őt nevezték meg a falusi cigányzenészek egyetlen kutatójának, mintha nem lett volna ebben is, mint annyi másban Bartók és még inkább Kodály az elődje és Lajtha ilyen irányú kutatásainak finom formálója, neki magának pedig ne lett volna annyi más megírt témája! Kutatásainak centrális témái – például a népzenei monográfiák – mellett itt olyan tanulmányok is megtalálhatók, melyek mára már elfelejtődtek, illetve valószínűleg inkább csak egy adott időszakban keltettek érdeklődést a téma iránt közvetlenül érdeklődők körében.

Ezeket is érdemes azonban újból kézbe venni, s nem csak az adott témák kutatóinak. A tanulmánykötet átgondolt szerkesztési elvei révén új oldalokról láthatjuk a korábban már ismert szövegeket is. A szerkesztők kiváló munkáját dicsérő, jó minőségű és szép kiállítású könyv meggyőzi az olvasót arról is, hogy jeles személyiségek írásait újból és újból érdemes kézbe venni.

Páll István: Kötődések. Válogatott néprajzi tanulmányok. (Studia Folkloristica et Ethnographica 86.) Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen, 2022. 484 p.

Sári Zsolt

Páll István 70 éves. Ez a kerek évforduló, mint annyi más kutató esetében, Páll Istvánnál is egyfajta számvetés ideje, amikor munkásságának eddigi eredményeit számba véve, egy kerek és gazdag életutat látunk.

A Debreceni Egyetem, a Szabadtéri Néprajzi Múzeum, a Sóstói Múzeumfalú Baráti Köre kiadásában a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékén a Studia Folkloristica et Ethnographica sorozat 86. kötetében 33 korábbi tanulmány olvasható most egyben.

Az nem vitás, hogy Páll István a magyar néprajztudomány és a néprajzi muzeológia egyik termékeny és évtizedek óta meghatározó személyisége. E kötet kapcsán is fontosnak tartom kiemelni, hogy Páll István nemcsak kutatói, de muzeológiai és múzeumszervezői, vezetői munkásságával segítette és segíti most is szakmánkat.

A kötet hat fejezetre tagozódik, amelyekben Páll István kutatói érdeklődésének legfontosabb területei jelennek meg. A Sóstói Múzeumfalú egykori igazgatója mi mással is kezdhette volna gyűjteményes kötetét, mint a szabadtéri muzeológia témájában megírt legfontosabb, válogatott tanulmányaival. Ebben a fejezetben olyan fontos, ma már nemcsak muzeológiai, de múzeumtörténeti szempontból is meghatározó tanulmány adja meg a kötet felvezetését, mint az anarcsi parasztház múzeumba kerülésének tudománytörténeti összefoglalója. Hogy miért érdekes a 19. század első harmadában megépített parasztház története, arra a szerző maga is megadja a választ, hiszen így fogalmaz: „*hogy mégis bővebben foglalkozunk vele, annak az az oka, hogy a története során az épület szerepet játszott a 19. század végi budapesti Millenniumi Kiállításon, az ott megépített Néprajzi Falu ún. Szabolcs megyei magyar házában ötletet és stílust adó példája*”. Az épület története a bontával, majd egy múzeumi mentőakció keretében előbb a szentendrei Skanzenba, majd a Sóstói Múzeumfaluba kerülésével folytatódott, ahol újbóli felépítése során a múzeum legrégebbi datált épületévé vált.

A következő tanulmányokban a Sóstói Múzeumfalú történetét, fejlesztési koncepcióit és az építészeti indíttatású múzeum egyre inkább társadalmi múzeummá válásának állomását ismerhetjük meg.

Itt ki kell emelni a „*Református parókiák a 19-20. században, a mai Magyarország Észak-keleti részén*” című tanulmányt, melyben a Sóstói Múzeumfalú paplakjait mutatja be a szerző. Egy olyan

épülettípust, amelyről keveset tudunk, hiszen ez az átmeneti társadalmi csoport (a falusi intelligencia) gyakran kimaradt a néprajzosok és a történészek látószögéből.

A kötet következő fejezete *Kutatások, intézménytörténet* címet viseli, amelyben Szabolcs-Szatmár megye néprajzi gyűjteményeinek és múzeumainak története jelenik meg, köztük a Jósza András Múzeum néprajzi gyűjteményének 1918-1989 közötti eredményivel.

A kötet leggazdagabb fejezete a harmadik, *Történeti néprajz – népi építészet* címet viseli. Nem véletlen, hiszen akik ismerjük Páll Istvánt, jól tudjuk, hogy a történeti kutatások az egyik legmeghatározóbb területe az érdeklődésének. A történelem-francia szakon végzett, majd néprajzi diplomát szerzett szerző igazán a történeti adatokon nyugvó népi építészet kutatója, aki előszeretettel használja a különböző levéltári forrásokat, ezeket nemcsak „kibányássza”, de rendszerezi, értelmezi és felhasználja ahhoz, hogy ezen adatokat a terepen szerzett ismereteivel kiegészítse. A népi építészeti tanulmányok gyakran monografikus igénnyel dolgoznak fel egy-egy részterületet, gondolunk pl. a *Méhesek Szabolcs megyében a 19. század derekán*, vagy a *Gabonás vermek az Észak-Tiszántúlon a 17-19. században*. című írásokra.

Páll István természetesen a lokalitás szempontú kutatásoknak is meghatározó figurája, így nem véletlen, hogy az egyik legalaposabb feldolgozása a Bodroghöz népi építészetével foglalkozik. Ugyanez a szempont jelenik meg az Észak-kelet Magyarország építészeti sajátosságai és változásai című írásában, amelyben alapos kutatásaira támaszkodva olyan kontaktzónaként mutatja be a területet, amely nem tekinthető homogén építészeti egységnek, hanem részben alföldi, részben észak-magyarországi hatásokat mutat, az Erdéllyel való kapcsolata pedig ebben a tekintetben lényegesen gyengébb volt, mint pl. Szatmárnak.

A lokalitás nemcsak egy-egy régiót jelent a szerző munkásságában, hanem akár egy-egy települést is. Ilyen pl. Cigánd hagyományos népi építészetét bemutató tanulmánya, illetve az újfelhértói ún. „Százház” városrészeiről szóló rövid, de annál izgalmasabb írása. Ez nem más, mint egy máig fennmaradt munkáslakótelep, amely típustervek alapján épület meg olyan épületekkel, amelyek a leginkább illeszkedtek a vidéken általánosan elterjedt népi lakóépületekhez. Páll István ezen írása fontos adalék a 20. század első felének szociális lakásépítési programjait feltáró kutatásokhoz. Páll István kutatói érzékenységét és léptékváltásait fémjelzi a *Falusi építkezési formák változásai 1945 után* című tanulmánya, amely már a magyar vidék háború utáni átalakulását dokumentáló és feltáró kutatások folyamatába illeszkedik.

Nem véletlenül fogalmaztam úgy, hogy Páll István széles látókörű kutató, hiszen az ötödik és hatodik fejezetben folklorisztikai és vegyes tematikájú néprajzi írásokat tett közzé. Ezek a tanulmányok, úgy is fogalmazhatnánk a szó legjobb és pozitív értelmében, hogy „melléktermékek”. A népi építészeti kutatásokhoz felhasznált, tanulmányozott és rendszerezett levéltári forrásokban természetes módon számos, közvetlenül nem az építészethez kapcsolódó információt is talált. Ezeket nem félrerakta, hanem ugyanazzal az alaposítással rendszerezte, majd kisebb-nagyobb írásokban dolgozta fel, ahogy az építészeti témában. Így születhetett meg a *Mágikus eljárások és egyéb orvoslások a 18. századi Szabolcs megyéből* című írása, vagy ahogy egy 18. századi törvényszéki irat alapján elkészült „*De eo utrum*” – *Krimi? Talán folklór? Neán regészet?* című munkája.

A vegyes néprajzi írások jelentős része is levéltári forrásokon alapul, legyen szó az úrbéli összeírásokról, hegyaljai mezővárosokról, vagy éppen a Tisza két partja közötti árucseréről.

A kötet záró tanulmánya 2022-ben olvasva különösen aktuális, hiszen *A történelem tényénzetből* című írásában az ungvári skanzen keménycseréptányér gyűjteményét vizsgálja. Az ukrainai orosz invázió nemcsak emberéleteket követel, de gyakran egyetemes kulturális örökségünk is ve-

szélybe kerül, vagy éppen megsemmisül. Ezért is nagyon fontos az örökséghelyszínek és múzeumok gyűjteményeinek minél alaposabb feltárása és dokumentálása.

Páll István, amikor nyugdíjba vonult, csak a hivataláról mondott le, azóta is fáradhatatlanul kutat és publikál. Nyugdíjasként új hobbira is szert tett, sokan tudjuk, hogy szinte megszállottja lett a keménycseréptányéroknak. Ez nemcsak gyűjtői szenvedély, hanem a tárgy – jelen esetben cseréptányér – minél mélyebb, minél szerte ágazóbb kutatása is. Ennek picit, de annál fontosabb és hangsúlyos részterülete jelenik meg e cikkében, amikor is az országhatárok elmúlt száz évben történt változásainak a cseréptányérokon megjelenő hatását mutatja be.

Páll István Kötődések című kötete több, mint harmincöt év tudományos terméséből ad átfogó képet. Ezen tanulmányok egy része a konferenciákon, más része vidéki folyóiratokban jelent meg, így talán az internet korszakában is jó és hasznos, hogy egy kötetben olvashatjuk őket.

Pesty Frigyes: Baranya vármegye helynévtára 1864–1865. Csorba Győző Könyvtár, Pécs, 2019. 423 p.

Mód László

Igényes, a mai elvárásoknak messzemenőig megfelelő kiadványt jelentetett meg a Csorba Győző Könyvtár 2019-ben, amelyben a Pécsi Tudományegyetem oktatói, Csibi Norbert, Gözsy Zoltán és Máté Gábor arra vállalkozott, hogy Pesty Frigyes Baranya vármegyei helynévtárát közreadják. Hármuk közül Gözsy Zoltánnak voltak már korábbi tapasztalatai a gyűjteménnyel kapcsolatban, hiszen ő részese volt a Somogy megyére vonatkozó anyag megjelentetésének. Az adattár kiadása az 1970-es években kezdődött és különböző elvek, módszerek alapján valósult meg. Kötetünk abba a csoportba tartozik, amelyik a korabeli közigazgatási határokat vette alapul és nem a mai állapotokból indult ki, mint számos korábbi közlés. Esetünkben előbbi figyelembevételét már csak abból a szempontból is fontosnak tarthatjuk, mivel – mint ismeretes – a vármegye déli részét az első világháborút követően a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz csatolták. Mind az állam-, mind a vármegyehatárok változásai indokoltá tették korabeli térképek közlését, amelyeknek a mérete lehetett volna nagyobb, ám egy kihajtható vagy egy mellékletben elhelyezett másolat nyilvánvalóan jelentős mértékben növelte volna a kiadási költségeket. A baranyai névgyűjtemény kiemelkedő tudományos értéke, hogy a helynevek feltérképezése szinte teljesnek tekinthető, a vármegye területén található 361 település közül mindössze hatnak hiányoznak az adatai. A helynévtár felhasználásnak lehetőségeihez szolgáltatnak támpontot a kiadvány elején található tanulmányok, amelyek egyfelől elhelyezik Pesty Frigyes nagyszabású „vállalkozását” a korszak tudományos életében, másfelől annak értékét, jelentőségét is igyekeznek megfogalmazni. Az adattár közreadását és gondozását végző szakemberek közösen összeállított írása részletesen ismereti a gyűjtés előzményeit és menetét, így képet alkothatunk arról, hogy miképpen zajlottak, milyen közreműködők bevonásával a munkálatok. Kihangsúlyozzák, hogy Pesty Frigyes vállalkozásának sikeréhez nagy mértékben hozzájárult a Magyar Tudományos Akadémia támogató állásfoglalása és a Helytartótanács pártfogása is, ami felszólította a vármegyéket az összeírás elvégzésére. Arra is kísérletet tettek, hogy a helynévanyagban a szájhagyomány szerepét és jelentőségét vizsgálják. A tudománytörténeti előzmények ismertetését az teszi teljessé, hogy Pesti János személyében egy nyelvész is sikerült bevonni, aki évtizedekkel kötetünk megjelenése előtt már próbálta kiaknázni a Pesty-féle gyűjteményben rejlő lehetőségeket. Tanulmányából megtudhatjuk többek között azt, hogy az adattár teljes anyaga az Országos Széchényi Könyvtárba került, melynek kutatása akkor vált könnyebbé, amikor a teljes kéziratot mikrofilmre másolták. Pesty adatai

beépültek a Baranya megye földrajzi nevei című kétkötetes munkába, amelyek Pesti János szavaival élve „szépen kapcsolódnak a ma is élő nevekhez.”

Minden hasonló jellegű kiadvány kapcsán joggal merülhet fel bennünk a kérdés, hogy a mai viszonyok közepette vajon milyen célt szolgálhat egy ilyen típusú vállalkozás, van-e értelme a névanyag közzétételének? Meglátásom szerint mindenféleképpen van, mivel egy adott korszak helyneveinek állománya napjainkban is érdeklődésre tarthat számot. Gondoljunk csak bele, hogy Baranya vármegye az elmúlt 160 esztendő alatt milyen alapvető gazdasági-társadalmi változásokon ment keresztül. Gyökeresen módosultak például az etnikai viszonyok, az 1860-as években még olyannyira jellemző sokszínűség a 20. század folyamán ugyancsak megfakult, habár a térségben új népcsoportok megtelepedésére is sor került. Az adattárban rögzített helynevek segíthetik a mai ember tájékozódását egy-egy település határában, különösen akkor, amikor az elnevezéseket megalkotó közösség leszármazottai, utódai különböző okok miatt már nincsenek jelen, akiktől ezeket el lehetne sajátítani, meg lehetne tanulni. A helyi oktatásban, a hon- és népismeret vagy más tantárgyak keretei között akár sor kerülhet arra is, hogy a diákok tanáraik útmutatásával a helynévanyagon keresztül ismerkedjenek meg azzal a kultúrtájjal és annak változásaival, ahol élnek. A jövőbeli hasznosítás egy másik szintjét jelenthetik a helytörténeti kutatások, amelyek meggyőződésem, hogy Baranya megye vonatkozásában sem aknázták ki kellőképpen a földrajzi nevekben, így a Pesty-féle gyűjteményben rejtőző lehetőségeket. A helynévtár közreadásán túl e nagyszabású munkát végző szerzőgárda számára izgalmas kihívást jelenthet a gyűjtemény összehasonlítása, összevetése olyan levéltári dokumentumokkal, amelyek a térség etnikai, migrációs, településnéprajzi és gazdaságtörténeti viszonyairól szolgálnak alapvető információkat. Nyilvánvaló, hogy ez a munka nem lehet teljeskörű, hiszen az archivális forrásokban sok esetben csak véletlenszerűen bukkannak fel ilyen adatok. Az eddigi kutatások, illetve a levéltárakban feltárt dokumentumok lehetővé tennék egy olyan elemzés elvégzését, amely Baranya vármegye példáján keresztül vizsgálná Pesty Frigyes helynévtárának forrásértékét. Választ adhat arra a kérdésre, hogy a változó etnikai-migrációs és gazdaságtörténeti viszonyok miképpen tükröződnek a gyűjteményben? Milyen mértékben szolgáltathat támpontot ezeknek a témáknak a feltárásához a 19. század közepén rögzített helyi emlékezet?

Összességében elmondható, hogy kiadványunk több szempontból is kiemelkedik a megyei helynévtárak közül, amelyek hasonló célkitűzések mentén igyekeztek közreadni a Pesty-féle gyűjtemény vonatkozó részeit. Mindez nemcsak az igényes nyomdai megjelenésnek és alapos szerkesztői munkának köszönhető, hanem annak is, hogy az adattár értelmezését változatos szerzői gárdát felvonultató tanulmányok segítik. Bátran kijelenthetjük, hogy kötetünk mintaként szolgálhat más megyei helynévtárak közlésére vállalkozó szakemberek, intézmények számára egyaránt.

Petercsák Tivadar: Az egri vár kultusza. Líceum Kiadó, Eger, 2022. 160 p.

Veres Gábor

Petercsák Tivadar legújabb könyve 160 oldalon, 217 színes és fekete-fehér képpel, keménytetővel elegáns borítójával várja olvasóit, mely a Líceum Kiadó munkatársainak kiváló munkáját is dicséri. A szerző évtizedek óta kutatja az egri vár kultuszának történetét, összefüggéseit és a témában korábban is jelentek már meg írásai. Ebben a kötetben azonban minden eddiginél átfogóbb képet kívánt adni, melybe szántalan új elemet is beépített. A mű azonban nem száraz kutatási összefoglaló. A nagyszámú jó minőségű illusztráció is jelzi, hogy szélesebb közönséget kívánt elérni és ennek megfelelően a

szövegben is gondosan fogalmaz, a történelmi összefüggéseket is felvillantja és megjelennek érdekes történetek is a kultuszhoz kapcsolódóan.

Fontos azonban tisztázni, hogy mit is értünk a kultusz kifejezés alatt, melyhez a kötetben olvasható a szerzői definíció: „*A kultusz megkülönböztetett figyelem, érdeklődés, rajongó tisztelet egy adott közösség számára fontos eszme, vallás, esemény, személy iránt, amely megidézése és magasztalása példát, értékmintát és utat mutat a közösség tagjainak. A kultusz tárgyát képező pozitív elemek lényegében a közösség szimbólumaivá, megismerhetőivé válnak, erősítve annak identitását.*”

Nagyon fontos és hangsúlyos gondolatok mindjárt a kötet bevezetőjében. Hiszen joggal vetődik fel a kérdés vajon mekkora is az a közösség, akiknek értékmintát mutatnak az egri várhoz kapcsolódó események? Tudjuk és a kötet fejezeteiben is bebizonyosodik, hogy ez jóval túlmutat a helyi közösségen fontos identitásképző elemmé válhatott az egész magyarság körében. A kultusz ápolása ezért is nagyon fontos, fontos volt és fontos lesz, hogy minden korszakban, ahogy elődeink úgy majd az utánunk következő generációk is elérjenek vele minél több embert a közösségben, honfitársaink között, erősítve identitásukat.

„*1552-től számíthatjuk az egri vár kultuszának kialakulását, amelyhez hozzájárultak a következő évszázadok történetíróinak, költőinek, íróinak, festő- és szobrászművészeinek, zeneszerzőinek az alkotásai.*” A kultusz alapja az 1552-es várvédelem, melyet alaposan elemez a szerző. Számos pozitív eseményt hozhatnánk fel azonban történelmünkéből, melynek nem alakult ki kultusza, vagy csak szűk körben ismert. Nagyon fontos volt, hogy az 1552-es hősiesség híre messzire jutott itthon és külföldön a 16-17. században. „*Tinódi két egri históriás éneke betöltötte hivatását. Szerzője járta vele az országot, mindenütt énekelte, úgyhogy utána alig lehetett valaki a hazában, aki ne hallotta és csodálta volna az egri hősök történetét*” írja a szerző. Nagyon fontos Tinódi Cronica-jának nyomtatott kiadás is az ostromot követő évben, hiszen ez maradt meg az utókorra ezt olvashatta Gárdonyi Géza is, aki a szerző szerint is a „*várkultusz igazi megteremtője*”

Tinódi mellett azonban Petercsák Tivadar számtalan olyan korabeli forrást említ, mely hírt adott az egri eseményekről. Nagyon fontos volt, hogy Eger török megszállás alól való felszabadítása után az iskolákban is felismerték a hősiesség várvédelem fontosságát a tanulók keresztény erkölcsi nevelésében. A szerző kiemeli Telekesi István püspököt, aki 1699-ben a következő évi iskolai színdarab témájának a „*dicső egri hősök küzdelmének bemutatását*” jelölte ki. Dobóról több drámát is előadtak az országban a 18. században, nem csak Egerben, hanem például Pozsonyban is. Külön fejezetet szentelt a szerző „*Az egri hősök, mint a nemzeti függetlenség védelmezői*” címmel a kultusz 19. századi kibontakozásának. Azt, hogy a 19. század mennyire meghatározó volt a várkultusz kiteljesedésében az is jelzi, hogy a nagy számú eseményt, példát, jelenséget felvonultató rész mellett külön fejezett kapott Pyrker János László érseknek a vár történeti és vallási kultusza megalapozásában végzett tevékenysége. A kultusz tárgya az egri vár pusztulásának, kőbányaként való hasznosításának időszaka Pyrker érsek hivatalba lépésével véget ért és építkezés, helyreállítás vette kezdetét. A szerző megállapítása szerint „*ő ismerte fel a vár történeti értékét és a lehetőséget arra, hogy történelmi és vallási emlékhellyé alakítsa.*” „*A vár vígasztalan romhalmaza az ő kezétől kapta az első szépítést.*”

Nagyon sok új elemmel gazdagítottak a szerző az Eger csillagokról szóló ismereteinket is. Megismerhetjük a korabeli, meghatározó lapokban megjelent értékeléseket a műről és az egriek Gárdonyiról alkotott véleményét is, akik „*a hősi várvédeknek emléket állító írói tisztelték Gárdonyiban.*”

A kultusz épülésében fontos mérföldkövek voltak a várvédelem évfordulóinak az ünnepei. A kerek évfordulók közül először a 350. kerül megünneplésre 1902-ben, majd a 400. Magyarország történelmének egy eltorzult időszakában 1952-ben és a 450. 2002-ben, melynek a szerző Petercsák

Tivadar is aktív résztvevője volt. A 400. évforduló megünneplése annak ellenére, hogy túlzott aktualizálás, napi politikai célok szolgálata jellemezte ráirányította a figyelmet az egri várra és az 1552-es győzelemre. Az események országos érdeklődést váltottak ki. A legutóbbi két kerek évforduló közti fél évszázad nagy változást hozott a kultuszt tárgyát jelentő vár történelmében is. Múzeum került a vár falai közé, mely érdekelt lett a régészeti feltárás, műemléki helyreállítás megkezdésében, folytatásában. A Bakó Ferenc által vezetett múzeum az Eger Vára Barátainak Köre támogatásával elérte, hogy országos szinten is megszülethetett a helyi döntéshozói szinten is támogatott döntés, mely szerint a „*történelmi falak között a vár hagyományait méltóképpen ápoló és azokat megismertető múzeumnak kell működni*”.

Az 1957-ben megalakult várbaráti körnek is az egri vár lett a székhelye. A tevékenysége jelentős részben éppen a várhoz, és ezáltal a várkultuszhoz kapcsolódik. A kötetben ezáltal megkerülhetetlen ez egyesület tevékenységének kutatása, bemutatása, hiszen az alapítása óta eltelt 65 esztendőben számtalan az egri várral kapcsolatos kezdeményezésnek volt a motorja, megvalósítója. A kötet szerzője, aki maga is hasonló értékeket vall, Egerbe érkezése után hamar csatlakozott a tagsághoz, majd pedig hosszú éveken keresztül az egyesület vezetőjeként dolgozott. A kötetben leírtak jól alátámasztják, hogy bár egy civil szervezet nem bír jelentős anyagi erővel, mégis lehet szerepe meghatározó az elhivatott tagsága által, akik önkéntes munkájukkal nagyon sok időt és energiát fordítottak a programok, kezdeményezések megvalósítására, a döntéshozók meggyőzésére, pályázatok írására és igyekeztek minden olyan szervezettel együttműködni, akik a vár hagyományainak az ápolását valamilyen szempontból fontosnak tartották és ezért hajlandóak voltak tenni is valamit.

Egerben a várkultusz ápolásában nagyon sokan vettek részt. Külön kiemelés érdemeltek a kötetben azok a kezdeményezések, melyek Egeren kívül saját lakóhelyükön erős hagyományápoló és azért aktívan cselekvő közösségeket hoztak létre és szorosan együttműködtek az egri szervezetekkel. 1995-ben például a dobóruszkai templomban, ahonnan Dobó István síremlékének vörösmárvány fedőlapja 1832-ben az egri várba került, felállították annak másolatát, melyet Seregély István egri érsek áldott meg. A következő évtizedekben Dobóruszkán újra összeállították a teljes szarkofágot, melybe újra temették az egri hős várkapitány régészeti feltárás során megtalált földi maradványait. A dobóruszkai templom ezáltal az egri várkultusz egyik fontos kultuszhelyévé vált. A rendkívül gazdagon feldolgozott időszakba már azok az évtizedek is beletartoznak, melyek során a szerző a vármúzeum vezetőjeként sokat tett a kultusz ápolásáért. A fejezetbe így számos olyan gondolat, információ is bekerülhetett, mely első kézből szolgált forrásként, illetve értő szemmel tette lehetővé a történések bemutatását, elemzését, melyekben Petercsák Tivadar aktív kezdeményező, megvalósító szerepet játszott.

Számos olyan kezdeményezés történt ebben az időszakban, mely ma is jelen van, működik, igazolva azt, hogy széles körben van rá igény, érdeklődés, sokan vannak, akik részt szeretnének venni ebben, át szeretnék élni a helyszínen. A Végvári Vigasságok és a Vártábor már negyed százada megrendezésre kerülnek. A 450. évfordulóra tervezett Egeri Vár Napját eredetileg egyszeri alkalomnak tervezték és a szervezőket is meglepte 2002. október 17-én a várba látogató tízezres tömeg. A kultusz iránti ilyen mértékű érdeklődés miatt vált minden évben megrendezett eseménnyé, mely azóta is töretlenül népszerű.

A hősies várvédelem négy és fél évszázados jubileumára szervezett emlékvé külön fejezetet is kapott a kötetben. A programsorozat 2002 őszén az ostrom hajdani napjaira csúcsosodott. Szeptember 11-én a török támadás napján nyílt meg a gótikus püspöki palota földszintjén Az Egeri vár kultusza időszaki tárlat. Első alkalommal tekintették át nagyközönség számára készült kiállítás módszerta-

nával a témát. A tárlat ötlete is Petercsák Tivadartól származott és először készült olyan kiállítás, mely a vármúzeum gyűjteményében lévő műtárgyak dokumentumok mellett más egri és fővárosi közgyűjtemények is segítettek műtárgyak kölcsönzésével. Az egri vár kultuszáról 2002 októberében tudományos tanácskozást is rendeztek. Az emlékév hatalmas érdeklődés hozott, a témáról szóló említett tárlatot tízezrek látták és a vármúzeum látogatottsága a rendszerváltás óta nem látott magasságot ért el 468 ezer fővel, mellyel akkor Magyarország leglátogatottabb múzeuma volt. Ez a fejezet is alátámasztja, hogy az emlékév a várkultusz jelentős megerősödését hozta. A kötetet a szerző a 21. századról szóló fejezettel zárja, melynek történéseit egészen 2022-ig, a könyv megjelenéséig vezeti. Olvashatunk a kultusz tárgyát képező emlékhely rekonstrukciójának öröndetes folytatásáról és napjaink történéseiről is a 2022-es Gárdonyi emlékév kapcsán.

A kultusz csak akkor tud fennmaradni, a társadalom minél szélesebb rétegét elérni és rájuk hatni, ha a közösségben azt nem csak fontosnak tartják, de van tenni akarás, tettek és ennek eredményeként fejlesztések, programok, kiadványok jönnek létre. Miközben a kultusz alap gondolata változatlan, folyamatosan újabb és újabb elemekkel bővül, épül. Erre bizonyíték a most bemutatásra került kötet tartalma, melyben 160 oldalon keresztül tudta a szerző bemutatni az egri vár kultuszát, elődeinknek a kultuszért tett munkáját, törekvéseit, eredményeit.

Petercsák Tivadar impozáns összefoglalása egy mérföldkő ebben a történetben, mely a múltat áttekintve megnyutató reményt nyújt azzal kapcsolatban, hogy az az út, ami a kultusz előtt áll még nagyon sokáig fog tartani. 2022-ben a hősiek várvédelemnek nem évszázados vagy félévszázados jubileuma van, de kerek az évforduló: 470 éve Dobóék ezekben a napokban vették számba a veszteségeket, megérkezett már a levél és a törököktől zsákmányolt zászlók, fegyverek a császári udvarba és úton volt már a hír szerte Európában az egriek diadaláról.

A 470. évfordulón megjelent kötet, nem nehéz megjósolni, hogy a várkultusz részévé fog válni. A következő kerek, fél évezredes évfordulón, 2052-ben, ha kiállítással vagy a kultuszt elemző kötettel, esetleg e-bookkal jelentkeznek a témával foglalkozók, abban bizonyosan helyet fog kapni Petercsák Tivadarnak Az egri vár kultuszáról szóló kötete.

Gecse Annabella: Gömör szíve. Tanulmányok a dél-szlovákiai Gömör népi vallásosságáról. (Lokális és regionális monográfiák 9.) Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja–Komárom, 2021. 368 p.

Sári Zsolt

Gecse Annabella nem könnyű szakmai feladatot vállalt magára, amikor az egykori Gömör vármegye kilenc településének népi vallásosságát kezdte vizsgálni, majd fogalmazta meg tapasztalatait. Mind Gömör, mind a népi vallásosság jól ismert és kutatott a magyar néprajztudományban. Ezt a kötet első két fejezetében a szerző is bemutatja, külön is kiemelve Alma Materének, a Debreceni Egyetem (akkor még Kossuth Lajos Tudományegyetem) Néprajzi Tanszékének Gömör kutatását.

A népi vallásosság értelmezési lehetőségeinek ismertetésével kísérletet tesz arra, hogy az elméletek gyakorlati oldalát az alapos terepmunka tapasztalataival összevesse, illetve alátámassza kutatási eredményeivel. A népi vallásosságot Bartha Elek definíciója alapján szembeállítja a hivatalos, elitista vallásossággal, a gyakorlat formai kontextusát emeli ki, a hívek vallásgyakorlatának valamennyi aspektusával.

A kötetben kilenc, többségében katolikus gömöri falut (Abafalva, Baraca, Cakó, Füge, Méhi, Rimaszécs, Sajószentkirály, Uzapanyit, Velkenye) vizsgál – a levéltári források mellett mélyreható terepmunkával – és mutat be, kiemelve a települések hitéletbeli infrastruktúráját, meghatározó egy-

házi személyiségeit. A terület a trianoni békediktátum következtében bizonytalan egyházi fennhatóság alatt állt, jellemző, hogy 1920. június 4. után csak 1939. október 1-től volt kinevezett püspöke (Bubnics Mihály), majd 1945 után püspöki helynök, káptalani helynök és apostoli kormányzója volt a rozsnyói egyházmegyének. Települési szinten hasonló problémákat láthatunk, hiszen több település esetében a plébánia és a filia más-más ország területéhez került. Jól látható azonban, hogy az önszerveződő közösségek a mindennapi működésüket biztosítani tudták.

A települési leírások rámutatnak a terület viszontagságos 20. századi történetére, a kisebbségi sorba került magyarok megpróbáltatásaira, a kitelepítésekre, az etnikai és vallási arányok megváltoztatására tett politikai kísérletekre.

A levéltári forrásokat használja föl, hogy minél pontosabb képet adjon a falvak és az egyházi személyek gazdasági kapcsolatáról és lehetőségeiről. A papi járandóságok részletes, forrásokra épülő bemutatása ad módot a falu gazdasági, természeti viszonyinak a megismerésére is. A pár-bér, a javadalmi földek, a stóla jövedelem azt is megmutatja, hogy milyen arányban volt ennek része a gabona, tűzifa, csirke-, sertéshús, só, vaj, szalma. A földbirtok mellett a kert, a plébánia, a gyümölcsös, gazdasági épületek is a *sessio* részét képezték. A plébánosok mellett a kántor, kántortanító is a közösség meghatározó formálói voltak, akik néhány kivételtől eltekintve mindig nagy tiszteletben álltak. Ők lettek az „*egyensúlyozók*”, akik a püspök előtt képviselték a református többségben élő katolikus szigetek lakóit, az állammal szemben pedig saját biztonságukat háttérbe szorítva képviselték az elhurcoltak és kitelepítettek érdekeit. Ugyanígy fontos szereplők lettek a 20. század végére azok a helyi mindenek, a kulcsemberek, akik a közösség szemében az állandóságot is jelentik.

A második világháború után a kitelepítések mellett az államosítás is negatív hatással volt a helyi vallásgyakorlatra, amit közvetve a munka- és életritmus radikális megváltozása is alakított. Gecece Annabella a napjainkban tapasztalható szekularizálódást ezekre a folyamatokra vezeti vissza. A települések lakóinak vallásosságát három típusba sorolta: a *hagyományos vallásgyakorlat őrzői*, akiknél az intézményesülés folyamatát is tapasztaljuk, akiknél a tradíció igazsággá, axiómává válik, és ez gyakran kiüresedéshez vezet. Ők lesznek a hagyományból templomba járók. A *második típus* azokat a felnőtteket jelenti, akik ugyan nem templomba járók, de szüleik nemzedékének vallásossága értéket jelent számukra. Ők azok, akik számára az ünnepnapok elképzelhetetlenek templom nélkül.

A *harmadik típusba* azok a fiatalok tartoznak, akik számára nem volt tiltott a vallásosság, akik nemcsak a hagyományok, de az egyház által is építik saját vallásosságukat.

A vidék sajátos társadalmi és etnikai szerkezete miatt egy negyedik, sajátos csoportot is megfogalmaz a szerző: a cigányokat, akik saját törvényeik szerint vallásgyakorlók, ami meg is különböztette őket a magyaroktól.

A népi vallásosság iránt érdeklődő szakmai és laikus olvasó is izgalmas kötetet tarthat a kezében, hiszen a könyv második részében egy adattár kapott helyet, ahol időrendi sorrendbe rendezte a szerző azokat az iratokat, amelyekben a települések megjelentek a Rozsnyói Püspöki Levéltárban, és az elemző tanulmányban felhasználásra kerültek.

Az Adattár után a települések templomainak és szakrális kisemlékeinek részletes bemutatását olvashatjuk fotókkal és rajzokkal. Itt muszáj megemlíteni azt a tudománytörténeti epizódot, hogy Liszka József sorozatszerkesztő a szakrális kisemlékek kutatójaként példaértékű elő- és módszertani-tanulmányokat végzett már el.

A könyv utolsó fejezetében egy, a népekekre vonatkozó adatbázis olvasható, egy olyan összeírás, ami kétszer egy-egy éven át készült, 2009–2010-ben és 2011–2012-ben. Ennek során a szent-

misén elhangzó népekeket vette számba a szerző, aki a második gyűjtés során videófelveteleket is készített, amelyek a táblázatban megjelenő QR-kódok segítségével meg is tekinthetők.

Gecse Annabella kitűnő könyvében sűríti a magyar néprajztudomány legszebb módszertani hagyományait, az alapos levéltári forrásfeltárást és a terepmunkát. Így az olvasó mélységében és részleteiben ismerheti meg a dél-szlovákiai Gömör népi vallásosságát.

Halász Péter: Az első csóktól az első gyermekig. Párvalasztás, házasság, gyermek a moldvai magyarok szokás- és hiedelemvilágában. Tortoma Könyvkiadó, Barót, 2020. 455 p.

Magyar Zoltán

A moldvai magyar népi kultúra kutatásáról szólva Halász Péter életműve megkerülhetetlen. E tájegység mára könyvtáryi méretűvé duzzadt irodalmában is olyan fontos művek sokasága fűződik a nevéhez, amelyek nélkül a moldvai magyarokról mindössze felszínes ismereteink lennének. Az utóbbi másfél-két évtizedben publikált összefoglaló művei pedig olyan tudományos monográfiák (*A moldvai csángó magyarok hiedelmei*, 2005; *A moldvai magyarok hagyományos állattartása*, 2007; *Növények a moldvai magyarok hagyományában és mindennapjaiban*, 2010; *A hagyományos szántóföldi növénytermesztés a moldvai magyaroknál*, 2015), amelyek egyenesen tudománytörténeti jelentőségűek, s voltaképpen bármelyikük elegendő lenne egy MTA doktori címhez. Legújabb, monografikus igényű műve, a közel félezer oldal terjedelmű *Az első csóktól az első gyermekig* című kötet is e sorba tartozik: impozáns tudást és terepismeretet tükröző alapmű.

Halász Péter ebben az új, meghatározó könyvében – korábbi, felsorolt monográfiáihoz hasonlóan – négy-öt évtized moldvai gyűjtőútjainak ismeretanyagát összegzi. Sok tekintetben már a választott téma is hiánypótló, hiszen a magyar néprajzi irodalomban az átmeneti rítusok és az emberi élet fordulói kapcsán alig van példa hasonló, monografikus igényű feldolgozásra. Balázs Lajos Csíkszentdomokosról és Csáky Károly Középső-Ipoly mentéről írt trilógiáin kívül a keleti magyar nyelvtérületről e témakörben talán csak Veres Emese Gyöngyvér barcasági (felnőtté válás) és Balatonyi Judit gyimesi (párvalasztás, lakodalom) kötetét említhetnénk, továbbá immár Moldva kapcsán természetesen Virt István hasonlóan nagyszabású áttekintését a moldvai csángók halottas szokásairól és hiedelmeiről (*Elszakasztottad a testemtől én lelkemet*, 2001).

Nem tudni, hogy Halász Péter esetében a főként anyagi kultúrára fókuszáló, nagy ívű feldolgozások után miért irányult figyelme erre az alapvetően társadalomnéprajzi témakörre – jöllehet szinte bizonyos, hogy a moldvai magyarok hagyományos társadalomszerkezetének, társadalmi változásainak, a mindennapi élettel kapcsolatos rítusainak is ő az egyik leginkább avatott ismerője. Bizonyára szerepet játszott e témaválasztásban a személyes szál is, hiszen második házasságát történetesen egy moldvai csángó leánnyal kötötte, és vélhetőleg ezáltal is olyan mérvű látásmódra és vonatkozó ismeretanyagra tett szert, amely egy hosszan tartó állomásozó terepmunka révén sem volna lehetséges. És bizonyára az is motiválta a szerzőt, hogy a korábbi néprajzi szakirodalom viszonylag gyér e tekintetben: Wichmann Györgyné Szabófalváról szóló írásán és Domokos Pál Péter Trunkkal kapcsolatos közleményén kívül számottevőbb híradás nem ismert a 20. század első feléből.

Halász Péter könyve a témakör minden részterületére kiterjedő, komplex mű. Nem csupán az emberi élet eme – egyik – sorsfordító időszakának valamely fontos szegmensét (lásd: lakodalom) dolgozza fel, hanem nagy ívű elemzés formájában azt folyamatában, teljes spektrumában ábrázolja. Egy történelmi visszapillantás keretében – mintegy bevezetőként – szót ejt a moldvai magyarság történelméről és kutatástörténetéről, majd rátér a könyv tulajdonképpeni témájára. A kötet három fő

fejezetre tagolódik: *A párválasztás előzményei és következményei; Menyegző, lakodalom, nunta; A család és a gyermek*. Az első nagyobb tartalmi egység a különféle ismerkedési alkalmakat vázolja fel a pajtáskodástól kezdve, amikor „a legény már érzi a leánynak a büzit”, a *szerető* szó sajátos, moldvai értelmezéséig. A moldvai magyar népéletben is meghatározó közösségi összefüggések, a *guzsalyos* és a különféle táncos alkalmak e tájon is az ismerkedés legfőbb helyszínét adták. Az udvarlásról, párválasztásról szólván kiváló áttekintés olvasható a különböző falvak és településcsoportok exogám/endogám házassági szokásairól, továbbá a monográfiának szintén részét képező hiedelem-vonatkozások kapcsán a szerelmi *kilelés* különféle passzív (szerelmi jóslás) és aktív (szerelemre készítés: szerelmi mágia) formáiról, melyek között számos moldvai specifikumról is szó esik, lásd az éjféli karószámlálást, vagy éppen a tükröbenzés különféle rítusait (*oglundálás*).

A moldvai magyarok körében valaha főként *menekező*nek, manapság inkább – román nyelvi hatásra – *nuntának* mondott menyegző, lakodalom áttekintése és ismertetése önmagában közel kétszáz oldalt ölel fel a könyvben. A szerző társadalomnéprajzi elemzésének is ez a fejezet a leginkább kidolgozott része. Részletesen szó esik benne a hozomány (észre) jogi kérdésköréről, a lánykérés és a menyegzőbe hívogatás helyi szokásairól, sőt kifejtő jelleggel olyan unikális momentumokról is, mint például a lakodalmi virágos pálca szerepe, a pálca megtáncoltatása stb. E fejezet fontos része az a négy esettanulmány, amely egy-egy jellegzetes moldvai magyar település példáján mutatja be a lakodalom hagyományos (20. századi) formáját, szokásrendjét, illetve annak változását. E négy lokális elemzés minden esetben egy-egy korábbi feldolgozásra támaszkodik: Szabófalva kapcsán Wichmann Györgyné 20. század eleji beszámolójára, Trunkról Szabó Ferenc helybeli gazda leírására, amelyet Domokos Pál Péter adott közre *A moldvai magyarság* című emblemikus művében, Pusztináról szólván a helybeli születésű Nyisztor Tinka népi táplálkozáskultúrával foglalkozó kutatási eredményeire (és nyilván saját mélyreható terepismeretére, hiszen a szerző felesége is pusztinai), végül Lészped kapcsán Faragó József egy olyan közleményére, amelyben a jeles folklórkutató a múlt század derekán végzett kutatásait ismertette.

E közel kétszáz oldalon a moldvai magyarok házasságkötésének komplex ismertetésére lelhet az olvasó. A szerző az ünnepi események leírásán kívül szót ejt arról is, hogy a templomi ceremónia valójában mennyire „idegen” elem a szokásrendben. Hosszasan elemzi a lakodalmi étkezések hagyományos formáját (pl. a töltött tyúk rituális szerepét), és annak recens változásait. Szó esik a házasságok rendhagyó körülményeiről is, például a gyimesi csángók köréből ismert együttélés/próbaházasság esetenkénti feltűnéséről, a kényszerű házasságokról és a lányszöktetés szórványos történelmi emlékezetéről, a megesett lány (*bitang gyermek, burjánbaba*), és az agglegény, vénleány társadalmi megítéléséről. Továbbá ez esetben is a társadalmi jelenségek folklór aspektusairól (a lakodalmi *ujjogtatás* színes moldvai szövegváltozatiról, a lidércszeretővel kapcsolatos hiedelemtörténetekről) – a gyermekgyilkosságról szólván mindössze a *vartyogó* somoskai hiedelemköre mutatkozik hiányként e könyvben.

A kötet utolsó nagy fejezete az ifjú házaspár házasságkötés utáni első néhány évét követi nyomon. Az új közös élet örömeit és lehetséges buktatóit is felvázolva e rész alapvetően a születendő gyermek, a terhes és gyermekágyas asszony társadalmi szerepét és személyes sorsát járja körül. Szó esik benne a családtervezés különféle direkt és indirekt formáiról, a várandóság időszakáról, és természetesen a szülésről magáról, a baba szerepéről, továbbá a gyermekágyas anyával és az újszülöttemmel kapcsolatos tabukról, tilalmakról, a csecsemőt fenyegető rontás elhárításáról (*abagos gyerek, igézés* stb.). A néphit körébe sorolható rítusok ismertetésén kívül a szerző számos hiedelemtörténetet is közread (lásd keresztleletlen/halva született gyerek, váltott gyerek). Noha a moldvai magyar népi

kultúra úgy általában is bővelkedik kuriózumokban, a keresztleletlen gyerek hiedelemalakja kapcsán külön is talányos és választ igénylő az a Halász Péter által többször idézett 17. századi kicófalvi adat, miszerint az ott lakók igyekeztek minél későbbre halasztani a keresztelest, mert hitük szerint az a gyermek javát szolgálta: addig „jobban nőtt”.

Halász Péter könyvének utolsó két – a tartalomjegyzékben némiképp elbújtatott – alfejezete a gyermek hagyományos életbe történő belenevelődéséről szól. Közelebbről szemlélve azonban itt valójában már nem is a kötet voltaképpen témájáról olvashatunk, hanem kvázi függelékként egy lehetséges szokásmonográfia előzetesét kapjuk. E közel félszáz oldal ugyanis a moldvai magyarok kalendáris szokásait, évközi fontosabb ünnepeit tekinti át és mutatja be vázlatos, ám jelen formájában is rendkívül informatív módon (hejgetés/urálás, húshagyó keddi szokások stb.). Noha laza szálakkal természetesen ez a rész is kötődik az előzőekben tárgyalt témához, nem képezi szerves részét – külön, önálló feldolgozása azonban nemkülönben kívánatos és hiánypótló lenne.

Halász Péter párvalasztásról, házasságról, gyermeknevelésről kiadott monográfiája nem csupán a moldvai magyar népi kultúra kapcsán, hanem a magyar néprajzi irodalom egészén belül is alapmű. Tudományos módszertanát tekintve alapvetően leíró jellegű, ám a sűrű idézetekkel, szövegpéldákkal illusztrált tényanyag ismertetése olyan értelmezési keretbe van ágyazva, amely a szerző alapos szakirodalmi elmélyülését, utólrhetetlen moldvai terepismeretét és az új jelenségek iránt is nyitott figyelmét analitikus formában, értő elemzéssel adja közre. A kötetet gazdag szövegvázlatok fekete-fehér képanyag illusztrálja – csak sajnálni tudjuk, hogy színes képmellékletre, bizonyára anyagi okokból, nem nyílt lehetőség. Halász Péter könyve egy hosszú, fél évszázados kutatói életmű méltó megkoronázása lehetne – ám hisszük, hogy a szerző íróasztalfiókjában még további fontos és izgalmas művek rejtőznek.

Fülöp Hajnalka – Mihály János: Homoród-mente viseletben. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 2019. 283 p.

Deáky Zita

A két Homoród-mente történeti, néprajzi szempontból ismert, több korszakát kiváló szakemberek feltárták. Ennek az erdélyi kistájnak történetét is éppen szülőttei írták meg, és egyben gondoskodtak arról, hogy a hagyományban, az emlékezetben megmaradjon és a mindenkor jelent ráépíthesse az utókor. Az itt bemutatandó kötet összeállítását is erdélyi szakembereknek, a Csíkszeredából induló Fülöp Hajnalka néprajzkutatónak és a lövétei Mihály János történésznek köszönhetjük, akik folytatták azt a munkát, amit elődeik a 19. század közepén elkezdtek.

Erről a vidékről az első nagyívű leírást a nyughatatlan lelkű és életű, ugyanakkor nagytudású író, bibliofil Jánosfalvi Sándor István, lokodi születésű unitárius lelkész (1804–1879) készítette el. Indulása és végső útja is szülőföldjéhez kötötte, több papi állomása után 1841 májusától a homoródkarácsonyfalvi gyülekezetet vezette, míg a szabadságharc leverése után, 1849 szeptemberében Székelyudvarhelyen egy évre börtönbe zárták. Kiszabadulása után nem mehetett vissza kedves gyülekezetébe, újabb konfliktussal telt szolgálatok után végül 1867-ben homoródjánosfalvi birtokára költözött, és itt élt haláláig. Azért kellett róla megemlékezni, mert kéziratok munkája, a *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett*, amely öt idézve három időszakot – 1839-et, 1846-ot és 1858-at fogott át, máig kiindulópontként szolgál a Homoród mentét kutatók számára. Orbán Baláztól kezdve Oláh Sándoron és a több néprajzkutatón át Mihály Jánosig mindenki kézbe vette Jánosfalvi Sándor István munkáját. A kortárs Orbán Balázs is támaszkodott rá a Homoród-mente leírásánál, átvett tőle adatokat, és hálásan meg is köszönte a nagylelkű segítséget. Immár a 21. században Mihály János

pedig Sándor István halálának 130. évfordulójára, 2009-ben gyalogos emléktúrát tett a két Homoród mentén, hogy újra szemlélje, összegyűjtse és leírja e vidék fontos értékeit.

A *Homoród-mente viseletben* kötet a címével is jelzi a tematikát. Legfőbb mondanivalója, hogy a viseletnek, mint az etnikai, lokális, nemi, korosztályi, társadalmi és családi státuszt, társadalmi hierarchiában betöltött helyet, hétköznapi és ünnepi alkalmat kifejező komplex jelrendszernek a 21. században is funkciója van. Ehhez nemcsak maguk az öltözetek tartoznak, hanem viselési, magatartási szabályok is, amelyet a mindenkori közösségi értékrend legitimált és rugalmasabban ugyan, de legitimál ma is. A múlt értékei velünk élnek, még ha más céljuk és szerepük is van a jelenkori székely településeken, most szűkebben a Homoród-mentén. Az öltözet, a székely viselet is egyén és közössége viszonyát, egyéni és közösségi értékrendet, jövőre irányuló törekvéseket fejez ki ma is, a 21. század elején.

Három nagy főfejezetre, két tanulmányra és egy fotóalbumra tagolódik a könyv. Az elsőben Mihály János a könyv címéhez igazodva, a kistáj történetét foglalja össze, hangsúlyozva a lokális viseletet és öltözködési szokásokat meghatározó történeti, gazdasági, társadalmi összetevőket. Miközben ezeket számba veszi, egy kutatástörténeti áttekintést is kapunk, így a felhasznált irodalmak és források segítségével ránézhetünk Homoród-mentére a 17. századtól, és a források gyarapodásával egyre jobban a 19. századon át a 20. század végéig. Így veszi számba a viselet alapanyagát adó háziposztó készítéséhez szükséges Homoród-menti ványolómalmokat, amelyek nemcsak a helyi, hanem a környékbeli igényeket is kielégítették, és amelyek egészen a 20. század közepéig működtek. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a Homoród mentén a százszokkal több évszázadra nyúlnak vissza a gazdasági, kulturális kapcsolatok, amelyek hatását, nyomait az életmód más területein is szemlélhetjük, nemcsak a viseletén.

Mihály János követte a 19. századi történészt, Kőváry László, Jánosfalvi Sándor István feljegyzéseit és Orbán Balázs leírását. Rámutat arra, hogy hasonlóan más székelyföldi falvakhoz, a Homoród-mentén is, az öltözetet többféle mester munkája és az asszonyok kézimunkája, otthoni szövése, varrása tette ki. Ugyanakkor harisnyaszabók, szűcsök, csizmadiák, gombkötők, a 19. század végétől a helyi vegyeskereskedők boltjaiból kikerülő kiegészítők, ruhaféleségek, olcsóbb alapanyagok is alakították a kistáj viseletkultúráját.

Három, 1868 előtti, Orbán Balázs által készített, és másik két 20. század első éveiből bemutatott lövétei, meg egy 1901-es homoródalmási viselet fényképeivel illusztrálja ezt a folyamatot, egyúttal a viseletrétegeket is. Hogy mekkora lehetett egy leány, egy nő ruhatára, és az mennyit érhetett, egyáltalán mi volt a nevük az egyes daraboknak, azt jól illusztrálja egy 1871-es parafernumlevéllel és egy 1873-as hagyatéki leltárral. A férfi viselet értékének meghatározásához három szolgának állt ember bérszerződéséből idéz, amelyekben pontosan felsorolták az egyes öltözet darabokat a kiegészítőikkel együtt (kalap, sapka, nyakravaló). Nagyon fontosak ezek az adatok, mivel megmutatják az egyes viseleti elemek értékét és időállóságát vagy éppen új voltát az öltözetben, másrészt az egyes darabok korabeli elnevezését is.

Mihály János részletesen mutatja be Haáz Ferenc Rezső udvarhelyi rajztanár és múzeumalapító a lövétei viseletről 1929-ben megjelent dolgozatát abból a szempontból, hogy nyomon kövesse a változások történeti, politikai hátterét is, például az első világháború, majd „kicsi magyar világ” hatását. Jogosan tekinti határkőnek a trianoni békediktátumot, ugyanis a betiltott nemzeti szimbólumok helyett ekkor kapott a székely viselet nemzeti identitást kifejező és megjelenítő politikai tartalmat is, amely elindított egy viseletmegújítási mozgalmat. Az 1931-től induló Ezer Székely Leány mozgalom nemcsak politikai állásfoglalás és csendes ellenállás volt, hanem inspirálója nagyon sok máig

ható kezdeményezésnek. Néprajzkutatók tudományos dolgozatokban írtak az egyes kistájak vagy települések népviseletéről, ének- és táncgyűjtesek jöttek létre. A második bécsi döntés lehetővé tette a Gyöngyösbokrétát, a KALOT és KALÁKA mozgalmakkal való kapcsolatot, azok hatása is számottevő volt a viseletre, hozzájárultak az egységesítő folyamatokhoz.

A második világháború után ismét új helyzet állt elő. Hasonlóan a szocialista Magyarországhoz, a szocialista Romániában 1949 és 1951 között zajlott le az erőszakos téjeszesítés. A Homoród mentén is, erről Oláh Sándor kiváló könyve is tanúskodik, ő így fogalmaz erről az időszakról: „*néma ütközések hosszú sorozata következett az állam és a falvak között.*” Miközben a hatalom a hagyományos paraszti társadalom, benne a Homoród menti székely faluközösségek szétverésén munkálkodott, kifelé a boldog, az éneklő, a színes ruhába öltözött népet akarta felmutatni. Különösen az 1960-as évektől, a felülről szervezett Megéneklünk Románia műkedvelő mozgalom hatására, ahogy Mihály János is fogalmaz: a székely ruha „színpadi kellék” lett, majd az egyházi és akár iskolai ünnepeken „ünnepi egyenruhává” vált.

Igen kemények voltak azok az 1970-es, 80-as évek, de közben a közösségek túlélték és talán meg is erősödtek – még akkor is, ha a Homoród menti települések gazdaságilag igen hátrányos helyzetűeket megőrizték az 1989-utáni években is. A rendszerváltás új korszakot nyitott, ismét megindult az Ezer Székely Leány Napja, a Székely Népviselet napja, és a székely ruha újra a nemzeti identitást fejezi ki. Erre azért is szükség volt, mert a térségben felerősödött az elvándorlás, sokan az iparban vagy a szolgáltatásban helyezkedtek el, amely gyakran román nyelvi és kulturális környezetet is jelent. Fontos tehát legalább az ünnepekre összejevő család, rokonság, falunépe számára, és fontos viseletbe öltözve megélni az összetartozást, a valahova tartozás érzését.

A kötet másik tanulmányát, *Fülöp Hajnalka*, a Néprajzi Múzeum etnográfus munkatársa írta. Az *Inspiráló hagyomány, jelenkori ünnep* fejezet részben kapcsolódik szerzőtársa gondolataihoz, részben új módszerrel, fényképelemzéssel és recens gyűjtemekkel mutatja be a Homoród-menti viselet alakulását, módosulását és szerepét a jelenkori társadalomban. A majd 120 évet átfogó fotógyűjtemény lehetőséget adott a kutató számára, hogy feltárja, megrajzolja azt a hullámzó folyamatot, ahogy a hagyományos Homoród-menti viselet és funkciói változtak, és ahogy a lokális közösségek újra és újra helyet találtak nekik egyéni és közösségi életükben. Ehhez kapcsolódóan foglalkozik az öltözet és a viselet definíciójával, rámutat arra, hogy a megnevezések mögött más-más tartalom áll, illetve más-más viszonyt fejez ki az öltözet és viselője között. Fontos, hogy történeti kontextusba helyezi, ezzel árnyalja is a megfogalmazásokat.

Fülöp Hajnalka néprajzi, viselet- és divattörténeti szakirodalommal felvértezve bejárta a Homoród-menti falvakat, megnézte, hogy a fotókon látható viseletekből ma mit ismernek, mit használnak, felkeresett varrónőket, kézbe vett régi és újabb készítésű darabokat. Nagyon szépen ábrázolja, hogyan őrződtek meg az egyes öltözeti elemek, hogyan gondozzák azokat, és hogyan válik a viselet és a hagyományörzés tematika a női diskurzus részévé, egyáltalán mit értenek viseleten és ahhoz milyen értékek kapcsolódnak. Mindeközben egyéni sorsok, élettörténetek, közösségi emlékezetben megőrzött események kerültek felszínre, amelyek segítették értelmezni az öltözködés szerepét, jelentőségét a változó gazdasági, társadalmi és politikai környezetben.

A fényképeket időrendben csoportosítva korszakokat jelölt ki. Nyomon követte a 19. század végétől a gazdaságilag elmaradt Székelyföldön az államilag ösztönzött és szervezett háziipar, valamint a háziipari kiállítások, a néprajzi érdeklődés, valamint a szöttek ruha készítésének kapcsolatát. Megmutatja, hogyan alakította a viseletkultúrát, hogy segítette a polgári divatelemek vagy szabásminták megjelenését a gyári, olcsóbb alapanyagok, vagy éppen az első világháború. Hasonlóképpen

kitér arra, hogy a Trianoni békediktátum utáni időszakban hogyan álltak a székelyföldi értelmiségi, polgári nők a nemzeti identitást hangsúlyozó „szőttes mozgalmak” élére.

Hangsúlyozza a folyamatot, az átmeneteket, amikor a régi és újabb ruhadarabokat egyidőben használták, majd fokozatosan cserélték le a régit. Ehhez tartozik, hogy e tájról ugyanúgy, mint sok erdélyi faluból a 19. század végétől eljártak például a lányok egy-két évre szolgálni valamelyik városba, 1918-ig Budapestre is, de leginkább Brassóba – ki a szegénység miatt, ki a kelengyére válót összegyűjteni, ki világot látni, megismerkedni más szokásokkal, vagy a későbbiekben tanulni is. A legények is gyakran indultak útra, elszegődtek a környékbeli gazdákhöz, a férfiak égetett meszet, fát fuvaroztak, vagy a bányában, az iparban helyezkedtek el, sokan szintén Brassóban találtak munkát. Az erőteljes polgári, városi hatások megjelentek az élet minden területén, így az öltözködésben is.

A második világháború után felgyorsult ez a folyamat főleg a városban, az iparban, a szolgáltatásban dolgozó, vagy középiskolába kerülő fiatalabb generáció körében, így az 1950-es évek végére körükben a mindennapi használatból kikopott a szőttes viselet. Az 1960-as évektől az állami propaganda hatására az ünnepi viselet uniformizálódott és színpadi jelmezzé vált, míg majd a táncházmozgalom ideológiája ismét új elemmel gazdagította a viselethordás kultúráját.

A rendszerváltás utáni időszaktól Székelyföld-szerte, így a Homoród-menti falvak családjai is gondoskodtak és gondoskodnak ma is maguknak egy rend, most már székelyruhának nevezett együttesről. Nem olcsó beszerezni még akkor sem, ha a szekrényben megőrzött régebbi viseletdarabokból vagy azok átalakításából, kiegészítéséből kerülnek ki, hát még ha varratni vagy alkalmanként kölcsönözni kell. Családi, egyházi és társadalmi ünnepeken a kicsi gyerekektől az idősekig beöltöznének, és azzal együtt, hogy a közösség számára ez már természetes, mégis a viselési szabályok már nem a korábbi hagyományokat követik, jelentősen fellazultak. Fontos, hogy időről időre változott a székely ruha és viselője közötti kapcsolat. Az elődöknél a nemzeti identitás és lokális identitás hangsúlyozása volt a meghatározó, a rendszerváltás után ezek mellett a többséggel, a hatalommal való szembenállást is kifejezi, valamint, ahogy Fülöp Hajnalka fogalmaz: „*Előtérbe került a modern hagyományörzés kérdése, a lokális és regionális, valamint a nemzeti identitás jelzésének, a kisközösségek megerősítésének szándéka*” is.

A 21. század elején szemlélve a székely, akár a Homoród-menti viseletet, Mihály János összefoglalja: „*A székely népviselet átalakult és szinte teljesen elszakadt a mindennapi élettől.*” Ez természetes, mivel az egész világ átalakult, és az öltözet, mint látjuk a tanulmányokból és a fotókon, fokozatosan, lassan vagy időnként gyorsan követik a változásokat. És valóban, a székely viselet eredendő funkciójának ma már csak részben felel meg. Uniformálódott, és már nem, vagy csak halványan jelöli a korosztályt, a családi, társadalmi státuszt, nincs hétköznapi és ünnepi változata, sőt a lokális, kistáji és falusi jellemzők is elhalványultak. Székely viselet van, amelynek elsődleges célja továbbra is kifejezni a nemzeti identitást, a székely összetartozás tudatát, és mellette a többségi társadalommal szembeni kiállást és vállalást.

A kötet utolsó fejezete egy egyszerű fotóválogatásából áll: 225 fényképet, de ha mellé számítjuk a két tanulmányban szereplőket is, összesen 238 fényképet tartalmaz a könyv, ebből 76 lövétei. A korábbi *Homoródmenté Népviseletben* című rendezvényen kiállított képekből válogatta az albumot Mihály János, majd hozzáteszi: „*A helyiek segítségével több száz, magánsemménylél őrzött, dokumentumértékű (nemcsak népviseleteket ábrázoló) fényképet sikerült összegyűjteni, elsősorban azon községekben vagy a közigazgatásilag hozzájuk tartozó falvakban, ahol a szóban forgó rendezvény már megrendezésre került (Lővéte, Oklánd, Homoródkarácsonyfalva, Homoródújfalva, Kápolnásfalu, Homoródszentmárton, Bágy, Homoródszentpál, Homoródszentpéter, Városfalva és*

Petek).” Végül a kötetben 12 ún. közreműködő nevét sorolták fel, akik rendelkezésre bocsátották a képeket. Többekről tudom, de feltételezem is, mindnyájan e táj szülöttei. Tisztelettel adózunk feléjük is, mert összegyűjtötték, megőrizték és közkinccsá tették a múlt e kordokumentumait, hírmondóit.

Nagyon fontos ez a fotógyűjtemény, nemcsak viselettörténeti szempontból, hanem fotótörténeti, társadalomnéprajzi, családtörténeti, helytörténeti, demográfiai szempontból is. Ugyanakkor hangsúlyozom, hogy mindenki számára, társadalomkutatók, tanárok, mesteremberek, mezőgazdasági és erdőmunkások, gyerekek, fiatalok és öregek, nők és férfiak számára, a Homoród-mentéről, az egész Székelyföldről és a Kárpát-medence bármely területéről érkezők számára is van üzenete és mondanivalója a képgyűjteménynek, így vele együtt a könyvnek. Ezt segíti az is, hogy négy korszakot reprezentálnak a képek: az Orbán Balázs fotóival a 20. századot megelőző és a többi a századforduló utáni első két évtizedet, majd az 1920–1940 közöttit, a szűk négy évre szabott „kicsi magyar világot” 1940–1944 között, és az 1945–1990 közötti időszakot.

A fényképek egy pillanatot rögzítenek, és ahogy visszamegyünk az időben, a 19. század utolsó harmadáig, annál inkább igaz, hogy a fényképészkedés egyszeri vagy ritka alkalom, gyakran ünnepi alkalom volt, a falvak népe számára mindenképpen. A gép elé állók ezt a kitüntetett egyszeri pillanatot kifejezték nemcsak viseletükkel, hanem testtartásukkal, tekintetükkel is. Gyönyörű emberek, büszke, öntudatos lányok és asszonyok, legények és férfiak, bölcs és kemény öregek néznek le/vissza reánk, mintha olvasták volna Imreh István leírását a székely falutörvényekkel kapcsolatban a rendtartó Homoród-menti falvakról: „*életszervező, autonóm, önálló, belső szabályozottságú, rendtartással kormányozott közösség*”. Ilyen volt az övék. Nem olvasták, de tudták, élték – üzenik a tekintetek. A családi képeken elől állnak vagy ülnek a gyermekek, mert akkor is, most is ők a legnagyobb érték, a jövő zálogai. Minden egyes fénykép, az is, amelyiken egyedül áll valaki, egy közösségről, egy adott közösséghez tartozásról beszél, amit az öltözetrel fejez ki. A 21. században e jelrendszer ismerete már nem természetes, meg kell tanulnunk. Ehhez is segít a könyv.

A szerzők – bevallásuk szerint – viselettörténeti munkát adtak ki a kezükből, amihez egy igen gazdag és informatív fotóalbum tartozik. De még ennél is többről van szó, mert ez a könyv példa arra is, hogy a kultúra bármely elemét, akár a viseletet is, annak múltját és jelenét, alakulását, változását mindig az adott közösség történeti, gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai háttérének ismeretében, azokkal összefüggésében lehet és kell értelmezni. A Homoród-menti öltözet, mai szóval székely viselet vizsgálata közben a történeti sorsfordulókat, a politikai rendszerek váltakozását, a gazdasági válságokat, a társadalmi és kulturális hatásokat ugyanúgy lehet szemlélni, mint az egyéneket, a parasztokat, a városokban cselédeskedő lányok, az iparban, bányában elhelyezkedő férfiak életét, életútját. Természetesen itt most a Homoród-mentét látjuk nagyító alatt, de ha hátrább lépünk, rálátunk a Székelyföldre, a romániai magyarság egészére is.

Ispán Ágota Lídia: A város vidéke. A falusi lakosság életmódváltása az urbanizáció hatására. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet, Budapest, 2020. 284 p.

Nickel Vira Réka

A magyar életmódtörténeti és társadalomnéprajzi kutatásban csak az elmúlt években kezdett komoly érdeklődés mutatkozni az államszocializmus mindennapjainak története iránt, ezek közé a hiánypótló munkák közé tartozik Ispán Ágota Lídia monográfiája is. A szerző a hétköznapi történetének izgalmas témáját tárja elénk, fejezeteinek jelentős részében akár saját emlékeinken keresztül feledkez-

hetünk bele történeteibe. Olvasmányos stílusban, mégis mindvégig pontos elemzéseket tartalmazó, elmélyült kutatómunka eredményein vezeti végig az olvasót.

A város és a falu kölcsönhatását vizsgáló kötet felépítése mozaikszerű. A szerző a falusi társadalom életmódváltozását az urbanizáció kettős értelmű fogalmán keresztül vizsgálta, a városodás és – az erőltetett iparfejlesztéshez kapcsolódó – városalapítás hatását fókuszban tartva, amely foglalkozási átrétegződést, életmódbeli változást eredményezett. Az egyes témák, jelenségek kifejtése nem nyújtott lehetőséget arra, hogy egy tökéletesen lineáris elbeszélői szálra felfűzött történetet hozzon létre, mégis logikailag jól követhető, ahogyan a városból kiindulva a falu életében bekövetkezett változások felé halad. A kötet Leninváros elemzésével indul, a térség urbanizációs folyamatai kerülnek a középpontba. Amikor az 1950-es évek erőltetett iparosításához kapcsolódóan megkezdődött Sztálinváros és Kazincbarcika, majd Leninváros építése (ez utóbbi Tiszapalkonya és Tiszaszederkény határában) fokozatosan megváltozott az addig megszokott lakókörnyezet. A következő fejezetekben nyomon követhetjük, hogyan változott meg a lakások átlagos komfortfokozata, hogyan jelent meg a hagyományos paraszti építkezés mellett a tájba kevésbé illő házgyári lakás és garázsosor. Milyen képet festettek Leninvárosról – mint a szocialista városok egyik hazai ideáltípusáról – a tervekben és a sajtóban, és mennyire volt élehető a megvalósult, mindennapi problémákkal terhelt város? Milyenek voltak a falusi lakosság elektromossággal kapcsolatos első tapasztalatai? Melyek voltak az elsőként megvásárolt háztartási gépek, és hogyan befolyásolta elterjedésük a hagyományos női szerepeket? Példát kaphatunk a felemás modernizáció fogalmára, hiszen igen gyakran előfordult, hogy a földes padló mellett a modern televízióval, hűtőgéppel vagy éppen autóval felszerelt háztartásokról olvasunk.

A város *vidéke* monográfia komoly erénye az interdiszciplinaritás. Ezt az aspektust napjainkban előszeretettel hangsúlyozzák, de annál kevesebben művelik. Ispán Ágota Lídia kreatívan kombinálja a történetírást és az etnográfia módszertanát, a történész forráskritikai megközelítését, és a néprajzkutató társadalmi jelenségekre figyelmes, finomhangolt leírását, miközben alaposan elemzi a falusi lakosság urbanizáció hatására – egyre gyorsuló ütemben – bekövetkezett életmódváltását.

A kötet korabeli sajtóanyagok, levéltári és narratív források széleskörű felhasználásával készült, amelyek közül külön fejezetet kapott egy nagyon izgalmas forrástípus, a panaszlevelek. A Népi Ellenőrzési Bizottsághoz írt közérdekű bejelentések és panaszlevelek nem csak tartalmukban (elsősorban konfliktushelyzetekről tudósítanak), de stílusukban is figyelemre és elemzésre méltóak, amelyet a szerző részletesen meg is tesz. De arról is képet kapunk, hogy az emberek hogyan próbáltak meg alkalmazkodni az általános áruhiányhoz, hogyan alakult át a kereskedelmi infrastruktúra, mit jelentett a kulturált kereskedelem. Milyen szerepet szántak a régi vásároknak, valamint a falusi presszóknak és cukrászdáknak?

Különösen izgalmas fejezet, és igazi hiánypótló kutatás annak a kérdésnek a kibontása, hogy mi volt a jelentősége a faluról bevándoroltak életében a városi kiskerteknek és a garázsoknak. A garázs nem csupán az autók állagmegóváért számított fontosnak. A szocialista autókultúrát többek között az a sajátosság jellemzi, hogy az autók egyéni javítása nagyobb technikai aktivitást és a tevékenység köré szerveződő társasági életet igényelt, mint nyugat-európai társaiké. A garázs fontos funkciója a raktározás mellett (nem csak alkatrész, de olykor termény, vagy élelmiszer is), hogy a társas élet színhelye a férfiak számára.

Külön fejezetet kap a könyvben a szabadidő eltöltésének addig sokak számára ismeretlen módja, az üdülés. Részletes képet kapunk arról, hogy milyen keretek és lehetőségek között zajlottak a családi üdülések, a tsz-kirándulások, illetve, hogy az utazás tapasztalata milyen hatással volt az addig csak lokális keretek között mozgó egyénre.

A nagyüzemi termelés megszűnésével, a munkások lassan eltűnnek az egykori nagyipari központokból, és az ipar épített és kulturális örökségével, munkáséletmódjának jellegzetességeivel egyre távolabb kerül a fiatal generációtól. Ispán Ágota Lídia egy lassan ködbevesző világ utolsó képeit rögzíti pontos leírásaival és mutatja meg a „hiányzó láncszemet” a hagyományos paraszti életmód és a mai városi fogyasztói társadalom életmódja között. A szerző monográfiáját nagyszülei emlékének ajánlja, de a kötetet olvasva, azaz érzése támad az embernek, hogy mindannyiunk nagyszüleinek emlékét őrzi *A város vidéke* monográfia.

Lukács László: Szent István király a néphagyományban. A Szent István Király Múzeum Közleményei 59. szám, Székesfehérvár, 2021. 320 p.

Szacsvay Éva

Lukács László a történeti-néprajz-folklorisztika kutatója hatalmas ismeretanyagot tárt fel Szent István közép-kelet-európai ezer éves kultuszáról, amely a térbeli, időbeli, írásos és szóbeli forrásokkal, 266 képpel monografikus teljességgel szolgálja a kultusz kutatását, a szimbólumok, jelentések gazdag bemutatásával lexikonszerű összefoglalást nyújt az olvasónak.

A „Bevezetés” soraiban Lukács László bemutatja és összesíti munkásságának azt a gazdag fejezetét, amely munkakörülményeinek lokális alaphelyzetéből, a város, a múzeum, a művelődési ház, utcák és terek megnevezéseiből vezették Szent István gazdag, interdiszciplináris, hatalmas irodalmának feltárása felé, amely úton, e bevezető fejezet irodalomjegyzéke szerint, jelen könyvét megelőzően 1989 és 2020 között 12 tanulmánya kutatta és dolgozta fel Szent István lokális és európai hagyatékát. A bevezetőben bemutatja a 2013-ban a Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum István a szent király című kiállításnak meghívóját a három vezértárggyal, a zágrábi, a székesfehérvári és a kalocsai hermával, láttatva az újabb egyházi szemléletet, a szent és király fogalmi rendszer elfogadásakor. Az 1. fejezet címe „*Szent István magyar király a néphagyományban*” a néprajzkutatói elkötelezettséget mutatja, amelyben a források írott emlékei is bevonódnak a „néphagyomány” fogalmi rendszerébe, tekintettel 1000 év írott és képi, szóbeli anyagának tömör egymásra rakódására. „A soknyelvű nemzetet bírja vala békén”, Arany János 1855 körül írt verse a soknyelvű nemzet ideáját emeli fel a bukott, szenvedő nemzeti forradalmi veszteség után. Lukács László hangsúlyossá teszi, hogy a nemzetiségek is részesei a hazai és európai Szent István hagyománynak.

Szent István életében nem volt népszerű... közvetlenül halála és későbbi időkben népmondák alig keletkeztek róla. Bálint Sándor (1977): „*Szt. István hivatalos nemzeti, történelmi kultusza szinte teljesen pusztulásra ítélt a legendából folklorizálódott néphagyományt, amelynek foszlányait részben a regölés, részben pedig néhány monda őrzi. Érthető, hogy ezek is az ország peremein, olykor éppen nem magyar ajkú honfitársaink, részben pedig néhány archaikus magyar népszívet (Szeged, moldvai csángók) mondavilágában maradtak fenn.*” De Lukács László a hagyományozódás alapjait éppen a hivatalos tisztelet segítségével látja kibontakozni a Szent Istvánra vonatkozó néphagyományokban. Ebben a fejezetben ennek az elgondolásnak elemeit gazdagon mutatja be a korai és késői források segítségével, kiemelve a nem magyar nyelvű forrásokat. Az illeszkedő források a 18. századtól felszaporodnak, a fejezet hatalmas korpuszban mutatja be az ide tartozó források anyagát az első, lényegében bevezető, de nagy terjedelmű részben. A gazdag szövegyanyag bemutatásával folklorizációs folyamatok jelennek meg.

A 2. fejezet: „*Üdvözlégy, oh szentséges fő... Szent István király tisztelete a Székesfehérvári Egyházmegyében*”, mint a hagyományt őrző kulturális centrumot kiemeli, Székesfehérvárhoz és az

egyházmegyéhez kapcsolja Szent István kultuszának első rangú helyét. A fejezet címben olvasható idézet a cím alatt olvasható vers részlete, Vajda János pesti, katolikus család fia „Székesfehérvárott” című költeménye (1869), amely a kiegyezéssel elégedetlen költő számára, „nagy árnyékok és harangzúgás” idézik fel Szent István királyt. A források közül kiemelném Séllyei Nagy Ignác püspök prédikációját a fejedelmek Bécsből történő megérkezése alkalmából (1778): „*Ez az, kiről még a porban játszó gyermekeid is fogyhatatlan hagyományból tudják és éneklik, hogy ő a magyarok első királya.*”

3. fejezet: „*Szent István király a moldvai magyaroknál*”. A kultusz közép-európai bemutatása Keleten indul és halad majd Nyugat felé, Moldvától Bambergig. Moldvai kutatásaikban az 1950-es évektől (Kallós Zoltán, Gunda Béla, Vargyas Lajos) ballada-törödékekben jelenik meg Magyar István király, mint hadvezér. További gyűjtések szövegeiben (Wichmann Györgyné, Róheim Géza, Lükő Gábor, Magyar Zoltán, Harangozó Imre) az ortodox ünnepi rendtartás szerint farsang végén mulatság formájában tartják Szent István király napjait. A 18. századtól a *Hol vagy István király* énekét nemzeti himnuszaként ismerték, szöveg-dallam anyagát 1969-ben, 1990-ben Moldvában is énekelték. A románnyelvű szövegekkel kapcsolatos kérdések (Stefan cel Mare: Nagy István román vajda) bemutatásával a kétnyelvűség hagyományozódásainak kérdéseit is feltárja a szerző, hasonló problémákat jelent a római katolikus rendtartás, mint az ünnepek fenntartásának alkalmi az ortodox egyház tájaiban.

4. fejezet: „*Szent István király tiszteletének helyszínei*”. A fejezet bemutatja a kultusz földrajzi helyeit, egyházszerkezeti helyszíneit. E szakrális helyek bemutatásával a kultuszok jellege is láthatóvá válik, például: *Esztergom*, Boldogságos Szűz Mária oltalma, *kalocsai* főegyházmegye, 1002-ben alapította Szent István, 1738-tól titulusa Mária Mennybevétel, *Zágrábi* püspökség, középkori pecsétjén Szent István alakja, *Székesfehérvár*, Szűz Mária Prépostság, Fehérvári *Budai-külváros*: Szent István király kápolna, *Székesfehérvár*, középkori Szt. Péter és Pál templom, *Esztergom körüli települések*, pl. *Szentkirály*. *Pesti* Szent Lipót templom titulus váltása, A középkori *egri* hagyomány szerint a püspökséget Szent István alapította. Szent István király kultusza az említett egyházak intézményeiben a 18. század végétől a kultusz állami funkcióját emeli fel.

Szent István kultuszának elemei a szokásvilág, az ünnepek funkcionális elemzésével az 5. fejezetben „*Szent István király tiszteletének alkalmi, eseményei*” címmel kerül bemutatásra. A földrajzi és szakrális táj kultuszai a történeti anyagnak a jelenig történő feltárásakor bukkannak fel az ünnep és tárgyi világának jelentés-soraiban. Az ünnep ideológiai, politikai hátterei, az újítások megjelenései mind a szakrális-templomi, mind a világi, polgári mentalitásban feltűnnek. A fejezet részletgazdagon mutatja be az elmúlt száz év ünnepeit, az alkalmakat, annak visszhangjait médiákban és tudományos feldolgozásokban. Búcsújárások, körmenetek vonzásában különösen a jeles évfordulókon az 1920-as 30-as évektől a trianoni nemzetvesztés sodrásában nagy szerepe volt az államalapító, a kereszténységgel az országot egykor Európához csatoló Szent István emlékünnepeknek.

A kultusz kiemelten fontos fejezete a bajor hagyományban fennmaradt legenda a 6. fejezetben „*Scheyern: fejedelmi eljegyzés, királyi esküvő Bajorországban*” kerül bemutatásra. Lukács Lászlónak lehetősége volt a helyszínen ösztöndíjasként István és Gizella eljegyzését és esküvőjét a scheyerni várkápolnában kutatni. A korábbi kutatások és publikációk (Schreiber 1938, Reichhold 1993, Benediktinerabtei 1996, Magyar 1996, Magyar 2000, Jákló 1996, Gödölle 2013) sora mutatja, hogy az 1938-as évfordulóval kezdődik meg az érdeklődés a legendás házasság iránt, de az 1990-es évektől felfokozottan fordul a kutatás a téma iránt. A felsőbajorországi apátság a Szent István- vagy Királykápolnát az apostoli királynak szentelte. Oltárán Szent István és II. Henrik szobrai állnak. Az ott ismert képciklus magyar vonatkozású öt képe Lukács László felvételeivel a kötetben tanulmányozható.

A 7. fejezetben a szerző bemutatja a bajor kapcsolat szerepét a Bambergi Lovas király szobor tudományos kérdéseinek feldolgozásával. „*A Bambergi Lovas. Kit ábrázol? Kinek tartják?*” fejezetcím a kutatások indítékait mutatja be, a bambergi dóm magyar emlékeként Ekbert püspök nyomán a 18. században Szent István királynak tartották. A német szakirodalom és Bogyay Tamás kutatásai alapján, lexikonok, enciklopédiák segítségével mutatja be a Szent István hagyomány bambergi részleteit, gazdag irodalmával. Vajk megkeresztelésének és leánykérésének története 1842-ben verses mondaként írásban vált ismertté, Andreas Haupt plébános verseként. Az európai német kultuszt tovább erősíti a következő 8. fejezet, amelyben a kitelepített németek hagyomány őrzését, Szent István emlékeit mutatja be: „*Volt magyar hazánk mintaképe*” címmel.

Az Utószóban a szerző Szent István kutatásainak előzményeit, gyermek- és diákkora élményeit és tudományos pályájának kötődéseit ismerteti, amelynek folyamatossága 33 évet jelentett, és amelynek kitűnő eredménye ez a kötet.

Igó István népdalgyűjtése a Bükki Hegyháton. Válogatta, tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta Tari Lujza. Nekézseny, 2021. 242 p.

Igó Lenke

Nem megszokott, hogy egy népzenei kötetet egy szolfézs-zeneelmélet és karvezetés szakos muzsikusz, a kodályi zenepedagógia egy képviselője ismertessen. A kötet anyagát ugyanis édesapám, Igó István (1920. szeptember 3. – 1996. április 9.) ének-zenetanár, karnagy, népdalkörvezető, népdalgyűjtő, egyben a nekézsenyi (Borsod-Abaúj-Zemplén megye) Általános Iskola szeretve tisztelt igazgatója gyűjtötte. Édesapám lekottázta a népdalokat, melyeket nagy gonddal és hozzáértéssel javíttatott. Kórusaival, helyi és környékbeli népdalköreivel, szép eredményeket ért el, országos szinten is. A sikereken túl a legnagyobb eredmény azonban az volt, hogy az emberek fokozatosan visszatértek saját zenei hagyományaikhoz, kötődésük az éneklő közösséghez az együvé tartozás, a közös dalolás nemes érzésével gazdagította őket. Ezért is volt fontos, hogy gyűjteménye ne kallódjon el.

Tari Lujzát a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetemen találkoztunk először, ahol egy évfolyammal járt fölöttem, s mivel a kollégiumban is együtt laktunk, jobban megismerhettem őt. Így került sor arra, hogy évtizedekkel később hozzá forduljak a gyűjtemény kiadásával kapcsolatban. A kézirat apám halála után 20 évvel, 2016-ban került elő a pincéből, a kibontatlan dobozok egyikéből, hibátlan állapotban. Még halálát követően, egyedül maradt anyám Budapestre költözése idején praktikus okból süllyesztettük el ezt a számunkra igen becses zenei hagyatékot, múltunk egy fontos darabját, melyről aztán egy ideig szinte megfeledkeztünk.

Tari Lujza a Nekézsenyi Önkormányzattal valamint a Hagyományörző Népdalkör és Citerazenekarral közös kérésünkre azonnal ígént mondott a kiadás előkészítésére. A kötet megjelenését édesapám 100. születési évfordulójára, 2020. szeptemberére terveztük, de ez a covid-járvány és a kiadáshoz szükséges anyagi háttér megteremtése miatt csak késve valósulhatott meg. A kötet megjelenését Nekézseny Önkormányzata, az Emberi Erőforrások Minisztériuma és a Nemzeti Kulturális Alap biztosította.

A címben jelzett táj népzeneismerete szempontjából hiánypótló könyv Uj-Tózsza Csabáné, Nekézseny polgármestere szép köszöntő-ajánlásával és Bánfalvi Lászlónénak, a nekézsenyi kiadványok koordinátorának fontos helytörténeti-táji ismertetésével kezdődik. Ezt a Tari Lujza által írt Előszó, majd Bevezető követi, ami után az egyes falvak dallamanyagának bemutatása következik. Végül dalszöveg- és sorszámmutató, valamint bőséges irodalomjegyzék és a faksimilék jegyzéke

zárja a könyvet. A gyűjtemény dalai nagyrészt szőlőfalumból, Nekézsenyből származnak, de megtaláljuk benne a környező falvakból – Csernely, Lénárdaróc, Nagyvisnyó – ideillő variánsokat, illetve ezekben a falvakban jellemző népdalokat is.

A kötet 250 darab kottája, valamint a további 54 szöveg- és dallamváltozatnak egyes kottákhoz sorolása a szerző válogatása, a többszáz népdalból. Az anyag, amit a kezünkbe vehetünk, logikusan, áttekinthető rendszerbe helyezi a dallamokat zenei jellemzőik szerint. A könyv előszavában és bevezetőjében hasznos ismereteket találunk az anyagfeldolgozás módszerére vonatkozóan is. A szakmai felhasználók számára különös értéke a kötetnek a Bükk Hegyhát és tágabb területe népzene kutatása történetének részletes bemutatása, mely a 19. század végétől a II. világháborúig Vikár Béla, Kodály Zoltán, majd főleg Lajtha László és Seemayer Vilmos munkájának köszönhetően folyt. Részletezi az ezutáni időszakot is, s nem feledkezik meg a Miskolcon működött Lajos Árpád tevékenységéről sem. Ismerteti, hogy Igó István gyűjtőmunkája az 1970-es évek elejétől, az ún. pávakörök megalakulása idején vett nagyobb lendületet. Ugyanakkor ez az az időszak, amikor a népzene kutatók (és amatőr gyűjtők) számára a korábbiaknál jobban lehetővé vált az Erdélybe járás, ami miatt elhanyagolták e táj további feltárását. Ezért is értékes Igó István itteni vokális zenei gyűjteménye, melyet a szerző külön hangsúlyoz.

Az egyes dallamokhoz sok új információt ad, amely a nem szakmabelieknek is érdekes olvasmány. Minden népdalnak közli az első gyűjtési adatát, külön kitér arra, hogy Borsod megyében és környezetében ki, mikor gyűjtötte először (ha volt ilyen). Az országos- illetve nyelvetterületi elterjedtségük esetében megadja, mely területen a legjellemzőbb a népdal, s utal arra, honnan kerülhetett egy adott népdal a környékben nem jellemző dallamok közé. Ezáltal széles betekintést nyer az olvasó mind az adott dallamok, versek történeti vonatkozásait, mind pedig területi elterjedtségét tekintve.

Mint írja: A kötet anyagából „megismerhetjük, milyen dallamok és hozzájuk kapcsolódó szövegek éltek a területen a gyűjtés idején, azaz körülbelül az 1970-es évek második, 1980-as évek első felében. Igó István nem sok régi népdalt talált már. Az ilyenek pusztulását, a még élők disztípusainak elhagyását már az 1930-as években jelezték a területen működő gyűjtők. Igó István az általa bejárt falvakban azonban még élő dalkincset talált: a nagyrészt új stílusú népdalok, a nép között meggyökeresedett népies műdalok még elevenen éltek az e tájon kedvelt különböző korú és eredetű régebbiek mellett. Egy korszak zenei lenyomatát találjuk meg tehát e válogatott dalanyagban, az általánosan ismert népdalok esetében is az ezen a területen jellemző dallamfordulatokkal, sajátos szavakkal, kifejezésekkel. Igó István és egykori dalosai örökök hagyták őket a ma emberére, hogy megőrződjenek.” (14.)

A számítógépes kottagrafika Németh Pál, a tipográfia és a borító megtervezése Demeter Gitta, a szép nyomtatás a miskolci Tipo Top nyomda munkáját dicséri. Köszönöm a magam és családom nevében Tari Lujza értékes, széleslátókörű ismeretekből táplálkozó szakmai munkáját. Bízom benne, hogy ebből a szép, részben ma is élő repertoárból örömmel válogatnak majd az Igó István által alapított, ma is működő éneklő-citerázó közösségek, valamint a szakmai körök egyaránt! Nem mellékesen remélhetően erősíti majd az ott élők lokálpatriotizmusát is.

Illés Péter: Paraszti szőlőhegyek a Délnyugat-Dunántúlon (Vas, Zala, Nyugat-Somogy). Szombathely, Vasi Múzeumbarát Egylet, 2020. 108 p.

Máté Gábor

Illés Péter neve jól ismert a szőlőhegyek néprajza iránt érdeklődő olvasók előtt, hiszen a Savaria Múzeum főmuzeológusa immáron két évtizede kutatja a Nyugat-Dunántúli szőlő- és borkultúráját, s

ez idő alatt számos cikkel és egy könyvvel örvendeztette meg a téma kedvelőit. Legújabb munkája eddigi kutatásainak összegzéseként is felfogható, olvasmányos stílusban megírt, átfogó jellegű mű, amely nem a szűk szakmának, hanem kifejezetten a nagyközönségnek íródott.

Illés Péter jeles elődök nyomdokain haladva, szisztematikusan tárta fel (lásd a szerző doktori disszertációját és a *Tájélfenntartó szőlőhegyi gazdaközösségek* című könyvét) a nagyszerű forrásokat felvonultató térség jellegzetesen irtvány eredetű szőlőhegyeinek múltját és jelenét. Vizsgálatainak különleges értéke a társadalmi nézőpont erőteljes érvényesítése, amely mellett megtartja a hagyományos muzeológiai (tárgykultúra, építkezés), gazdálkodásbeli, tájmorfológiai kérdésfelvetéseket is, alkalmazza az intézménytörténeti (szőlőhegyi szabályzatok) megközelítést, de bátran nyúl azon aktuális értelmezési lehetőségekhez is (kulturális örökség, patrimonizáció), amelyek hagyományosan nem képezik részét a szőlő- és borkultúrával kapcsolatos néprajzi kutatási repertoárnak.

A most ismertetett kiadvány rendkívül igényes kivitelű, színes nyomású és gazdagon illusztrált munka, amit szemet gyönyörködtető archív térképrészletek, staffázsok, múzeumi tárgyfotók színesítenek. Külön kiemelném a szerző saját fotóit, amik igen magas műszaki és esztétikai minőséget képviselnek. A vizuális megjelenésnek és a fentebb említett gondosan súlyozott tartalomnak köszönhetően a munka igen sokoldalúan mutatja be a szőlőskertek világát, bizonyítva azt is, hogy mennyire sokrétű élet folyt a hegyeken. A jegyzeteket ezúttal mellőzte a szerző, ami egy szélesebb közönségnek szóló munkánál kifejezetten előnyös döntés.

A munka hét fejezetre oszlik. Az előszót Ambrus Lajos jegyzi, a József Attila-díjas író lírai hangon szól a szőlőhegyek jelentőségéről, szépségéről, és a magyar kultúrában való mély beágyazottságáról. A második fejezetben a szőlőhegyek megjelenésével és fizikai tulajdonságaival ismerkedhetünk meg. Úgy mint a paraszti szőlőhegy jellegzetes részeivel (hőgy gypű, fej, láb, mélyút stb), az erdőirtás jelentőségével, és az építkezés helyi sajátosságaival. Kitűnik, hogy a térségben a préházpincés épületek terjedtek el, amelyek főként boronából, helyenként kőből épültek.

A harmadik fejezetben a szőlőhegyi közösségek évszázadokat átívelő hagyományvilágába nyerhetünk színes betekintést. Olvashatunk a szőlő jogállásáról, a földesúrnak járó adó tér- és időbeli változatairól, majd a feudalizmus kori önrendelkező közösségek szokáshagyományairól, írott és íratlan szabályairól, hegybéli határnapjairól. Megismerkedhetünk a szőlőhegyen való lakás kérdésével és a szőlőhegyi népi vallásosság igen tág kérdéskörével, amiben hegybéli szakrális építmények tájképi szerepe éppúgy beletartozik, mint a hozzájuk vezetett körmenetek, határjárások, és a szentek tiszteltének a természetvédelemmel kapcsolatos összefüggései. Különösen izgalmas a nők és a szőlőhegy kapcsolatának bemutatása, amelyből kiderül, hogy a férfiak saját „felségterületnek” tartották a hegyet. Betekintést kapunk a szőlőhegyek jobbágfelszabadítástól a kollektivizálásig élő hagyományai- ba, például a gypűjárás szokásába.

A negyedik fejezetben Illés Péter rátér a szőlő- és gyümölcsfajták ismertetésére. Bemutatja a filoxéravész előtt és a 20. század közepén honos fajtákat. A gondosan idézett korabeli forrásrészletek- ből kiolvasható, hogy a paraszti szőlőhegyekre a filoxéra előtt a nagy fajtagazdagság volt jellemző. A fehér borszőlők dominanciája mellett a vörös is megtalálható volt, főként a kadarkát termesztették, a vörös aránya azonban Somogyból Vas felé haladva egyre kisebb lett. A filoxéravész után az amerikai fajták kerültek elsöprő többségbe, főként a Noah. Megállapítja azt is, hogy a paraszti szőlőhegyek fajtagazdagsága egyszerűbb művelési technikával is párosult, ami később a nemesített oltványszőlők elterjedésének nem kedvezett. Kitekintésképpen a szerző összeveti a Sopron és Kőszeg környéki kimagasló minőségű bortermőhelyekkel, ahol a jó minőség és nagy és terméshozam fajtaszelekcióval is együtt járt. A paraszti szőlőhegy gyümölcstermő hely is volt, különösen alma, körte, cseresznye

és gesztenye termett nagy mennyiségben, s a gyümölcs hasznosítása legalább annyira hozzátartozott a hegyi gazdaságok életéhez, mint a borkészítés. A könyv következő fejezete már a szőlő- és gyümölcsfeldolgozás menetét mutatja be. A fapréses, fahordós borászkodást, a pálinkafőzést, az ecetkészítést, de a lekvárokról, aszalványokról és a gyümölcstárolás módjáról sem felejtkezett meg a szerző. Ahogy a szőlőhegyi tartózkodás nincs italozás nélkül, úgy a könyv sem maradhat a fogyasztási szokásokat bemutató fejezet nélkül. Megismerhetjük a különféle hegyközségi lakomákat, a sütés-főzést, és a paraszti borfogyasztás sajátosságait. A könyv zárófejezete szőlőhegyi reliktum néven nevezi azokat a társadalmi jelenségeket, és a kisparcellás szőlőhegyi táj tárgyasult emlékeit, amelyek ezt az elmúló szőlőhegyi világot még napjainkban is megtapasztalhatóvá teszik. Nem vitás, Illés Péter könyve nemcsak kordokumentuma kíván lenni ezen eltűnő világnak, de munkája és munkássága felhívás a vidékfejlesztési szakpolitika és a jelen embere számára, hogy a tájban élő kisközségek kultúrája megbecsülésre érdemes, és értéket terem. Másfelől pedig felhívás a szakmánk számára is, hogy az elmélyült kutatásokon alapuló, nagyközönségnek szóló írásműveknek van keresnivalójuk az áruházak könyvespolcain, múzeumok elárúsító vitrinjeiben.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1146 Budapest, Dózsa György út 35.) személyesen vagy interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographical Society (1146 Budapest, Dózsa György street 35., neprajzitorsasag@gmail.com).

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 134.

2023

No. 1.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLÖS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editor:

GYULA VIGA – GÁBOR VERES

*Editorial Office Address: Museum of Ethnography, 1055 Budapest Kossuth tér 12.
e-mail: vigagyula@gmail.com*

TABLE OF CONTENTS

Articles

ÉVA PÓCS: Terrestrial and Celestial Fairy Societies	1
IMOLA KÜLLÖS: On the trail of dragons dragons: Texts, images, interpretations	31
MARIANN DOMOKOS: The use of proverbs and proverbial idioms in László Arany's collection of folk tales	57
LAJOS KEMECSI: The present and future of the 150-year-old Museum of Ethnography	84
RÓBERT BALOGH: The social and political context of milk shortages in Hungary (1916–1930): The case and significance of Vas county	126
JÁNOS FARKAS VINCZE: A doctor's recollection of Maramureș' climatic conditions, folk customs and lifestyle	153

Discussions

ÉVA PÓCS: On Gábor Klaniczay's book from the perspective of the historian and scholar of folklore	163
GÁBOR VARGYAS: On the book of spirit possession edited by Éva Pócs and András Zempléni	169

Book Reviews

177